МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Уманський державний педагогічний університет

імені Павла Тичини

БРАСЛАВСЬКА О. В.

РОЖІ І. Г.

КРАЄЗНАВСТВО І ТУРИЗМ

Навчальний посібник

Умань
Візаві
2023

УДК 378.018.8:373.5.011

Рецензенти:

Денисик Г.І., доктор географічних наук, професор, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського;

Совгіра С.В., доктор педагогічних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини;

Воловик Л.М. кандидат географічних наук, доцент, університет Григорія Сковороди в Переяславі.

Рекомендовано до видання Вченою радою
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини (протокол № 8 від 21 лютого 2023 р.)

Браславська О.В., Рожі І. Г.

Б Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник. Умань: ВПЦ «Візаві», 2023. 307 с.

У навчальному посібнику подано методичні основи змісту і форм підготовки здобувачів вищої освіти до проведення краєзнавчо-туристської роботи. Розкрито основи краєзнавчих досліджень за різними напрямками та особливості проведення туристських походів, екскурсій, туристських змагань. Посібник адресовано здобувачам вищої освіти педагогічних спеціальностей ЗВО. Він також може бути корисним учителям, учням, краєзнавцям, дослідникам рідного краю.

УДК 378.018.8:373.5.011

© Браславська О. В., 2023

© Рожі І. Г., 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА…….		4
РОЗДІЛ І.	ЗНАЧЕННЯ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТСЬКОЇ РОБОТИ В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ОСВІТИ……..	7
1.1.	Завдання та принципи краєзнавчо-туристської діяльності……	7
1.2.	Зміст, форми і методи краєзнавчо-туристської діяльності…...……	30
1.3.	Джерела національного краєзнавства і туризму…….	41
РОЗДІЛ ІІ.	НАПРЯМКИ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ..	50
2.1.	Географічне краєзнавство……..……...	50
2.2.	Біологічне краєзнавство……	61
2.3.	Екологічне краєзнавство……...	66
2.4.	Історичне краєзнавство…….	72
2.5.	Господарче краєзнавство……..	82
2.6.	Етнографічне краєзнавство……..	88
2.7.	Фольклорно-мистецтвознавче краєзнавство……...	98
2.8.	Музеєзнавство……	124
РОЗДІЛ ІІІ.	ВИКОРИСТАННЯ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТСЬКОГО МАТЕРІАЛУ В КУРСАХ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ…….	109
3.1.	Основні методи та прийоми впровадження ……...	109
3.2.	Краєзнавчий принцип навчання в шкільному курсі географії……..	116
3.3.	Реалізація краєзнавчого принципу навчання географії …….	119
РОЗДІЛ ІV.	ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТСЬКИХ ПОДОРОЖЕЙ……..	133
4.1.	Підготовка до краєзнавчо-туристської подорожі……...	133
4.2.	Планування маршруту походу……..	143
4.3.	Організація руху та орієнтування в поході…….	149
4.4.	Групове та особисте спорядження для туристських подорожей……...	158
4.5.	Організація місця відпочинку туристів……...	168
4.6.	Укладання рюкзака……	171
4.7.	Установлення і обладнання наметів…….	173
4.8.	Техніка в’язання вузлів ……	175
4.9.	Багаття та їх види……...	189
4.10.	Безпека в туристських походах……	197
4.11.	Туристські змагання……..	200
4.12.	Орієнтування на місцевості ……...	229
РОЗДІЛ V. КОМПЕТЕНТНІСНО ЗОРІЄНТОВАНА ПРОГРАМА КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТСЬКОГО ГУРТКА ……		250
ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ……...		269
ВИСНОВКИ …….		290
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ……...		291
ДОДАТКИ …….....		302

ПЕРЕДМОВА

Розбудова сучасної освіти передбачає поєднання глибоких національних традицій із загальними світовими цінностями, впровадження справи збереження та відродження історії, культури, природи України, виховання національної свідомості, духовного збагачення особистості, створення сприятливих умов для творчого розвитку молоді, реалізації її здібностей, збагачення світогляду засобами краєзнавчо-туристської роботи.

Поняття «батьківщина», «національна гідність», «патріотизм» починаються зі знання рідного краю, історії села чи міста, вулиці, домівки та власне, свого роду, тобто місця, де людина народилася, виросла, де пройшло її дитинство. Вони (знання) передаються із покоління в покоління з мелодією народної пісні, багатоголоссям рідної мови. Ми тільки тоді стаємо частиною народу коли маємо глибокі почуття до землі, де проживаємо, глибоку повагу до вікових народних традицій – невичерпного джерела духовності, моральності та культури сучасної молодої людини. Знання рідного краю збагачує її, виховує нездоланну відданість Вітчизні, вчить шанувати свій народ та інші народи, що здавна проживали в Україні. Саме краєзнавство є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом у сфері матеріальної та духовної культури України.

Освітня робота в закладах освіти України спрямована на відродження народних традицій, звичаїв, глибокого вивчення історії та сучасних проблем соціально-економічного розвитку рідного краю. У зв’язку з цим краєзнавчо-туристська підготовка здобувачів вищої освіти є одним із важливих завдань ЗВО і зумовлена професійними вимогами та загальною необхідністю розв’язання проблем сьогодення, які пов’язані з навчанням і вихованням школярів. Тому навчальний посібник «Краєзнавство і туризм», є актуальним для майбутніх учителів географії, біології, історії, природничих наук і має на меті забезпечити необхідний зв’язок глобальних, національних і

регіональних (місцевих) аспектів з вивченням основ різних наук. Засвоєння курсу відіграє особливу роль у підготовці майбутнього вчителя до наукового і всебічного пізнання рідного краю, а також для передачі фахових компетентностей майбутнім поколінням.

Одним зі складників змісту краєзнавчо-туристської підготовки є опанування здобувачами вищої освіти навчальної дисципліни «Краєзнавство і туризм», яка передбачає всебічне вивчення території рідного краю під час аудиторних занять, екскурсій, експедицій, туристських походів. Актуальними завданнями, які постають перед курсом є поєднання освітнього процесу з найважливішими питаннями соціально-економічного розвитку суспільства, вивченням природи, культурно-духовним відродженням народу України, підготовкою молоді до життя. Крім того, необхідно, щоб краєзнавчо-туристська діяльність стимулювала формування певних цінностей: моральних, естетичних, патріотичних, керуючись якими, молода людина здатна об’єктивно оцінювати реалії сучасного життя. Здобувач вищої освіти, вивчаючи краєзнавство і туризм, повинен навчитися аналізувати літературні джерела, статистичні дані, природні явища, синтезувати їх і робити на їх підставі відповідні висновки.

Оскільки краєзнавство стоїть на зіткненні історії, географії, біології, народознавства та інших наук, тобто є комплексною наукою, то краєзнавчо-туристську підготовку майбутніх учителів слід розглядати як складову частину їх професійної підготовки, передбаченої навчальним планом.

Навчальний курс «Краєзнавство і туризм» покликаний формувати науковий світогляд здобувачів вищої освіти, відшліфовувати їхню самостійність, навчити систематизувати прочитаний і зібраний краєзнавчий матеріал, виготовляти наочні краєзнавчі й туристські матеріали.

На вивчення навчальної дисципліни «Краєзнавство і туризм» за спеціальністю 014.07 Середня освіта (Географія) передбачається 120 годин. Залежно від рівня вищої освіти та навчально-методичного забезпечення може змінюватися співвідношення аудиторних занять і самостійної роботи. Крім

того, обсяг часу на вивчення конкретних тем визначається з урахуванням специфіки спеціальності. Навчальна дисципліна «Краєзнавство і туризм» вивчатися протягом одного семестру. Форма підсумкового контролю – екзамен.

РОЗДІЛ І.
ЗНАЧЕННЯ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТСЬКОЇ РОБОТИ В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ОСВІТИ

План:

1. Завдання та принципи краєзнавчо-туристської діяльності.
2. Зміст, форми і методи краєзнавчо-туристської діяльності.
3. Джерела національного краєзнавства і туризму.

1.1. Завдання та принципи краєзнавчо-туристської діяльності

Реалізація Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI ст.») передбачає вирішення такого завдання, як формування покоління всебічно розвинутих, свідомих громадян, соціально активних і творчих. Водночас сьогоднішня система освіти ще не може задовольнити вимог, які постають перед нею в умовах розбудови української державності, культурного та духовного відродження українського народу. Це виявляється, передусім, у невідповідності освіти запитам особистості, суспільним потребам та світовим досягненням людства, у знеціненні соціального престижу освіченості та інтелектуальної діяльності.

Необхідність вирішення відповідних проблем підкреслюється в «Декларації про державний суверенітет України», де визначаються завдання національно-культурного розвитку країни: «відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя» [57, с. 3]. Саме тому туристсько-краєзнавча робота у ЗВО має посісти особливе місце у сфері освіти. Адже, будучи тісно пов’язаною з культурою, наукою, охороною здоров’я, система краєзнавства і туризму віддзеркалює соціальне, економічне, духовне життя народу, суспільства і є сукупністю ідеологічних, науково-методичних, правових, моральних, комунікативних, програмно-нормативних та організаційних елементів. З огляду на це І. Я. Франко зазначав: «Наскільки таке ознайомлення корисне, не треба

доводити. Адже ж це перший ступінь, перша прикмета національної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчути себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму»[126, с. 116].

Як показало вивчення педагогічної і фахової літератури, важливе значення в освіті молодих поколінь мають принципи навчання і виховання, у тому числі краєзнавчого, узагальнені в науково-педагогічних роботах М. С. Грушевського, Я. І. Головацького [22], Г. С. Ващенка [14], С. Ф. Русової [102], В. О. Сухомлинського [113; 114], у яких краєзнавча робота виступає засобом формування національної свідомості учнів. Про необхідність краєзнавчо-туристської роботи вказується і в роботах А. С. Баркова [3], М. П. Мілонова [76], Ю. Ф. Кононова, А. М. Разгона, М. К. Стельмаховича, де подаються теоретичні основи краєзнавства; В. В. Борисова, А. В. Даринського [25], К. Ф. Строєва [111,112], І. Т. Пруса [93], що зробили значний внесок у розвиток методики краєзнавчої роботи в школі; у наукових працях І. К. Анрухіва, Г. В. Білавича, І. К. Люблінця, З. М. Нагачевської, які аналізують краєзнавчу діяльність культурно-освітніх товариств; у навчально-методичних посібниках, підручниках М. К. Костриці [58], М. П. Крачила [64], В. В. Обозного [79], де висвітлюються питання необхідності краєзнавчо-туристської підготовки майбутніх учителів.

Для того щоб по-справжньому пізнати свій рідний край, слід вивчати його історію, культуру, особливості довкілля тощо. Така комплексність у дослідженні різних аспектів життя свого краю притаманна загальному краєзнавству. Що слід розуміти під краєзнавством? Серед науковців єдиної точки зору на трактування цього поняття немає, оскільки ще не виокремлені основні функції, форми та методи краєзнавчого вивчення рідного краю.

Аналіз наукової та методичної літератури дає змогу з'ясувати такі питання:

1) як трактуються поняття «краєзнавство», «туризм» та «рідний край»;

2) питання становлення й розвитку краєзнавства і туризму та їх роль в

освіті молодих поколінь.

Туризм і подорожі у вільний час, пов'язані з від'їздом за межі постійного проживання – один із видів активного відпочинку, який поєднує відновлення продуктивних сил людини з оздоровчими, пізнавальними, спортивними та культурно-розважальними цілями [32].

З багатьох джерел відомо, що «краєзнавство – це, так би мовити, життєзнавство; це таке вивчення навколишньої природи, життя і праці людей, суспільних відносин, яке формує їхні погляди, переконання, активне ставлення до всього, допомагає виховувати характер» [49, с. 19]. Слушною є думка про те, що краєзнавство – це «доступне й посильне для учнів, всебічне і багатогранне за формами пізнання місцевого краю» [42, с. 172]. К. Ф. Строєв підтримує думку про те, що «краєзнавство – це вивчення певної території краю, що здійснюється на науковій основі. Об'єкти для краєзнавчого дослідження – природа, історія, населення, господарство, культура, мистецтво та інші сторони життя краю» [111, с. 5]. Звідси деякі вчені виділяють окремі напрямки краєзнавства.

Дослідники А. С. Барков, Л. С. Берг, П. В. Іванов стрижнем національного краєзнавства вважають географічний аспект. У географічній енциклопедії України також вказується, що «Краєзнавство географічне – вивчення взаємозв'язків природничих і соціальних явищ рідного краю з науковою, навчальною, виховною і практичною метою. Об'єктом дослідження є природно-виробнича система рідного краю. Методи дослідження – картографічний, спостереження, історичний, моделювання, математичний та інші» [20, с. 209]. Вважається, що об'єкт і методи вивчення географії і краєзнавства збігаються. Тому краєзнавство має розглядатись як «мала географія, точніше як мале країнознавство» [4; 7; 41].

Але з цим положенням не погоджуються ті, хто розглядає краєзнавство як комплекс наук. Так, М. П. Мілонов у низці своїх робіт наполягає на чіткому виділенні історичного краєзнавства, яке передбачає двояку мету. «Перша – всебічне вивчення рідного краю й накопичення

краєзнавчого матеріалу; друга – використання зібраного матеріалу під час викладання історії в школі. Використання у викладанні краєзнавчих даних – основне призначення шкільного краєзнавства» [75, с. 5]. З цим погоджуються також І. Т. Прус [93], П. А. Бурдейний [12], Н. І. Ганнусенко [19]. Але таке визначення дещо звужує практичне значення історичного краєзнавства. Тому ми підтримуємо думку А. В. Даринського про те, що історичне краєзнавство це – «галузь прикладної історії, яка відрізняється двома суттєвими ознаками: локальністю досліджуваних історичних подій, матеріалізованих у пам'ятниках і пам'ятках історії і культури й діяльнісним характером… це не тільки галузь наукового історичного пізнання, а й сфера активної практичної діяльності, спрямованої на поширення знань про історію краю» [60, с. 42]. Отже, історичне краєзнавство є одним із напрямків досліджень рідного краю.

Не менш важливим аспектом у вивченні рідного краю багато дослідників вважають особливості літературної та побутово-декоративної спадщини певної території [68; 83; 100; 108; 129]. Літературне краєзнавство І. С. Юньєвим розглядає як вивчення «творів народного мистецтва в тих чи інших формах, з їхніми характерними особливостями, які створювалися протягом віків у певному районі, області» [130, с. 58]. Вивчення літератури і мистецтва рідного краю є важливим складником краєзнавчих досліджень, адже «саме в пам'ятках мистецтва розкривається сучасне і минуле нашої країни, неповторні риси її духовного життя» [60, с. 62]. Деякі дослідники зводять поняття «літературного краєзнавства» до розділу історичного краєзнавства [45], з чим ми не погоджуємося через обсяг і важливість літературного (або, за нашою назвою, фольклорно-мистецтвознавчого) краєзнавства, яке є ще одним порівняно самостійним складником загального краєзнавства.

Виникнення екологічної кризи й пошуки шляхів її вирішення спонукали до широкого залучення молодого покоління до охорони навколишнього природного середовища. Саме це й дало поштовх до

створення ще одного напряму краєзнавства – екологічного. Екологічне краєзнавство – «поглиблене сприйняття, наукове обґрунтування екологічних явищ конкретної місцевості, яка об'єднує поняття «рідний край»; розгляд, розуміння їх у світлі вчення про біосферу не лише в локальному (краєзнавчому), але й у державному масштабі; розробка спеціальних заходів для регулювання і пом'якшення негативного впливу наслідків людської діяльності на довкілля для передачі своїм дітям рідної землі з більш високим рівнем організації їх матеріального і духовно-культурного життя» [109, с.23].

Отже, на думку вчених-дослідників, краєзнавство, всебічно вивчаючи певну територію, складається з декількох напрямків: географічного, історичного, літературного, екологічного. Так вважає академік С. В. Колесник, який стверджує, що у своїх дослідженнях краєзнавство використовує дані інших наук, наприклад геології, географії, соціально-економічних, історичних тощо.

З огляду на це Я. І. Жупанський і В. П. Круль зазначають, що «українське національне краєзнавство поділяється на три основні складові, а саме: географічне, історичне, соціальне краєзнавство. Кожна з цих частин, звісно, має і свій об'єкт вивчення, творячи разом єдиний об'єкт – національне краєзнавство загалом» [35, с. 4]. Ми також бачимо в краєзнавстві не тільки географію чи екологію, а розглядаємо його як сукупність різних наук, кожна з яких спрямована на вивчення якогось аспекту певної території.

Отже, краєзнавство є об'ємним, різнобічним і самостійним напрямом вивчення конкретної території. З дещо іншої позиції розглядають краєзнавство В. Я. Мацюк і В. Г. Пугач, які вказують: «Народознавство (вітчизнознавство, країнознавство) – це сукупність основ наук про сучасне і минуле народу, його національний характер і психологію, географію, культурно-історичні, творчі традиції, звичаї та обряди. Термін «народознавство» включає в себе краєзнавство – всебічні знання про край (область, регіон, район) як частину держави» [72, с. 31]. Цей погляд є цікавим, але краєзнавство може існувати як окрема категорія. Звуження

значення краєзнавства чи підпорядкування його іншим наукам, як пропонують ці автори, знижує рівень значення краєзнавства, яке є засобом пізнання і перетворення реального стану певної території. У свою чергу, ми пропонуємо здійснювати інтеграцію народознавчого і краєзнавчого напрямків, унаслідок чого можливе поглиблення знань в обох науках, і вважаємо, що найбільшої ефективності у вивченні майбутніми вчителями особливостей рідного краю буде досягнуто при створенні фундаментального інтегрованого курсу з краєзнавства і туризму, у якому використовуватимуться дані різних наук.

Як уже підкреслювалося, сучасне краєзнавство орієнтовано на різні напрями дослідження певної території: географічний [36], історичний [75], екологічний [109], літературний [129]. Постає питання про обґрунтування на рівні теорії господарчого, народознавчого, біологічного краєзнавства, музеєзнавства та про створення системи методичних засобів впровадження цих напрямків у практику.

На нашу думку, до краєзнавчого вивчення рідного краю доцільно включати такі напрямки:

1. Географічне краєзнавство (вивчення гідрологічних, геологічних, метеорологічних особливостей рідного краю, природно-територіальних комплексів та інших географічних особливостей у межах певної місцевості).

2. Біологічне краєзнавство (ознайомлення з конкретними представниками місцевої флори і фауни, їхніми особливостями, значенням у господарській діяльності, ознайомлення з місцевими біогеоценозами, застосуванням біологічної науки в господарстві, лісівництві, вивчення методики проведення спостережень за природою, проведення дослідів, збору колекцій, ботанічного і зоологічного матеріалу).

3. Етнографічне краєзнавство (вивчення етнічних груп і масивів, які є на території рідного краю, історії їх заселення й розвитку, духовної культури, віросповідання народу, національних звичаїв і традицій, а головне – їх фіксація та продовження існування).

4. Фольклорно-мистецтвознавче краєзнавство (покликане зберегти кращі народні зразки творів мистецтва, народну музику, вірші, легенди, оповідання і передати їх майбутнім поколінням засобами учнівської художньої самодіяльності, стимулюванням створення фольклорно-етнографічних ансамблів, проведенням вечорниць і народних ігор, заохоченням літературної творчості молоді).

5. Господарче краєзнавство (вивчення населених пунктів (економіко-географічні особливості), дослідження промислових підприємств (історико-географічний розвиток, чинники, під впливом яких вони виникли, забезпеченість сировиною і паливом, трудовими ресурсами), ознайомлення із сільськогосподарськими підприємствами (економіко-географічна характеристика господарства), дослідження рослинництва, тваринництва та інших галузей).

6. Екологічне краєзнавство (покликане поглиблювати усвідомлення кожною людиною загострення екологічної проблеми, формувати відповідальність за збереження, примноження й розумне використання природних ресурсів).

7. Історичне краєзнавство (ілюстрування історичних знань на прикладі історії краю, передача знань про окремий історичний факт, подію, історію краю в цілому майбутнім поколінням).

8. Музеєзнавство (науково систематизований збір та показ природно-історичних колекцій, пам'яток і пам'ятників, які можуть бути першоджерелами для вивчення тієї чи іншої наукової дисципліни).

9. Туристсько-краєзнавча діяльність (формування моральних, вольових якостей краєзнавців, їх фізичне гартування, збагачення знань про історію, культуру, економіку, природу рідного краю, яке досягається під час туристських походів, подорожей, краєзнавчих екскурсій).

Така різнобічність у вивченні рідного краю належить загальному краєзнавству і туризму, що сприяє вивченню, науковому обґрунтуванню, розробці різноманітних форм передачі наступним поколінням знань про

минуле і сучасне людського суспільства й довкілля конкретної території.

М. Ю. Кострицяі В. В. Обозний наголошують на тому, що «вивчаючи рідний край, оволодіваючи пошуково-дослідницькими навичками, здійснюючи свої маленькі відкриття, краєзнавці ознайомлюються з досвідом складних взаємовідносин природи і суспільства. Це безпосередньо приводить до самопізнання і самовизначення, а в кінцевому підсумку – до морального становлення особистості, її громадянської зрілості» [56, с. 3]. У зв'язку з цим краєзнавство виконує низку освітньо-виховних функцій. Сучасний дослідник М. Ю. Кострицяви ділив декілька функцій краєзнавства. Одна з них, суто педагогічна, визначає краєзнавство як дидактичний принцип, за допомогою якого можна домогтися підвищення ефективності освітнього процесу, успішно опановувати знання про природу й життя людини, допомагати формувати практичні вміння і навички.

Краєзнавство за формами його організації поділяється на державне, шкільне і громадське. «Державним науковим краєзнавством займаються краєзнавчі музеї, науково-дослідницькі та інші установи. Вивченням рідного краю може займатися місцеве населення, а також туристи. У цьому разі краєзнавство називається громадським» [76, с. 4]. Для нашого дослідження більш актуальним є шкільне краєзнавство.

Краєзнавство шкільне – «освітньо-виховна робота, яка полягає у всебічному вивченні на уроках, у позакласній і позашкільній роботі частини країни (області, району, міста тощо). Основним завданням є вивчення природи, населення, господарства, історії та культури рідного краю з пізнавальною, науковою, навчально-виховною і практичною метою» [121, с. 179]. Крім того, «шкільне краєзнавство всіляко сприяє об'єднанню навчання і виховання в єдиний процес; воно розкриває індивідуальні нахили і здібності учнів, допомагає їм у виборі спеціальності» [59, с. 6].

Шкільне краєзнавство, реалізуючи відповідні освітні цілі, здійснюється учнями під керівництвом учителя. Першою умовою успішної краєзнавчої роботи в школі є глибокі знання самим учителем особливостей

краю, його вміння навчати учнів досліджувати певну територію під час туристських походів і подорожей, на чому наголошують багато вчених, дослідників, педагогів [1; 7; 11; 17; 56; 61; 62].

У дослідженнях В. В. Обозного [78; 79], С. В. Совгіри [109], М. Ю. Кострищі [56 58] та інших висвітлені питання необхідності здійснення краєзнавчої освіти у закладах вищої освіти. Згадані автори пов'язують це з тим, що «краєзнавство і туризм є могутнім засобом залучення підростаючого покоління до активної навчально-пізнавальної і суспільно корисної роботи. Успішні результати великою мірою залежатимуть від того, як учитель сам розуміє цю роботу і чи зможе він зацікавити нею своїх вихованців» [78, с. 5].

Туристсько-краєзнавча освіта, на погляд С. В. Совгіри [109], зумовлена професійними вимогами (формуванням у майбутніх учителів організаційно-методичних навичок із залучення учнівської молоді до невичерпної скарбниці свого народу) й необхідністю розв'язання проблем сьогодення, які пов'язані з навчанням і вихованням школярів. Навчання і виховання на основі краєзнавчого принципу полягає також і в тому, щоб «відбувався творчий розвиток особистості, реалізація її здібностей, збагачення світогляду, формування самосвідомості» [59, с. 93].

Тому туристсько-краєзнавча підготовка здобувачів вищої освіти є одним із важливих завдань педагогічного ЗВО. Вона зумовлена професійними вимогами: необхідністю формування у майбутніх учителів навичок із залучення учнів до всебічного вивчення рідного краю та розв'язання проблем сьогодення, які пов'язані з навчанням і вихованням учнів.

Встановити сутність поняття «краєзнавство», показати необхідність підготовки до краєзнавчо-туристської роботи майбутніх учителів неможливо без визначення поняття «рідний край», оскільки загальним предметом вивчення краєзнавства є саме край.

Край (від загальнослов'янського *краяти, різати*) – країна, область, земля, місцевість [10, с. 314], «Рідний край – місцевість, область, район і т.

ін., що має певні природні й кліматичні особливості, сторона« [107, с.320]. Дехто з краєзнавців [60; 85; 87; 111] наголошує на різниці у величині території рідного краю.

«В одних випадках краєм називають найближчі околиці школи, які доступні для постійного і безпосереднього спостереження. В інших – територію збільшують до меж адміністративного району чи області. У процесі викладання часто під час окреслення території для досліджень і спостережень у межах мікрорайону школи, виникає потреба знати всю область» [111, с. 39]. Крім того, К. Ф. Строєв наголошує на тому, що «місцевість, яка безпосередньо оточує школу, є об'єктом краєзнавства на перших етапах роботи в молодших класах, територія адміністративної області – у старших класах» [111, с. 36].

В енциклопедії зазначається, що «спочатку краєм називалася територія, розміщена на кордонах держави, окраїна. Потім – значна за територією область – географічна або історична. У вузькому плані краєм називається будь-яка місцевість, навіть незначна за розмірами (місто, село та ін.)» [10, с. 314].

Г. Ю. Грюнберг пропонує межами рідного краю «взяти коло з радіусом 5-7 км., у центрі якого розміщена школа чи село» [23, с.12]. «Край – у широкому розумінні – місцевість, країна, область, батьківщина, що має певні природні й кліматичні особливості» [124, с. 179].

Особистісна значущість зміни розмірів території рідного краю залежить, на нашу думку, від віку людини, її світогляду, місця роботи, віросповідання тощо. Наприклад, більшість часу перших років життя, шкільні роки дитина проводить за схемою: дім – школа – навчально-виховні, спортивні заклади та ін. Дорога з дому до школи, екскурсії за місто, в інші місця складають перші уявлення про рідний край.

У більш широкому розумінні «край» є «певною територією країни і вивчається як частина єдиного цілого, пов'язана з іншими територіями, передусім сусідніми. Її природні умови загалом схожі з тією природною

зоною, у межах якої вона розміщена, а напрямок господарства відповідає спеціалізації того економічного району, до якого вона входить. Але ця територія в природному і соціальному плані має багато особливостей, притаманних тільки їй. Тому, вивчаючи свій край, необхідно намагатися встановити, якими рисами природи і господарства він відрізняється від території, що оточує його» [111, с. 43].

Ми вважаємо, що рідний край – це певна частина країни, місто чи село, інше поселення, де впродовж тривалого часу живе людина, географічний чи історичний об'єкт, що в процесі життєдіяльності став для людини рідним. При цьому всі факти, явища і процеси, які вивчаються, простежуються в даному краї в комплексі, тобто в усіх їхніх причинно-наслідкових зв'язках.

Під час навчання здобувачів вищої освіти у ЗВО територія рідного краю значно розширюється, тому необхідно готувати майбутніх учителів до педагогічної діяльності не тільки в тих місцях, де вони проживають, а й у тих, де навчаються, та в регіонах подальшої роботи після закінчення ЗВО.

Щоб по-справжньому пізнати рідний край, слід вивчати його історію, культуру, особливості довкілля. Така комплексність у дослідженні різних сторін певної місцевості властива краєзнавству. Туризм великою мірою сприяє пізнавальному, дослідницькому краєзнавству, а краєзнавство звертається до туризму як до однієї з досить популярних і педагогічно важливих форм. Таким чином, між краєзнавством і туризмом існує практичний зв'язок і єдність цілей, тому в умовах рідного краю туристи часто стають краєзнавцями, а краєзнавці – туристами.

Краєзнавчо-туристські дослідження, як правило, розглядають питання, які розробляються різними природничими і суспільними науками. Зрозуміло, що в краєзнавстві використовуються і методичні прийоми цих наук. Але при комплексному характері краєзнавства і його практичній спрямованості виробляються свої прийоми дослідження і картографування, зумовлені великими масштабами досліджень.

Досліджуючи проблему впровадження краєзнавчої роботи в освітній процес школи, М. М.Паламарчук відзначає, що об'єктом вивчення краєзнавства є суспільно-територіальний комплекс, який підтверджує географічний характер краєзнавчих знань, але не вичерпує їх. Крім знань про суспільно-територіальний комплекс, краєзнавство містить у собі знання історії, демографічного складу духовної і матеріальної культури населення певної території. М. П. Мілонов та деякі інші автори розглядають об'єкт краєзнавства як «соціально-економічний, політичний, історичний і культурний розвиток мікрорайону, села, міста, району, області, природні умови» [78, с. 4].

Базовими складниками, які визначають об'єкт наукового краєзнавства і є його методологічною основою, С. Л. Рудницький вважав рідну культуру, єдині історико-політичні традиції, власну мову, які існують у зв'язку з територією.

Отже, об'єктом краєзнавчо-туристської діяльності є навколишнє середовище, населення, господарство, історія рідного краю на тлі загального перебігу подій в Україні, роль людини в державі, тобто матеріалізована реалізація творчих, господарських можливостей українського громадянина, що відображається в природних, архітектурних об'єктах, літературних, мистецьких творах тощо.

Предмет краєзнавства – це територія, етнічний простір, що складається з менших за розмірами історико-географічних країв. Найменша ланка, що привертає погляд краєзнавця, – поселення (місто, село тощо). За визначенням академіка С. В. Колесника, краєзнавство – це така дисципліна, яка всебічно вивчає малі території. При цьому всі факти, що вивчаються, явища і процеси простежуються в даному краї в комплексі, тобто в усіх їхніх причинно-наслідкових зв'язках. Для фундаментальних спостережень, екскурсій, збору різного роду матеріалів найбільш доступною є мала за розмірами територія, тому що дослідження великих регіонів не виявляють місцевих особливостей і набувають більш загального характеру, переходячи

навіть у країнознавство. З огляду на це краєзнавство має окреслити картину не тільки на якийсь момент, а показати розвиток даної території за певний проміжок часу і намагатися скласти прогноз її розвитку на майбутнє.

Отже, краєзнавству належить велике майбутнє. З часом узагальнений досвід організації наукового вивчення місцевих умов і правильного використання на практиці отриманих матеріалів складе підвалини краєзнавства як науки.

В основу сучасної краєзнавчо-туристської діяльності покладено такі принципи:

1. Ідейна спрямованість. В епоху відродження культурно-історичних цінностей народу України, його традицій та звичаїв краєзнавча робота має бути спрямована на досягнення цих цілей у свідомості як окремої особистості, так і всього народу.

2.Науковість. Краєзнавчі знання повинні ґрунтуватись не на емпіричному матеріалі, а бути глибокими, змістовними і базуватися на наукових засадах.

3.Комплексність і систематичність полягає у здійсненні краєзнавчо-туристської діяльності за всіма напрямками і протягом усього року.

4.Плановість і наступність здійснюється за декількома напрямками:

1) обов’язковість зв’язку між різновіковими групами;

2) складання перспективного плану досліджень;

3) безперервність у проведенні комплексної краєзнавчої роботи.

5. Гласність краєзнавчо-туристської роботи полягає в тому, що поетапне проведення досліджень та оформлення результатів демонструються і пропагуються серед громадськості.

Дотримання цих принципів у закладах освіти в тісному поєднанні з профільними установами та організаціями, безперечно, забезпечить високу результативність у здійсненні краєзнавчо-туристської роботи.

Педагогічна і тематична література радить здійснювати краєзнавчі

дослідження за допомогою різноманітних методик: ознайомлення з даними краєзнавчої, науково-популярної літератури, місцевої преси, архівів, опитування старожилів, видатних людей, проведення спеціальних наукових досліджень: географічних, історичних, фольклорних, економічних, соціально-побутових; використання технічних засобів навчання, картографічних, статистичних, візуальних даних.

Краєзнавство і туризм забезпечують необхідний зв'язок регіонально-національних і глобальних аспектів у підготовці молоді до самостійного життя в час становлення України як незалежної держави. Засобами краєзнавства і туризму створюються умови для проведення студентами робіт пошуково-дослідницького характеру, що сприяє розвитку самостійності, творчості, цілеспрямованості, активності та позитивного емоційного настрою особистості. Пізнавальна туристсько-краєзнавча діяльність передбачає спостереження навколишнього природного середовища, яке сприяє виробленню певних знань та втіленню їх у життя. Разом з тим, у зв'язку з ростом інтересу в світі до екологічного туризму як засобу діалогу людини з навколишнім середовищем значення краєзнавчих досліджень зростає.

Дослідницька робота полягає в гармонійному поєднанні спостереження з науковим пошуком, відкриттям відомих і невідомих фактів з життя рідного краю. Проведення практичних робіт краєзнавчого напрямку закріплює здобуті елементи наукових даних, сприяє активізації розумової і практичної діяльності вихованців. Отже, туристсько-краєзнавча діяльність має пізнавальний, дослідницький, творчий і практичний напрямки.

Поглибленню знань і виробленню практичних навичок краєзнавців у проведенні будь-якого напрямку досліджень сприятиме поетапність краєзнавчо-туристської роботи. Виділено три основних етапи: підготовчий, польовий, камеральний.

Підготовчий період. Дослідницька робота в краєзнавстві і туризмі починається з виготовлення карти досліджуваного району, яка допомагає орієнтуватися на даній території і фіксувати результати її вивчення. Під час

підготовчого періоду складається програма і визначається методика краєзнавчих досліджень, вивчаються природні умови місцевості маршруту, літературні й картографічні джерела, готується спорядження для польових досліджень.

Польовий період включає безпосереднє дослідження території рідного краю. Відвідуються заповідники, заказники, музеї, збирається історичний, топонімічний, археологічний, етнографічний матеріал, зразки порід, гербарії, проби води, фотографії, відео- та кіноматеріали. Під час польового періоду краєзнавці вчаться працювати в природних умовах, усвідомлюючи, що саме природа є невичерпним джерелом мислення, сприяє розвитку творчих задатків, формує естетичні смаки і водночас потребує захисту.

Камеральний (заключний) період полягає в опрацюванні зібраних матеріалів, описі досліджуваного району, поповненні експозицій краєзнавчих музеїв, складанні звітності.

У шкільній практиці сформувалися такі основні форми організації учнівських туристсько-краєзнавчих об'єднань: 1) секція; 2) гурток; 3) товариство; 4) клуб. Робота цих краєзнавчих об'єднань спрямована на здійснення всебічного вивчення рідного краю за допомогою різноманітних форм краєзнавчо-туристської діяльності, які поділяються на:

- стаціонарні: виховні години, лекторії, олімпіади, виставки, конкурси, вікторини, спостереження в природі;
- туристські: прогулянки, екскурсії, походи, подорожі, експедиції, зльоти.

Отже, пізнавальному, дослідницькому краєзнавству великою мірою сприяє туризм. Таким чином, між краєзнавством і туризмом існує тісний зв'язок і єдність цілей, тому в умовах рідного краю туристи часто стають краєзнавцями, а краєзнавці – туристами. Незважаючи на те, що туризм є складною соціально-економічною системою, працює на забезпечення людини ефективним відпочинком і виконує низку освітніх завдань, при вмілому поєднанні з краєзнавчими дослідженнями туризм виконує виховну і

пізнавальну функції. З цього випливає, що таке соціальне явище як туризм є багатогранним і впливає на суспільство, на свідомість його членів і особливо на формування свідомості молодих поколінь.

Туризм у своєму розвитку і становленні пройшов п’ять основних етапів (див. схема 1.1.1):

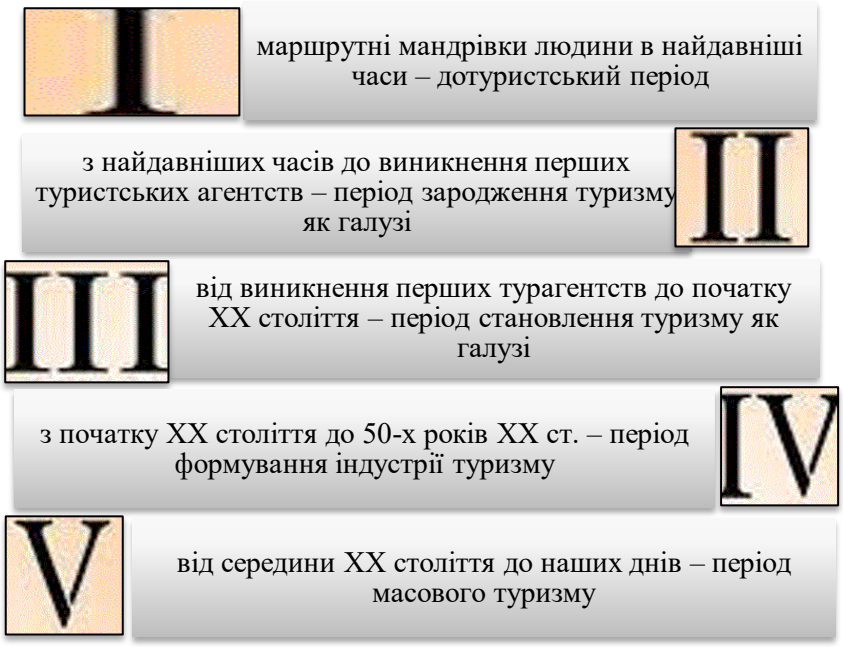

Схема 1.1.1. Основні етапи розвитку туризму

Чинники, що сприяли розвитку туризму, збігаються з чинниками, які лежать в основі розвитку краєзнавства (схема 1.1.2).

У науковій літературі сьогодні немає єдиного визначення туризму. Його різнохарактерність пояснюється тим, що цей термін відображає багато функцій подорожування. Це визначає туризм не лише як спосіб проведення вільного часу, а й як форму виховного впливу на особистість. У походах і поїздках, крім відпочинку, зміцнення здоров’я, підвищується загальний культурний рівень мандрівників. Вони дізнаються багато нового й цікавого про територію, де подорожують. Отже, відбувається освітній і виховний вплив на туристів.

І. А. Зязюн виділив «найзагальніші підходи до туризму розуміння людини й ідеалу освіченості та вихованості на зразках національної та світової культури; вплив туризму на культуру людської свідомості,

соціально-гуманістичну та філософсько-світоглядну культуру людини тощо» [39, с. 21].

Схема 1.1.2. Чинники, що сприяли розвитку туризму та краєзнавства

Проаналізовані чинники, свідчать про те, що туризм є невід'ємною частиною в дослідженнях рідного краю.

Про високе соціальне значення туризму йдеться в словнику української мови: «Туризм – подорожі, які здійснюються за певними маршрутами по своїй країні або за кордоном, поєднують відпочинок з пізнавальною метою, у ряді випадків мають елементи спорту. Туризм – одне з джерел пізнання людиною світу» [107, с. 326]. Ця ж думка підтверджується в енциклопедії: «Туризм – (французз. *tourisme*, від *tour* – прогулянка, подорож) подорожі у вільний час, пов'язані з від'їздом за межі місця постійного проживання; один з видів активного відпочинку, який поєднує відновлення продуктивних сил людини з оздоровчими, пізнавальними, спортивними та культурно-розважальними цілями» [122, с. 439].

І. Я. Коцан наголошує на тому, що туризм є «засобом пізнання своєї

Батьківщини, поглиблення знань, виховання здорової, загартованої людини» [103, с. 14]. Думку підтримує М. П. Крачило: «Туризм – не тільки фізичний розвиток, бадьорість і працездатність, а й відмінний засіб виховання цілеспрямованості, зібраності, прагнення до пізнання. Романтика пізнання – чи не найцінніша особливість туризму» [163, с. 5].

Отже, під туризмом розуміємо добровільні мандрівки, не позв'язані зі зміною постійного місця проживання, які проводяться у вільний, відпускний або канікулярний час для поглиблення знань, відпочинку, зміцнення здоров'я, у спортивних цілях чи для ознайомлення з новими місцями.

Можна виділити головні функції сучасного туризму, які мають педагогічне значення (схема 1.1.3):

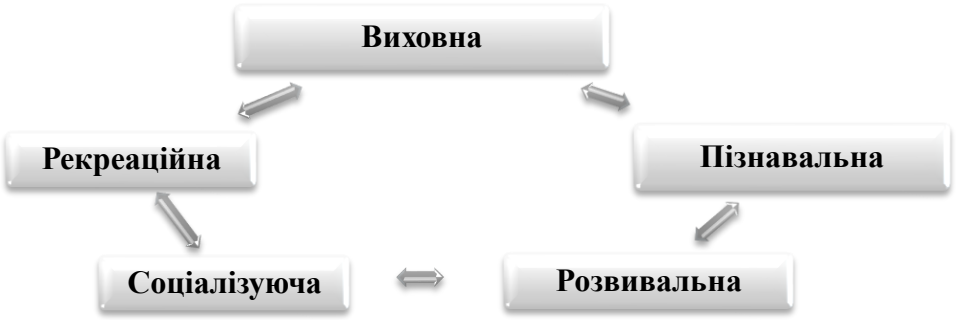

Схема 1.1.3. Головні функції сучасного туризму

Виховна. Кожна туристська подорож надає молодій людині певного досвіду терплячого долання незручностей, виховує любов і повагу до людей, до рідного краю, учить з повагою ставитися до традицій, вірувань, світогляду інших народів.

Розвивальна. Відбувається розвиток пізнавальної активності, формування світогляду, забезпечення можливості адекватного самопізнання, озброєння комунікативними навичками і вміннями.

Пізнавальна. Функція, яка полягає в пізнанні світу, накопиченні досвіду, формуванні світогляду кожного мандрівника. Здійснюючи похід чи екскурсію по рідному краю, юні краєзнавці отримують знання про географічні, історичні, екологічні та інші особливості довкілля. Вчаться зберігати їх для наступних поколінь. Усе це сприяє розвитку науки,

культури, мистецтва та інших галузей людського суспільства.

Соціалізуюча. Відбувається оволодіння навичками взаємодії з іншими людьми, правилами поведінки в колективі.

Рекреаційна. Туристські подорожі сприяють поліпшенню фізичного і психічного здоров'я юних дослідників, дарують нові враження.

Отже, виділення функцій туризму, які мають педагогічне значення, ще раз підкреслює необхідність проведення туристських походів, експедицій, екскурсій, під час яких учні під керівництвом учителя здійснюють пошук, обґрунтування і розкриття всієї сукупності важливої інформації, зосередженої на території рідного краю, і отримують комплексну картину життя цієї території у природничо-історичному й соціально-економічному аспектах. В. І. Курилова виділила дві групи мотивів, які спонукають людей до здійснення туристських заходів:

1) перша група зумовлюється бажанням людей відновити фізичні та психічні сили – мотив відновлення працездатності;

2) друга група – потреба людини в русі, зміні місця свого перебування – мотив міграції [66]. На нашу думку, ще одним, досить суттєвим мотивом, що спонукає людей до подорожування, є бажання пізнати світ, розширити свій кругозір, стати більш освіченими, мати можливість спілкуватись і взаємодіяти з іншими людьми.

Тому без туризму, подорожей та пов'язаних із цим справ, порівнянь, спостережень, що мають місце в освітньому процесі, неможливо досягти повноцінності освіти й виховання. Адже туризм і невід'ємне від нього подорожування зміцнюють, наочно підтверджують структуру чинників, що досліджуються в рідному краї і впливають на обсяг та ефективність отриманих учнями знань, умінь і навичок.

Отже, у освітній діяльності поєднання краєзнавчої й туристської роботи є обов'язковим. Адже роль туризму, який функціонально розглядається як елемент процесу дослідження рідного краю, є дуже суттєвою, оскільки завдяки йому в процесі історичного розвитку

нагромаджуються, змінюються й збагачуються духовні здобутки людства, а найбільші надбання передаються з покоління в покоління. Пізнавальний туризм, що виховує, базується на глибокому культурному фундаменті, починаючись від знання рідної культури в системі мікросередовища, через посилення знань про рідну країну – до глобальних питань людського існування.

Взаємопов'язаний і комплексний розвиток краєзнавства й туризму визначає суть і зміст краєзнавчо-туристської діяльності. «Виключно важлива роль належить тому освітньо-виховному комплексу знань, що їх об'єднує поняття краєзнавства (всебічного вивчення місцевості, на якій проживають і яка уточнює поняття «рідний край») і туризму як засобу, який допомагає реалізувати краєзнавчо-народознавчий напрям і активно впливає на формування здорового способу життя і високих моральних якостей людини» [78, с. 178]. Крім того, у краєзнавчій освіті туризм відіграє вагоме значення, тому що основною його перевагою є масовість. Саме це дає змогу широкому спілкуванню (комунікації) людини з людиною, передачі історичних і культурних цінностей.

Шкільна краєзнавчо-туристська діяльність є формою раціональної системи зв'язків навчання і виховання. Адже через краєзнавчо-туристську діяльність учитель творить особистість учня, впливаючи на нього засобами емоційно забарвленого міжособистісного спілкування, причому чинить це досить ґрунтовно, створюючи умови для пізнання учнем себе як особи і світу. Наскільки успішно ці можливості будуть реалізовані, багато в чому залежить від підготовленості вчителя як керівника краєзнавчо-туристською роботою.

На думку вчених-краєзнавців М. Ю. Кострицi й В. В. Обозного, «учителі застосовують різноманітні форми краєзнавчо-туристичної роботи з учнями, пам'ятаючи, що краєзнавство не існує без туризму, а туризм – без краєзнавства. Адже тільки туризм надає шкільному краєзнавству дійового, творчого, суспільного характеру» [56, с. 9]. Визначення шкільної краєзнавчо-

туристської діяльності дає О. О. Остапець, підкреслюючи, що «туристсько-краєзнавча діяльність вводить підростаючі покоління в соціальне середовище (макросередовище), знайомить з ним, чим значно прискорює процес виховання» [80, с. 28]. Крім того, автор наголошує на тому, що туристсько-краєзнавча робота є засобом гармонійного розвитку підлітків і юнацтва, характерним структурним компонентом якого є похід, подорож, екскурсія.

У сучасних дослідженнях використовується таке визначення: «Туристсько-краєзнавча діяльність розуміється як інтегративна та складова форма навчально-виховного процесу, що сприяє вибору оптимального комплексу психолого-педагогічних умов і засобів всебічного впливу на особистість» [13, с. 4].

Отже, краєзнавчо-туристська робота – це об'єктивна потреба суспільства пов'язувати освітній процес з актуальними питаннями соціально-економічного розвитку, культурно-духовного відродження народу України з підготовкою учнів до суспільно-корисної роботи і професійної діяльності. Краєзнавчо-туристська робота розглядається в проекції на вікові групи: з молодшими школярами проводяться екскурсії околицями міста, села, спостереження за погодою – виконуються краєзнавчі завдання, які не передбачають складних досліджень і довготривалих переходів. Для старших школярів планується виконання різнобічних складних досліджень рідного краю та багатоденні піші й транспортні переміщення. Якщо розглядати краєзнавство і туризм у ракурсі тих цілей, які ставилися перед освітою в різні роки, то можна виділити часові проміжки, коли змінювалися їхні провідні завдання:

- з глибокої давнини до XVIII століття переважним є напрямок, спрямований на вивчення елементів природи;
- з XVIII до середини XIX століття переважають народознавчі аспекти;
- із середини XIX століття до середини XX століття – історико-краєзнавчий напрямок;

- з середини XX століття до 90-х років – починає розвиватись екологічний напрямок;
- із 90-х років XX століття переважає комплекс різних напрямків краєзнавчо-туристської роботи: історичний, географічний, екологічний, біологічний та інщі.

Особливої актуальності краєзнавчо-туристська робота набуває в наш час. Вона передбачає дослідження своєї місцевості в переплетенні з вивченням глобальних і регіональних особливостей довкілля, створює умови для використання краєзнавчого матеріалу вчителями в освітній роботі школи та забезпечує застосування набутих знань, умінь і навичок (як результат безпосереднього дослідження рідного краю) з метою особистісного розвитку школярів, збагачення їхнього життєвого досвіду.

Основні чинники виникнення подорожей і туризму

Основними групами чинників виникнення подорожей, а загалом і туризму в суспільстві були наступні (схема 1.1.4).

- соціальні (демографічні та міграційні процеси, розвиток суспільних відносин);
- економічні (розвиток економіки);
- географічні (особливості розташування країн та регіонів, необхідність налагодження зв'язку між ними);
- політичні (освоєння або завоювання нових територій, перерозподіл сфер політичного впливу);
- мотиваційні (особливості свідомості людей, ментальності; тобто потреби, мотиви, цінності, стереотипи та інші психологічні чинники, які впливали на вибір мети подорожі в ті чи інші періоди в певних регіонах);
- науково-технічний прогрес;
- екологічні (збереження навколишнього середовища, придатного для проживання та відпочинку людей).

Схема 1.1.4. Головні функції сучасного туризму

Отже, піднесення на якісно новий рівень краєзнавчо-туристської діяльності сьогодні є дійовим засобом для поєднання навчання і виховання молодих поколінь з культурно-духовним відродженням нації.

1.2. Зміст, форми і методи краєзнавчо-туристської діяльності

Щоб по-справжньому пізнати свій рідний край необхідно вивчати його історію, культуру, особливості довкілля тощо. Така комплексність у дослідженні різних сторін певної місцевості властива краєзнавству.

Краєзнавство – всебічне вивчення частини країни, області, міста, тощо переважно місцевим населенням, основним завданням якого є вивчення природи, господарства, історії та культури рідного краю з пізнавальною, науковою, навчально-виховною і практичною метою [12].

Туризм – подорожі у вільний час, пов'язані з від'їздом за межі постійного місця проживання – один з видів активного відпочинку, який поєднує відновлення продуктивних сил людини з оздоровчими, пізнавальними, спортивними та культурно-розважальними цілями [12].

Туризм у великій мірі сприяє пізнавальному, дослідницькому краєзнавству, а краєзнавство звертається до туризму як до однієї з досить популярних і педагогічно цінних форм. Таким чином, між краєзнавством і туризмом існує повний практичний контакт і єдність цілей, при яких в умовах рідного краю туристи часто стають краєзнавцями, а краєзнавці-туристами.

Краєзнавчо-туристичні дослідження, як правило, розглядають питання, які розробляються різними природничими і суспільними науками. Зрозуміло, що у краєзнавстві використовуються і методичні прийоми цих наук. Але при комплексному характері краєзнавства і його практичній спрямованості виробляються свої прийоми дослідження і картографування, обумовлені великомасштабністю досліджень.

Об'єктом краєзнавчо-туристської діяльності є навколишнє середовище, населення, господарство, історія рідного краю на фоні загального перебігу подій в Україні, функція людини в державі, тобто матеріалізована реалізація творчих, господарських можливостей українського громадянина.

Предмет краєзнавства – це територія, етнічний простір, що складається з менших за розмірами історико-географічних країв. Найменша ланка, що

приваблює погляд краєзнавця, – поселення (місто, село тощо). За визначенням С. В. Колесника, краєзнавство – це така дисципліна, яка всебічно вивчає малі території. При цьому всі факти, що вивчаються, явища і процеси прослідковуються в даному краї в комплексі, тобто в усіх їх причинно-наслідкових зв'язках. Для фундаментальних спостережень, екскурсій, збору різного роду матеріалів найбільш доступною є мала за розмірами територія, так як дослідження великих регіонів не виявляють місцевих особливостей і набувають більш загального характеру, переходячи навіть у країнознавство. Зважаючи на це, краєзнавство повинно окреслити не тільки картину на якийсь момент, а показати розвиток даної території за певний проміжок часу і намагатись дати прогноз розвитку на майбутнє.

Постає питання, що ж ми розуміємо під поняттям «рідний край»? Край – в широкому розумінні – місцевість, країна, область, батьківщина, що має певні природні й кліматичні особливості [32].

Рідним краєм є та невелика територія, на якій постійно проживає людина (село, місто, область, в цілому країна). Зміна поняття території рідного краю залежить, на нашу думку, від віку людини, її світогляду, місця роботи, віросповідання та ін. Наприклад, перші роки життя, шкільні роки дитина проводить переважно за схемою: дім – школа – сусіди – освітні, спортивні заклади тощо. Дорога з дому до школи, екскурсії за місто, поїздки до бабусі з дідусем у село, в інші місця до родичів складають перші уявлення про рідний край. Вступивши до навчального закладу чи виїхавши кудись на роботу, людина, звикнувши, і цю територію починає вважати рідним краєм.

Отже, рідний край – це певна частина країни, місто чи село, інше поселення, де довгий час проживає людина, географічний чи історичний об'єкт, що в процесі життєдіяльності став для людини рідним.

Краєзнавство потрібно розмежовувати за формами його організації: державне, шкільне і громадське. Державним займаються краєзнавчі музеї, науково-дослідницькі заклади. У шкільному колективі головна роль у вивченні рідного краю відводиться учням при безпосередньому керівництві

вчителя. Вивченням рідного краю може займатись і місцеве населення і краєзнавці-любителі. В даному випадку краєзнавство називається громадським.

Під шкільним краєзнавством у поєднанні з туризмом розуміємо організовану під керівництвом учителя навчальну, пошуково-дослідницьку і суспільну діяльність школярів, спрямовану на всебічне вивчення рідного краю.

Виходячи з освітніх напрямків роботи школи, краєзнавчо-туристська діяльність покликана виконувати такі завдання (схема 1.2.1).

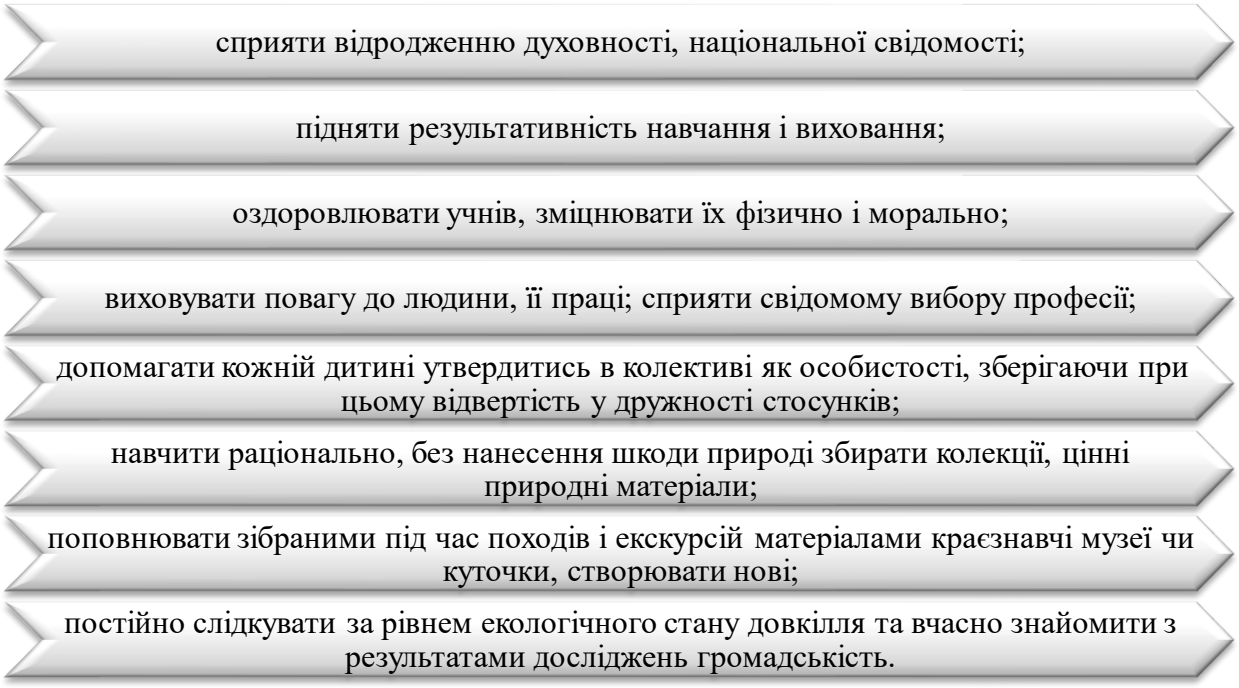

Схема 1.2.1. Завдання краєзнавчо-туристської роботи

Шкільне краєзнавство завоювало собі визнання в теорії педагогічної науки і в практиці шкіл. У розумінні й реалізації його цілей і завдань виникає суспільна необхідність підняти значно вище дидактичне значення місцевого матеріалу в освітній роботі та підвищити роль краєзнавства у вихованні в учнів інтересу до географії, історії, інших наук, до праці в рідному краї та підготувати їх до того, щоб бути господарями і активними учасниками відродження України.

Відтак, краєзнавству належить велике майбутнє. З часом узагальнений досвід організації наукового вивчення місцевих умов і правильного

використання на практиці отриманих матеріалів складе підвалини краєзнавства як науки.

В основу сучасної краєзнавчо-туристської діяльності покладено такі принципи (схема 1.2.2.).

Схема 1.2.2. Принципи краєзнавчо-туристської діяльності

1. *Ідейна направленість.* В епоху відродження культурно-історичних цінностей народу України, його традицій та звичаїв краєзнавча робота повинна бути спрямована на досягнення цих цілей перш за все в свідомості як окремої особистості, так і всього народу.

2. *Науковість.* Краєзнавчі знання повинні ґрунтуватись не на емпіричному матеріалі, а бути глибокими, змістовними і базуватись на наукових засадах.

3. *Комплексність і систематичність* полягає у здійсненні краєзнавчо-туристської діяльності за всіма напрямками і протягом усього року.

4. *Плановість і наступність* здійснюється за декількома напрямками:

- обов’язковість зв’язку між різновіковими групами;
- складання перспективного плану досліджень;
- безперервність у проведенні комплексної краєзнавчої роботи.

5. *Гласність* краєзнавчо-туристської роботи полягає в тому, що поетапне проведення досліджень та оформлення результатів експонуються і пропагуються для громадськості.

Дотримання даних принципів у школі в тісному поєднанні з профільними установами та організаціями, безперечно, приведе до високої результативності у здійсненні краєзнавчо-туристської роботи.

Педагогічна і тематична література радить здійснювати краєзнавчі дослідження за допомогою різноманітних методик: ознайомлення з даними

краєзнавчої, науково-популярної літератури, місцевої преси, архівів, опитування старожилів, видатних людей, проведення спеціальних наукових досліджень (географічних, історичних, фольклорних, економічних, соціально-побутових); використання ТЗН, картографічних, статистичних, візуальних даних.

Дослідницька робота полягає в гармонійному поєднанні спостереження з науковим пошуком, відкриттям відомих і невідомих фактів з життя рідного краю. Проведення практичних робіт краєзнавчого напрямку закріплює здобуті елементи наукових даних, сприяє активізації розумової й практичної діяльності вихованців. Отже, краєзнавчо-туристська діяльність має пізнавальний, дослідницький, творчий і практичний характер.

Поглибленню знань і виробленню практичних навичок краєзнавців у проведенні будь-якого напрямку досліджень сприятиме поетапність їх проведення. Виділено три основних етапи: підготовчий, польовий, камеральний.

Підготовчий період. Дослідницька робота в краєзнавстві і туризмі починається з виготовлення карти досліджуваного району, яка допомагає орієнтуватися на даній території і фіксувати результати її вивчення. Під час підготовчого періоду складається програма і визначається методика краєзнавчих досліджень, вивчаються природні умови місцевості маршруту, літературні й картографічні джерела, готується спорядження для польових досліджень.

Польовий період включає безпосереднє дослідження території рідного краю. Відвідуються заповідники, заказники, музеї, збирається історичний, топонімічний, археологічний, етнографічний матеріал, зразки порід, гербарії, проби води, фотографії та кіноматеріали. Під час польового періоду краєзнавці навчаються працювати в природних умовах, обов’язково пам’ятаючи, що саме природа є невичерпним джерелом мислення, сприяє розвитку творчих задатків, виховує естетичне ставлення до навколишнього світу і в той же час потребує захисту.

Камеральний (заключний) період полягає в опрацюванні зібраних матеріалів, опису досліджуваного району, поповненні експозицій краєзнавчих музеїв, складанні звітності.

У шкільній практиці сформувались такі форми організації учнівських краєзнавчо-туристських об'єднань: 1 – секція, 2 – гурток, 3 – товариство, 4 – клуб. Робота цих об'єднань направлена на здійснення всебічного вивчення рідного краю з допомогою різноманітних форм краєзнавчо-туристської діяльності, які поділяються на:

- стаціонарні (схема 1.2.3):

Схема 1.2.3. Стаціонарні форми краєзнавчо-туристської роботи

- туристські (схема 1.2.4):

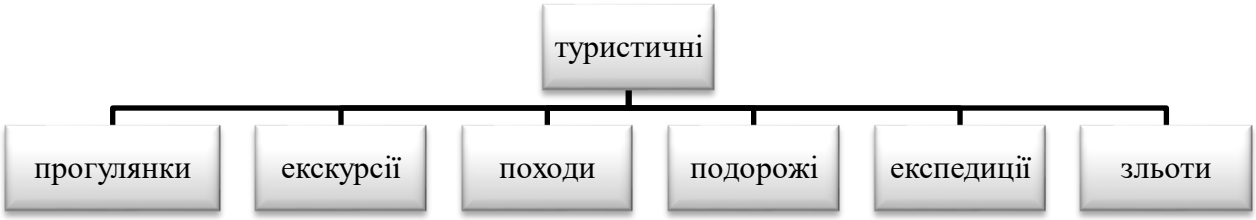

Схема 1.2.4. Туристичні форми краєзнавчо-туристської роботи

Стаціонарні форми краєзнавчо-туристської роботи

Однією з поширених стаціонарних форм краєзнавчо-туристської діяльності є *бесіда* краєзнавчого характеру. На початку року краєзнавче об'єднання планує проведення ряду бесід. Тематика бесід може бути різноманітною: «Мій край – моя жива історія», «Професії моїх батьків», «Калиновий цвіт» та інші. У процесі підготовки до бесіди збирається

матеріал за темою, досліджуються нові факти, записуються зразки усної народної творчості. У бесіді можуть брати участь не лише гуртківці, а й інші учні, батьки, представники громадськості.

Визначним подіям в історії рідного краю, розвитку довкілля, ознайомленню з народними традиціями, а також повідомленням про них може присвячуватись робота лекторіїв.

Лекторії – форма краєзнавчо-туристської діяльності, як правило, краєзнавців-старшокласників, яка створюється при шкільних музеях з метою популяризації знань про рідний край. При лекторії організовується навчання юних лекторів, консультації. Програма роботи складається на навчальний рік і передбачає написання рефератів, опрацювання основної краєзнавчої літератури, проходження апробації виступів.

Крім повідомлень, члени лекторію вивчають методику проведення краєзнавчих досліджень, а також методи роботи з літературою. Теми лекцій дуже різноманітні: «Моя мова – мова калинова», «Зелена аптека краю», «Моя Вітчизна – рідна Україна» та інші.

Краєзнавчі олімпіади – підсумкова форма краєзнавчо-туристської діяльності, яка проводиться з метою перевірки і оцінювання знань юних краєзнавців, а також широкого залучення учнів до краєзнавчої роботи. Силами комісії, яка створюється спеціально для проведення олімпіади, виробляється положення про олімпіаду, оголошуються орієнтовні завдання для різних вікових груп з метою попередньої підготовки. Протягом 1-2 годин учні виконують письмові завдання, більша частина яких передбачає урахування специфіки рідного краю. По закінченню олімпіади визначаються переможці і вручаються подарунки.

Виставки – організація і показ в школах, педагогічних кабінетах, позашкільних установах, будинках культури дитячої краєзнавчої творчості. Це можуть бути фотовиставки, філателістичні й нумізматичні колекції, зібрані зразки гірських порід, гербарії, предмети, що свідчать про недбале ставлення людей до оточуючого, речі побуту місцевого населення. Виставки

експонують вироби народних умільців, зібраний юними краєзнавцями фольклор, що передаються в краєзнавчі музеї.

Конкурс – така форма краєзнавчо-туристської роботи, яка є засобом виявлення здібностей, інтересів та творчості учнів. Конкурси проводяться з метою визначення кращого краєзнавчого дослідження, знань правил поведінки в туристичному поході, фотознімку, вишивки, різьби по дереву, малюнка тощо. До оцінювання творчості юних краєзнавців, крім учителів, залучаються краєзнавці-любителі, туристи з досвідом, фахівці народної творчості. Конкурси будь-якого напрямку сприяють формуванню художньо-естетичних смаків дітей, розвитку їх краєзнавчо-туристських знань, вмінь і навичок.

Змаганнями пізнавального характеру є вікторини, які проводяться під час роботи краєзнавчого об'єднання, на шкільних вечорах. Вікторини бувають комплексні (коли до розгляду включено декілька тем) і тематичні. Підготовкою до проведення вікторини є складання керівником об'єднання запитань. До цієї роботи можуть залучатись всі бажаючі вчителі й учні школи. Запитання повинні бути змістовними, цікавими, відповіді на них оцінюються за певними балами. Обов'язковим є ознайомлення всієї школи з головними питаннями та з науковими і літературними джерелами для пошуку відповідей з метою активної підготовки до вікторини.

Туристські форми краєзнавчо-туристської роботи

Прогулянка – найдоступніша туристична форма дитячої краєзнавчо-туристської роботи. Найчастіше її організовують вчителі молодших класів, педагоги-організатори, представники громадськості. Прогулянка триває близько двох годин, а у вихідні дні – кілька годин. Кожна прогулянка повинна мати цільову установку. В кожній школі розробляється система таких прогулянок. Радіус проходження маршруту прогулянки не повинен перевищувати одного кілометра від школи. Під час прогулянки вихованці отримують відомості історико-краєзнавчого, біологічного та географічного характеру.

Екскурсія – одна з форм краєзнавчо-туристської роботи, головним завданням якої є навчити учнів не тільки розглядати, а й привчити їх допитливо вивчати довкілля, знаходити нове і цікаве в щоденному оточенні. Успіх екскурсії визначається її організацією. Вчитель відвідує екскурсійний об'єкт чи місцевість, визначає найвагоміший матеріал, що буде запропонований для вивчення учням. Заздалегідь повідомляється навчальна і виховна мета та конкретні завдання екскурсії.

Екскурсії поділяють на навчальні та позанавчальні. Навчальні екскурсії передбачаються програмами різних шкільних предметів. Складається оптимальний план проведення екскурсій на всі навчальні роки (рівномірно розподілених по навчальних семестрах), який забезпечує комплексне вивчення природи, особливостей соціального, економічного розвитку та історії рідного краю.

Позанавчальні краєзнавчо-туристські екскурсії носять добровільний характер, але вчитель має дбати, щоб більшість учнів побували на всіх краєзнавчих об'єктах. Для місцевих позанавчальних екскурсій група повинна мати не більше 30 осіб і може бути різновіковою. По закінченню екскурсії складається звіт з фотоматеріалами, виписками з важливих документів.

Екскурсії, походи, подорожі, експедиції, зльоти та інші туристські форми краєзнавчо-туристської діяльності забезпечують формування знань, вмінь і навичок, орієнтованих на вивчення рідного краю, фізично вдосконалюють і готують до праці й захисту Вітчизни.

Експедиції – вища форма організації краєзнавчо-туристської роботи. Від походів вони відрізняються більшим обсягом роботи і складністю завдань, що вимагає стараннішої підготовки учасників. У експедиціях переважає дослідницька робота, виконання якої передбачає вивчення спеціальної методики, засвоєння теоретичних знань і вироблення практичних навичок дослідження певних явищ і подій краю, зокрема, історичних, літературно-мистецьких, етнографічних, археологічних, геологічних тощо. В експедиціях беруть участь краєзнавці, що мають досвід туристичних походів.

Туристсько-краєзнавчі зльоти проводять на початку або в кінці навчального року як огляд досягнень роботи краєзнавців. Зміст роботи зльоту визначається його темою, масштабами, кваліфікацією і можливостями учасників. У програми зльотів повинен входити обмін досвідом, підведення підсумків змагань на кращий похід тощо. При підготовці до зльоту обов'язково потрібно вибрати місце проведення, визначити конкурсну комісію, розробити умови конкурсу, скласти сценарій, підготувати етапи змагань.

Головним етапом зльоту є проведення змагань: орієнтування по маркірованій трасі, орієнтування в заданому напрямку, орієнтування за вибором, подолання туристської смуги перешкод тощо. Як заключний етап зльоту складається звіт і організовується краєзнавчо-туристський вечір.

Отже, уміло поставлена краєзнавчо-туристська справа повинна сприяти отримуванню учнями задоволення від проведеного дослідження, розвивати ініціативу і самостійність, підвищувати дисципліну і активність, фізично вдосконалювати кожного члена походу, зльоту, експедиції.

Організаційні форми краєзнавчо-туристської діяльності. До таких форм відносимо перш за все гуртки, товариства і клуби, які об'єднують певні секції.

1.*Секція* – поширена форма учнівських об'єднань, складова частина гуртків, клубів, товариств. Ефективність даної форми полягає у можливості здійснення індивідуального підходу вчителя до кожного члена зокрема і до всієї секції у цілому в конкретному напрямку краєзнавчої роботи. Кількість членів кожної секції 8-10 учнів.

2.*Гурток* – об'єднання учнів навколо поглибленого вивчення одного з напрямків краєзнавчо-туристської роботи географічного, історичного, біологічного, етнографічного тощо. Гурток є початковою ланкою організації краєзнавців навколо вирішення завдань досконалого ознайомлення з особливостями рідного краю. Це різновікове об'єднання, що має конкретні напрямки і зміст роботи, які тісно переплітаються із завданнями шкільних

предметів. План роботи складається на півріччя, з урахуванням пір року, вікових особливостей учнів та рівня їх підготовки. Заняття проводяться чотири рази на місяць, з веденням обліку роботи. Якщо в гуртку більше 20 членів, то відбувається поділ на секції з обранням бюро гуртка, керівника, голови секцій, секретарів.

3.*Краєзнавче товариство* – масові добровільні об'єднання учнів (40-50 старшокласників), які створюються на базі гуртків і мають певну спрямованість – історико-краєзнавчу, природничо-географічну, соціально-економічну тощо. Вищим органом товариства є збори; керівництво здійснює президія у складі 6-10 осіб: президент, заступник з краєзнавчої роботи і заступник з туризму, літописець, редактор, відповідальний за музейні експозиції. Товариство складається з дійсних членів, які обираються на загальних зборах після дво-тримісячної активної роботи в одній із секцій. Почесними членами обирають вчених, ветеранів, видатних людей краю. Товариство має свою емблему, девіз, статут.

4.*Клуби юних краєзнавців і мандрівників* – найвища форма організації краєзнавчо-туристичної діяльності, де проходить процес диференціації інтересів: формуються юні літератори, географи, історики, біологи. До клубу може входити 60 і більше учнів гімназій і ліцеїв. Клуб має свій статут, емблему, гімн; роботою клубу керує рада, членами якої є голова ради, заступники, редактор, старости гуртків, учителі, працівники місцевих підприємств різного профілю.

1.3. Джерела національного краєзнавства

На сучасному етапі національне краєзнавство переживає епоху ренесансу. Краєзнавчий рух в Україні багатий на цікаві традиції, плідні пошуки і відкриття. Але мало любити свій край – його ще треба добре знати. Знання рідного краю не просто збагачують і звеличують людину, вони служать своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколіннями прийдешніми. Пошана до традицій давньої культури, славного минулого

творить основи теперішності, є запорукою майбутнього.

Основні етапи становлення й розвитку краєзнавства в Україні нерозривно пов’язані з розвитком географії і з тими перипетіями, які переживала ця наука протягом свого еволюційного формування.

До основних джерел краєзнавства прийнято відносити (схема 1.3.1):

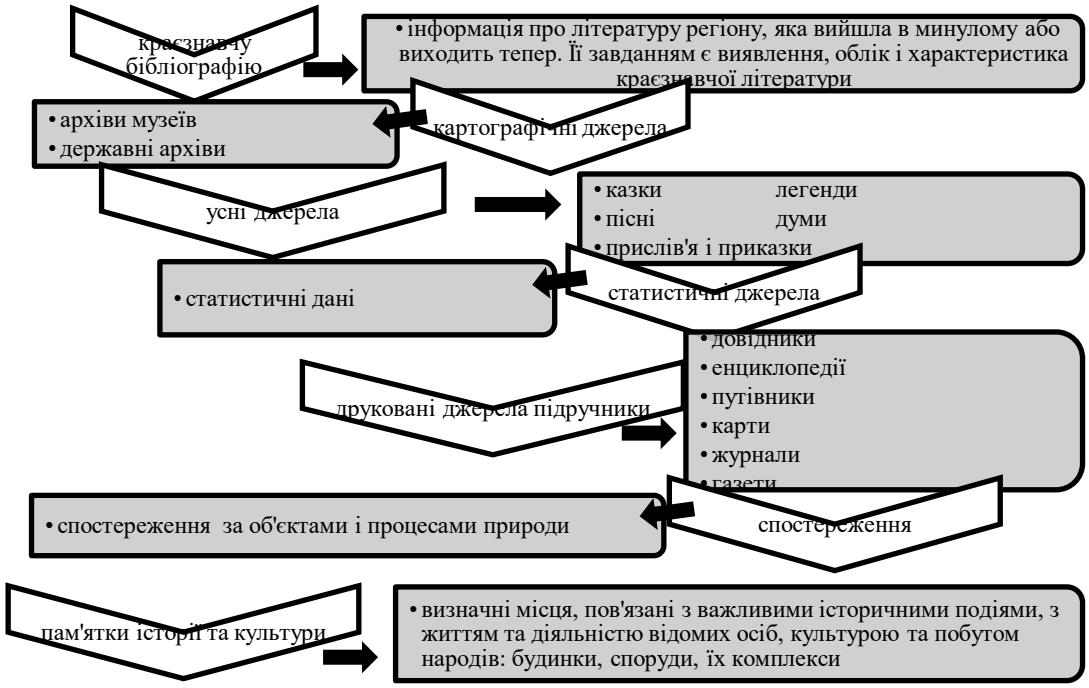

Схема 1.3.1. Основні джерела краєзнавства

Краєзнавча бібліографія, як і бібліографія взагалі, це важливий засіб збору інформації про літературу, яка вийшла в минулому і виходить тепер. Її завданням є виявлення, облік, характеристика і пропаганда краєзнавчої літератури. Краєзнавча бібліографія досить різноманітна за видом видань, за призначенням і повнотою відбору літератури, за періодичністю випуску і періодом, який охоплюється, за тематикою. Майже в усіх обласних, а також у багатьох міських і районних бібліотеках, крім загальних каталогів, є спеціальні каталоги краєзнавчої літератури.

Картографічні джерела. У краєзнавчих дослідженнях карти слугують як джерелом інформації, так і засобом для демонстрації результатів, одержаних іншими способами. Турист-краєзнавець може нанести на карту зібрані ним дані про природу краю, населення і господарство, позначити

центри народних художніх промислів, місцеві пам'ятки. Отже, карта виступає як своєрідне джерело знань, вона є підсумком краєзнавчої діяльності.

Офіційні джерела – це державні архіви, що є охоронцями багатовікової документальної спадщини як величезного народного надбання. Краєзнавчі дослідження ведуться також на матеріалах, які зберігаються в обласних архівах. Слід згадати й про архіви в музеях (державних, громадських, художніх, меморіальних, краєзнавчих) і в бібліотеках.

Прикладом архівних джерел можуть служити львівські зібрання стародруків. Так, у Львові знаходиться Архів карт (колишні офіційні назви: Цісарсько-королівський архів кадастрових карт, Архів кадастрових карт, Архів карт), заснований 01.11.1824 р. для використання та збереження кадастру території Галичини і Буковини. Картографічна колекція Львова – це найбільша картографічна колекція ЦДІА України. Колекція карт та планів (Ф. 742) нараховує 2045 справ і становить комплекс картографічних документів, зібраних у 1375-1943 рр. Значні картографічні колекції є також у ЛНБ НАНУ імені Василя Стефаника та в НБ ЛНУ імені Івана Франка.

Усні джерела. Мова, як найдавніший засіб спілкування людей, зберігає багатющі відомості про життя в різні епохи. Каналом передачі цих відомостей є усна народна творчість: казки, легенди, думи, пісні, прислів'я, приказки тощо. До усних краєзнавчих джерел слід віднести і бесіди, які зазвичай, реалізуються у вигляді зустрічей з цікавими людьми. Добрі справи відбуваються кожного дня і всюди, здійснюють їх наші сучасники, тому бесіди з ними мають велику цінність.

Спостереження – це одне з вагомих джерел краєзнавства. У туристсько-краєзнавчій роботі з учнями спостереження за природою і продуктами суспільної діяльності організовують, передусім, учителі біології, географії, історії.

Історичні етапи розвитку туризму

Всю історію розвитку туризму можна розділити на чотири основні

етапи (схема 1.3.2).

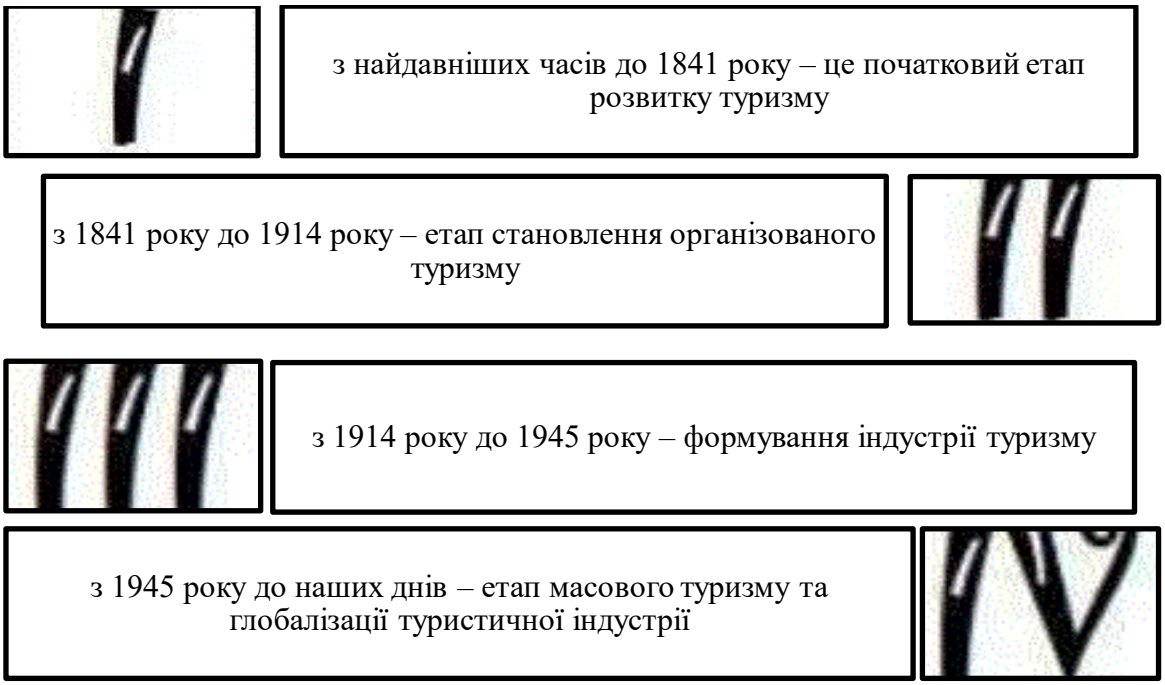

Схема 1.3.2. Історичні етапи розвитку туризму

ПЕРШИЙ ЕТАП

Цілком очевидно, що попередницею сучасної туристської подорожі була будь-яка мандрівка, яку здійснювали наші предки. Основними чинниками, що спонукали наших предків мандрувати, були:

– потреба освоєння нових територій, зручних для проживання та різних видів діяльності;

– людська цікавість, бажання пізнати оточуючий світ.

Найдавнішим видом транспорту можна вважати човен. Первісна людина, як правило, створювала собі житло біля водойм: річок, озер, морів. Це давало їй можливість не тільки мати продукти харчування, яких багато у водоймах, але й, завдяки пересуванню з одного місця до іншого, освоювати оточуючий світ, знаходити місцевості з більш комфортними умовами життя, отримувати нові можливості. Первісні люди створювали перші комунікації, засоби пересування, прокладали шляхи, вчилися краще орієнтуватися на місцевості. Усе це закладало підвалини майбутніх подорожей на далекі відстані. Однак системи в організації мандрівок ще не існувало. Подорожі у

стародавньому світі мали, здебільшого, стихійний і примусовий характер. Як правило, це були міграції до більш сприятливого місця проживання.

У результаті розвитку суспільства, виникнення товарно-грошових відносин, розподілу праці та виокремлення осіб, що не були зайняті в суспільному виробництві та управлінні, з'явилися категорії людей, які постійно подорожували. Для першого етапу розвитку подорожей і туризму були характерні такі особливості.

Розвиток торгівлі, що в свою чергу, сприяє соціально-економічному розвиткові суспільства і задоволенню потреб людини в пізнанні оточуючого світу, інших народів, налагодженню економічних, культурних та політичних відносин між ними. З історії ми знаємо, що багато купців були водночас і мореплавцями, і вченими (зрозуміло, в тогочасному розумінні цього слова). Серед них можна назвати відомого мореплавця, венеціанського купця ХШ ст. Марко Поло, який залишив нащадкам книгу спогадів, що правдиво змальовувала культуру та побут народів Сходу та довгий час була керівництвом для складання географічних карт.

Розвиток різних релігій також сприяв розвиткові подорожей у різні епохи, особливо в епоху Середньовіччя. Виконання віруючими релігійних призначень, прочанство сприяли тому, що для них створювалися необхідні умови для проживання, харчування, транспортування та ознайомлення зі святинями (своєрідне екскурсійне обслуговування). Тобто це були ті ж самі послуги, якими забезпечувалися в подальшому туристи. Прикладом цього може бути Києво-Печерська лавра, яка мала для обслуговування прочан у ХУІІ ст. аптеку, бібліотеку церковних книг, трапезну та «гостинні будинки», своєрідні готелі. Також прочани були однією з найбільш захищених категорій подорожуючих, у питаннях збереження здоров'я та життя. Цьому сприяли статус прочанина та різні заходи, до яких вдавалися організатори прочанства (різні релігійні ордени та місії; наприклад, організацією прочанства займався Мальтійський орден).

Розвиток культури і мистецтва. Природно, що з'явилася певна

категорія подорожуючих з метою ознайомитися зі звичаями, культурою та визначними пам'ятками мистецтва, а також дещо інша категорія мандрівників: ті, що прагнуть отримати освіту в інших країнах, вивчити або вдосконалити іноземні мови.

Пізнання людиною природи призводить до відкриття нових земель, місць з унікальним кліматом, цілющих якостей мінеральних джерел, які можуть поліпшувати здоров'я людини. Це сприяло розвиткові подорожей з метою оздоровлення.

Збільшення частки вільного часу в суспільстві є також важливим чинником, який сприяв появі туризму. Адже вільний час надає людині не тільки можливість відновлення своєї життєвої сили, а й змогу раціонально і корисно використати свій вільний час для пізнання оточуючого світу, займатись улюбленою справою та виховувати дітей, використовуючи досвід і досягнення минулих поколінь.

Характер подорожей на першому етапі розвитку був здебільшого стихійним і вимушеним.

Види подорожей на цьому етапі можна класифікувати за засобами пересування: пішохідні мандрівки; з використанням транспортних засобів; з використанням тварин.

За мотивами подорожі поділялися на пізнавальні, розважальні, оздоровчі, торгові, дослідницькі, прочанство, військові походи, морські експедиції.

Незважаючи на розвиток окремих напрямків туризму, розширення спектру цілей подорожей і навіть на проведення окремих заходів та будівництво спеціальних об'єктів для відпочинку, лікування, харчування, розваг для подорожуючих туризм на початковому етапі не був організованим, масовим явищем, не мав комерційної спрямованості. Деякі комерційні заходи окремих осіб та організацій, які допомагали у здійсненні подорожей, були відособленими. Системною організацією таких заходів ніхто не займався.

З XVIII ст. епізодично туризм існував, але не був окремою галуззю цілеспрямованої діяльності. Така ситуація у розвитку туризму спостерігалася майже в усіх розвинених країнах до другої половини XIX століття. Але незважаючи на те, що туризм на першому етапі розвитку не був окремою галуззю економіки та всеохоплюючим масовим явищем в суспільстві, доступним більшості, все ж таки він виконував властиві йому суспільні функції, а саме (схема 1.3.3):

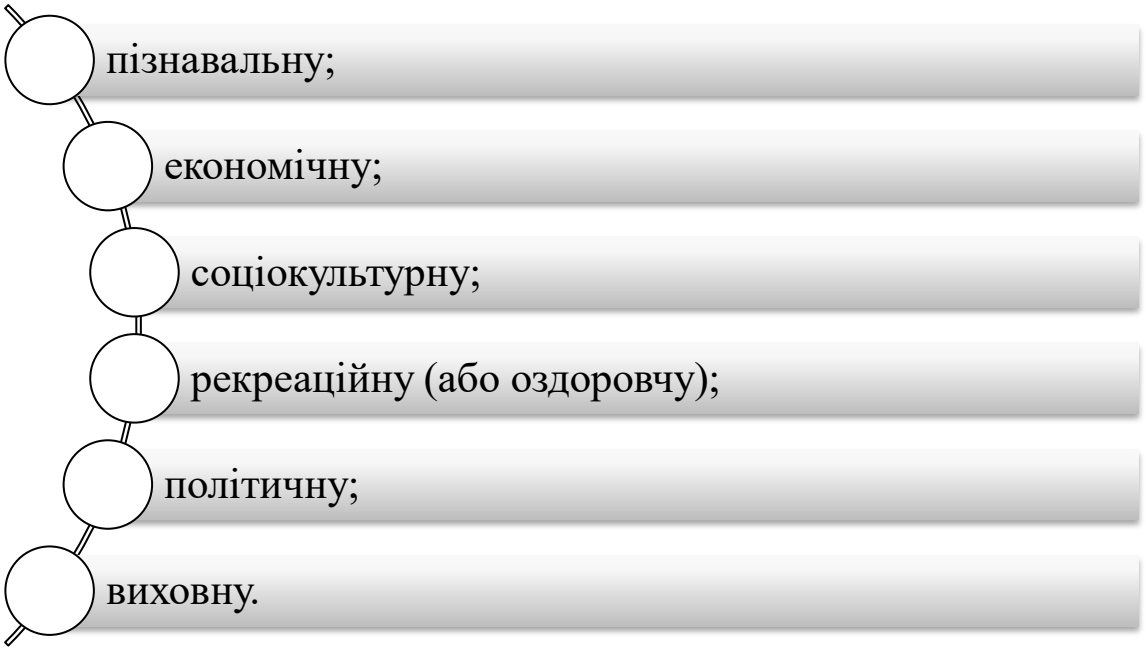

Схема 1.3.3. Суспільні функції туризму

ДРУГИЙ ЕТАП розвитку туризму характеризується появою перших туристичних організацій. Одним з перших, хто здійснив організовану подорож для великої кількості людей, був англієць Томас Кук. У 1841 р. він, будучи Головою товариства тверезості, організував подорож для членів цього товариства з Лейстера в Лафборо. Комплекс послуг для подорожуючих включав транспортне обслуговування (подорож здійснювалася залізничним транспортом), харчування для учасників туру, екскурсію. Ця мандрівка виявила і для самого Кука, і для багатьох інших підприємців новий перспективний та фінансово вигідний вид діяльності. І впродовж наступних 20 років в Англії почали виникати туристичні фірми. Аналогічні фірми у цей час також починають з’являтися в Європі. Ось чому 1841 рік можна вважати

початком другого етапу розвитку туризму, важливими ознаками якого були:

– розвиток науково-технічного прогресу (на рубежі XIX-XX ст. з'явилися нові види транспорту, які зробили подорожі більш комфортними та швидкими, будувалися дороги, створювалися нові засоби комунікації);

– туризм формується як окремий елітний вид відпочинку для заможних верств населення (основними категоріями подорожуючих були аристократія, службовці, вищі та середні військові чини, інтелігенція, буржуазія);

– створювалася туристична інфраструктура (туристичні фірми, готелі, заклади харчування та розваг для подорожуючих, транспортні агенції).

– з'являлися перші туристичні кадри (менеджери туризму, турагенти, екскурсоводи, гіди, інструктори);

– створювалися нові туристичні центри, курорти, розвивалися існуючі.

Отже, туристична галузь у цей період перебувала в процесі становлення.

Для ТРЕТЬОГО ЕТАПУ розвитку туризму характерні такі риси:

- туризм як галузь економіки вже існує;
- швидко формується туристська індустрія;
- з'являються державні та міжнародні туристичні організації, що свідчить про вихід туризму на державний та міжнародний рівні;
- офіційно встановлюються відпустки для працюючих, що дозволяє здійснювати подорожі людям, зайнятим на виробництві;
- розширюється географія туристичних подорожей.

ЧЕТВЕРТИЙ ЕТАП розвитку туризму характеризується такими рисами:

- значне зростання добробуту населення;

- збільшення частки вільного часу;
- на державному рівні встановлені обов’язкові оплачувані відпустки для працюючих;
- активно функціонує та розвивається туристська індустрія;
- туризм стає головною галуззю економіки багатьох країн;
- створені та функціонують основні міжнародні туристські організації;
- туризм стає масовим явищем у світі, доступним для більшості громадян розвинених країн;
- туризм стає одним із чинників глобалізаційних процесів у світі.

Простеживши закономірності розвитку туризму, можна відмітити, що чим вищий рівень добробуту і культури суспільства, тим більше його членів віддають перевагу туризму як засобу використання свого вільного часу.

Суспільне значення туризму полягає у тому, що:

- туризм надає можливість людині краще пізнавати оточуючий світ;
- туризм впливає на ціннісні орієнтації людини відносно відпочинку, що в свою чергу, впливає на формування світогляду людини;
- туризм виявляє рівень культури та добробуту суспільства;
- туризм сприяє створенню оптимальної стратегії і тактики мирного співіснування націй в гуманному співтоваристві на екологічно чистій планеті.

РОЗДІЛ ІІ
НАПРЯМКИ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

2.1. Географічне краєзнавство

Географічне пізнання світу слід розуміти як дослідження нових територій і як вивчення географічних особливостей та закономірностей у природі й суспільстві [13]. Всі природні об'єкти (рослинний і тваринний світ, рельєф, клімат, ґрунти, води) знаходяться у взаємозв'язку і утворюють єдину нероздільну систему, характерну для певної місцевості. Вивченням цих природних об'єктів у рідному краї покликане займатись географічне краєзнавство. Адже воно для вчителя є фундаментом у викладанні всіх шкільних курсів географії, а для учнів – «малою географією», як назвав краєзнавство О. С. Барков [3], є основою розширення їх уявлень про загальні закономірності географічної науки. Дослідження географічних особливостей рідного краю сприяє підвищенню рівня освіти, поглибленню знань, умінь і навичок учнів, розвитку їх здібностей й пізнавальної активності, свідомому вибору ними професії. Традиційно продуктивним напрямком роботи є комплексні географічні дослідження, які використовуються для створення фундаментальної картини географічних особливостей рідного краю.

Для здійснення географічних краєзнавчих досліджень, перш за все, потрібно розглянути систему географічних наук, яка включає загальні, галузеві, міждисциплінарні науки, що в тій чи іншій мірі входять до чотирьох головних підсистем географії (схема 2.1.1).

Таке розмежування сприяє поділу географічного краєзнавства на декілька рівноцінних напрямків. У нашій роботі ми виділяємо такі напрямки:

- фізико-географічний;
- геологічний;
- геоморфологічний;
- кліматичний;
- ґрунтово-географічний та інші.

Крім того, необхідно активізувати дослідження у галузі географічного краєзнавства і визначити його місце в структурі краєзнавства взагалі, географії, народознавстві, українознавстві. Тому географічне краєзнавство повинно досліджуватись у тісному взаємозв'язку з усіма напрямками суспільного життя, навчання і виховання.

Схема 2.1.1. Головні підсистеми географії

Фізико-географічний напрямок географічного краєзнавства передбачає вивчення взаємозв'язків між окремими компонентами місцевої природи, проведення фізико-географічного районування, встановлення ступеня змін довкілля під впливом різних факторів. Щоб детально вивчити фізико-географічні особливості якого-небудь району, необхідно не тільки дослідити окремі компоненти, а й встановити взаємозв'язки між ними. Для прикладу це можна зобразити такими ланцюгами (схема 2.1.2.).

Для вивчення зв'язку між режимом погоди та фазами розвитку рослинності й тваринного світу ведуться довгострокові систематичні спостереження за погодою, місцевими рослинами і тваринами. Дані про погоду отримуються з метеомайданчика, де за допомогою спеціальних приладів ведуться спостереження.

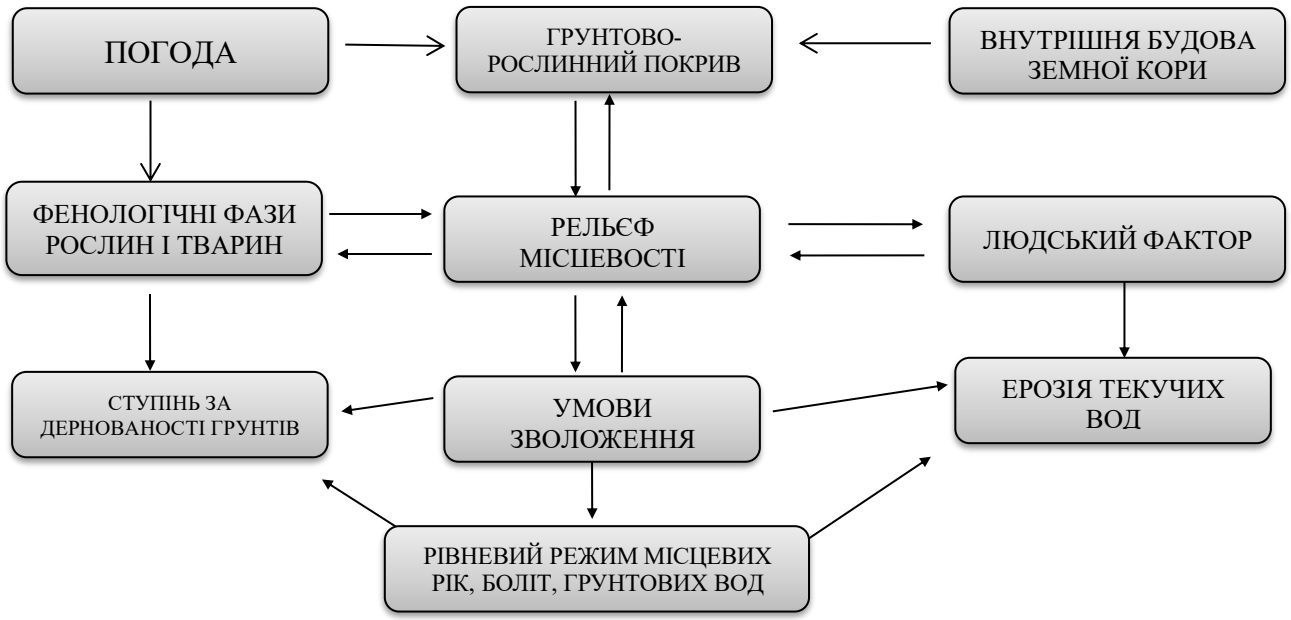

Схема 2.1.2. Взаємозв’язки між компонентами природи

Систематичні спостереження на метеомайданчику протягом кількох років дають можливість, крім розв’язання ряду навчальних завдань з географії, охарактеризувати з достатньою повнотою і достовірністю кліматичні особливості своєї місцевості, а також оцінити мікрокліматичні відмінності при різних типах погоди. Для систематизації даних про погоду і фенологічних змін в рослинності й тваринному світі краєзнавці-географи ведуть фенологічні щоденники.

Щоб детально вивчити залежність між рельєфом місцевості, грунтово-рослинним покривом, умовами зволоження, ступінню задернованості грунтів, рівневим режимом місцевих рік, озер, боліт, підземних вод та інших факторів, проводиться така робота:

1. Ряд нівелювальних ходів, що пересікають досліджувану територію з найбільш знижених ділянок місцевості до підвищених її частин.

2. Спостереження за режимом атмосферних опадів (за відрахунками дощоміра).

3. Спостереження за рівнем води в ріках, озерах, болотах на постійних чи тимчасових (рейкових або на палях) водозамірювальних постах, що встановлені на цих водоймах.

4. Спостереження за коливанням місцевих ґрунтових вод шляхом співставлення глибин, до яких викопані місцеві криниці (будується графік профілю місцевості).

5. Вивчення ерозії ґрунтів текучими водами з допомогою реперу (це тонкі рейки, які ставляться до середньої відмітки впоперек дна яру). Після дощу по реперу виявляють величину змиву чи акумуляції.

Дуже важливо прослідкувати таку взаємозалежність, адже проведення висококваліфікованих краєзнавчих досліджень подає цінну інформацію науковцям для фізико-географічного районування країни в цілому.

Геологічний напрямок географічного краєзнавства є необхідним при комплексному вивченні своєї місцевості й покликаний ознайомити краєзнавців з системою геологічних явищ, яка дає розуміння генезису рельєфу, його еволюції, закономірностей і взаємозв'язків між геологічними процесами та іншими явищами природи.

У далекому минулому більшість суші створювалась то в умовах морського, то континентального середовища. А тому дуже часто за період розвитку певної ділянки земної поверхні в умовах континентального середовища не збереглося яких-небудь доказів, за якими можна було б відтворити ландшафт минулого і, як наслідок, пояснити природу сучасного ландшафту. Складність геологічних досліджень полягає в тому, що всі дані про ландшафт минулого ми можемо визначати тільки за непрямими ознаками: головним чином за характером нашарувань і складом осадочних порід, рухами земної кори та органічними рештками.

Як і всі краєзнавчі, геологічні дослідження проводять в три періоди. Польовим геологічним дослідженням передує вивчення геологічного минулого краю за літературними джерелами, архівними даними, матеріалами краєзнавчого музею. Крім того, обов'язково потрібно ознайомитись з геологічним обладнанням, навчитись описувати геологічні відслонення і добирати зразки, вести польовий щоденник, складати колекції. У підготовчий період, користуючись картою, складають маршрут. При цьому враховують

рельєф місцевості, погодні умови, відстані між точками спостережень, визначають види і кількість харчових продуктів, ночівлю тощо. Після цього готується потрібне геологічне спорядження: карта, компас, барометр-анероїд, геологічний молоток, рулетка, лупа, зубило, шпагат, полотняні торбинки, фарфорова пластинка, 10% соляна кислота, вата, коробочки для скам'янілостей, ніж кишеньковий, щоденник, рюкзак.

Польові геологічні дослідження полягають у детальному вивченні природних і штучних відслонень гірських порід, у виявленні між цих порід залишків тваринних і рослинних організмів-скам'янілостей. Природні відслонення спостерігають на берегах морів, річок, в ярах і горах, а штучні – це шуфти, кар'єри, колодязі та інші, створені людиною. Дослідження відслонень ведеться в такому порядку:

1. Встановити місцезнаходження (спеціальний знак і порядковий номер на карті).

2. З'ясувати, під впливом якого процесу утворене дане відслонення гірських порід.

3. Визначити довжину, висоту відслонення, його характер (кар'єр, обрив, скеля тощо).

4. Описати пласти порід зверху вниз, починаючи з ґрунту;

5. Встановити походження гірських порід.

Гірські породи – природні мінеральні маси, що складаються з одного або кількох мінералів і займають значний простір. За будовою і походженням гірські породи поділяються на магматичні, осадові й метаморфічні. Для визначення типу гірської породи визначають її склад, структуру і текстуру.

Просту гірську породу (складається з мінералів одного виду) чи складну (складається з мінералів кількох видів) можна визначити, вивчивши свіжий злам породи. Структуру (будову) породи визначають за обрисами і формою мінералів, що її складають. Текстуру породи визначають способом заповнення простору мінеральним агрегатом.

На основі вивчення ряду геологічних відслонень складають

стратиграфічну колонку, де умовними знаками показують послідовність залягання гірських порід (система, відділ, ярус, літологічні дані, потужність і характеристика порід та скам'янілостей). Крім стратиграфічної колонки, краєзнавці складають геологічну карту і схематичний геологічний профіль. На карту наносять всі виходи гірських порід, де для відкладів одного віку вказують загальний контур їх поширення на денній поверхні та зафарбовують одним кольором, позначаючи одним літерним індексом. Вік і склад порід позначають умовними знаками на геологічному профілі. Умовні знаки і зафарбування такі ж самі, як і на геологічній карті.

Зібрані колекції гірських порід, описи відслонень, геологічна карта – усе це сприяє складанню краєзнавцями геологічної характеристики рідного краю, виявленню тих гірських порід і мінералів, які використовуються як сировина для промисловості чи сільського господарства.

У *геоморфологічні* краєзнавчі дослідження входить виявлення рельєфоутворюючих процесів, встановлення їх територіального розповсюдження, а також вивчення форм рельєфу, зв'язаних з цими процесами.

Рельєф – один з найважливіших компонентів природи, який впливає на кліматичні відмінності на земній поверхні, а також має велике значення для господарства людини. Рельєф формується під дією внутрішніх (ендогенних) сил Землі – створення геоструктурних форм рельєфу та зовнішніх (екзогенних) сил.

Перед польовими дослідженнями вивчають літературні й картографічні джерела, за якими складають топографічну карту району дослідження, геологічну карту, опис річок, озер, підземних вод та інших даних, зміст яких визначається специфікою території. Готується спорядження: компас звичайний і гірський, бур, лопата, геологічний молоток, рулетка, екліметр шкільний, лупа, фотоапарат, щоденник, карта, планшет, візирна лінійка. Перед безпосереднім дослідженням території керівник краєзнавчого об'єднання обов'язково проводить рекогносцировку

місцевості з метою оформлення загальних даних про територію, яку потрібно вивчити. Дослідження форм рельєфу проводять методом опису найтиповіших пунктів, точок досліджуваної місцевості та складанням карти й геоморфологічного профілю (графічне зображення вертикального розрізу місцевості).

В Україні особливо важливим є вивчення краєзнавцями-географами ярів і балок, річкових долин і межиріч, місцевих базисів ерозії, площинного змиву, гірських країн тощо. Візьмемо для прикладу дослідження річкових долин, які формуються на поверхні гірських порід, що залягають горизонтально при тектонічній діяльності. Описується зовнішній вигляд долини: врізання вглиб, схили, ступінь дії текучих вод. На місцевості визначають відносну висоту найхарактерніших точок, що лежать на дні знижень з допомогою барометра-анероїда чи екліметра. Через ці точки будують геоморфологічний профіль. У руслі річки визначають ширину, глибину, характер відкладів, течії. Описується довжина, ширина, характер поверхні руслової коси, заплави, надзаплавних терас. Під час досліджень збираються зразки гірських порід, на які обов’язково виписують етикетки.

Камеральний період геоморфологічних досліджень полягає у складанні геоморфологічної карти та звіту, де передбачається висновок про раціональне використання земної поверхні та господарські пропозиції юних краєзнавців.

Кліматичний напрямок географічного краєзнавства передбачає проведення постійних метеорологічних спостережень, детальних мікрокліматичних досліджень, складання опису клімату рідного краю. Адже знання клімату (зокрема елементів і явищ погоди) сприяє глибокому засвоєнню дослідниками особливостей розвитку рельєфу, характеру ґрунту, режиму річок, рослинності й тваринного світу тощо.

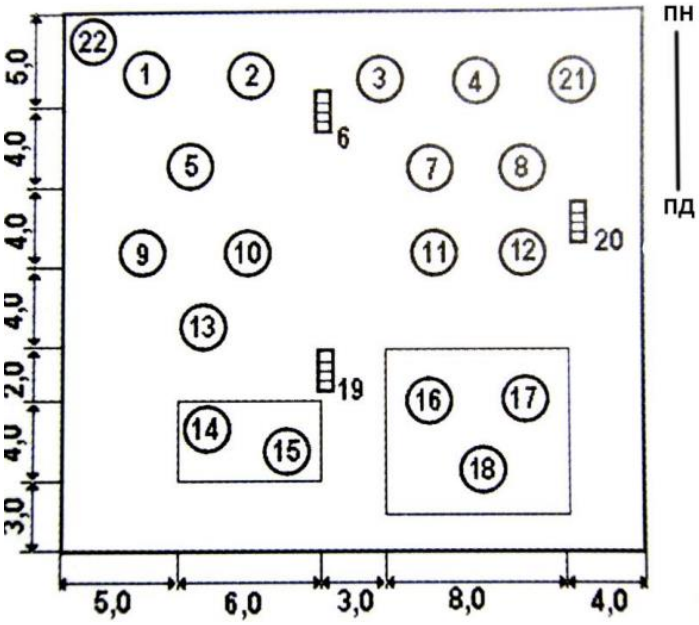
Мікрокліматичні спостереження в польових умовах включають вимірювання температури, вологості повітря, напрямку і швидкості вітру, що допомагає зрозуміти причини змін погодних умов на досліджуваній

території. Систематичність спостережень забезпечується наявністю в даному краєзнавчому об’єднанні метеорологічного майданчика.

Метеорологічний майданчик – місце постійних спостережень за погодою, де обов’язково повинно бути таке обладнання: флюгер Вільда, дощомір з захистом Ніффера і двома опадомірними стаканами, снігомірна рейка, надгрунтовий строковий і мінімальний термометри, волосяний гігрометр, чашковий барометр, барометр-анероїд, психрометрична будка, аспіраційний психрометр Ассмана, максимальний і мінімальний термометри та інші прилади для мікрокліматичних досліджень. Метеорологічний майданчик влаштовується на ділянці, відкритій для вітрів всіх напрямків, обгороджується. Грунт на майданчику покритий травою. Розміщувати прилади на метеомайданчику бажано за такою схемою 2.1.3:

1 – Флюгер Вільда 2, 3 – анеморумбометр 4 – ожеледний станок 5 – будка психрометрична 6, 19, 20 – снігомірні рейки 7 – будка психрометрична (запасна) 8 – будка для самописців 9 – вимірювач МДВ 10 – опадомір 11 – плювіограф 12- столик для радіометричних спостережень 13 – геліограф 14, 15 – оголена ділянка для термометрів на поверхні ґрунту (14) та колінчатих термометрів (15) 16, 17, 18 – ділянка з природним покривом для снігомірної рейки (16), ґрунтово-глибинних термометрів (17) і мерзлотоміра (18) 21 – льодоскоп 22 – репер.

Схема 2.1.3. Схема метеорологічного майданчика

Підготовка до кліматичних спостережень включає в себе вивчення будови і принципу дії метеорологічних приладів, методику роботи з обчислювальним і графічним матеріалом, а також ознайомлення з даними про клімат рідного краю з літературних і статистичних джерел. Збір інформації на глобальному рівні залежить також від програми Всесвітньої служби погоди

(ВСП) – найбільшої і найвизначнішої програми.

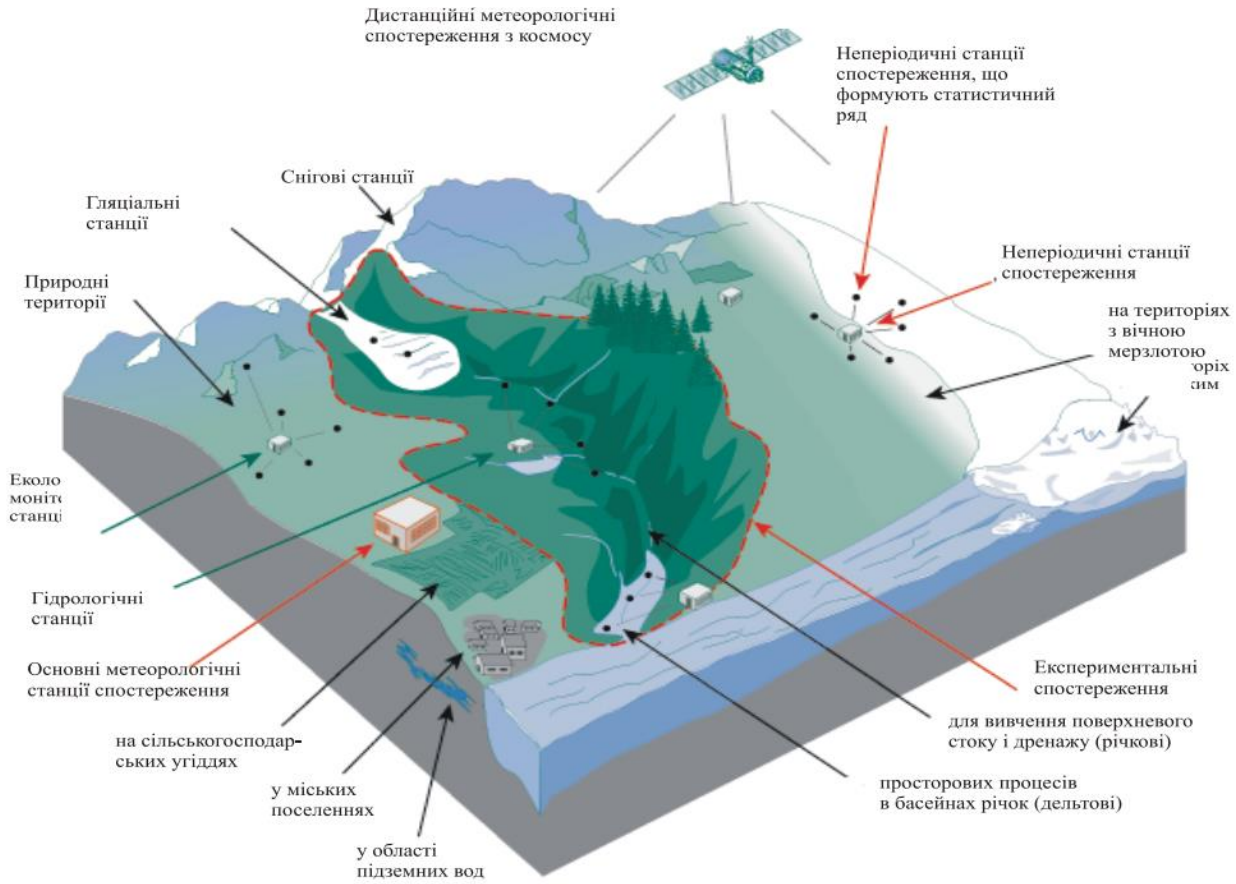

Схема 2.1.4. Збір метеорологічної інформації

Польовий період кліматичних досліджень складається з декількох напрямків:

1) спостереження за температурою і вологістю повітря;
2) спостереження за атмосферним тиском;
3) спостереження за силою і напрямком вітру;
4) спостереження за опадами;
5) спостереження за температурою ґрунту;
6) спостереження за місцевими ознаками погоди і народними прикметами.

Методика проведення даних спостережень вивчається юними краєзнавцями на уроках географії, тому зупинимось лише на спостереженнях за особливими місцевими ознаками погоди і народними прикметами. Описувати всі місцеві ознаки не варто, адже для різних районів вони різні. Але явища, які краєзнавці можуть легко спостерігати (зміна напряму вітру,

колір неба, стан хмарності), вони повинні знати і навіть навчитись за їх змінами передбачати зміну погоди. Це допоможе їм завбачувати погоду в походах і експедиціях. Майбутні вчителі-краєзнавці повинні обов'язково ознайомитись з літературою, яка знайомить з народними прикметами: навчальні посібники-практикуми з краєзнавства і туризму, біологічні та географічні журнали тощо.

Отже, кліматичні спостереження зокрема спостереження за погодою, що проводяться систематично з року в рік, дають можливість, крім розв'язання ряду навчальних завдань, скласти характеристику кліматичних особливостей рідного краю.

Ґрунтово-географічний напрямок краєзнавчих досліджень покликаний з'ясувати особливості характеру ґрунтів досліджуваного регіону. Студент-краєзнавець під час навчання повинен набути навичок постійного планування своєї дослідницької роботи. Так, вивчення ґрунтів проводиться за таким планом:

1. Вивчити типи ґрунтів району, їх ознаки і розповсюдження.
2. Визначити середню потужність ґрунтового покриву.
3. Описати колір ґрунту, його температурний режим та режим вологості.
4. Встановити залежність розподілу ґрунтів від рельєфу, рослинного покриву, атмосферних опадів, підземних вод та ряду інших факторів.
5. Дати місцевим ґрунтам господарську оцінку.

Ґрунтово-географічні дослідження в краєзнавстві проводять в три етапи.

Таблиця 2.1.1.

Етапи проведення ґрунтово-географічних досліджень у краєзнавстві

Підготовчий етап включає	✓ вивчення спеціальної літератури і картографічних джерел (карти ґрунтів області, міста, села); ✓ вибір природних угідь для проведення дослідницьких робіт; ✓ підготовка спорядження:

	щоденник спостережень, лопата, ніж, рулетка, 10% розчин HCI, мішечки для зразків.
Польовий період включає	✓ визначення кольору кожного горизонту і зволоженості на ґрунтовому розрізі; ✓ з'ясування складу материнської породи; ✓ встановлення структури ґрунтів (з яких частинок складається, прожилки, кротовини та інше); ✓ визначення механічного складу ґрунтів; ✓ опис гірських порід, кісток тварин та інше, що не зв'язані з ґрунтовими процесами.
Заключний етап включає	складання звіту, в якому з допомогою ілюстрацій, фото, графіків, таблиць, текстового опису подається широка характеристика та господарське значення ґрунтів даної місцевості.

Під час польового періоду досліджують природні відслонення або копають шурф глибиною 2 м, довжиною 1,5-2 м і шириною 0,8-1 м з розрізом на південь, одна з вузьких стін ступінчаста.

У результаті вивчення ґрунтів складається ґрунтово-географічна карта, за основу якої береться профіль ґрунту. Профіль ґрунту – це склад, структура, колір і включення ґрунту. Місцезнаходження всіх шуфтів і лабораторні дослідження ґрунтових зразків зображуються на карті.

Заключним етапом ґрунтово-географічних досліджень є складання звіту, в якому з допомогою ілюстрацій, фото, графіків, таблиць та текстового опису подається широка характеристика та господарське значення ґрунтів даної місцевості.

Результатом комплексних географічних досліджень краєзнавців є організація експозиції в краєзнавчому музеї. Всі карти, графіки, колекції, звіти оформляються відповідно до загального оформлення музею і сприяють засвоєнню юними краєзнавцями та відвідувачами музею знань про рідний край, вихованню гордості за велич Вітчизни.

2.2. Біологічне краєзнавство

Біологічне краєзнавство (ознайомлення з представниками місцевої флори і фауни, їхніми особливостями, значенням у господарській діяльності, місцевими біогеоценозами, застосування біологічної науки в господарстві, лісництві, вивчення методики проведення спостережень за природою, дослідів, збирання різних краєзнавчих колекцій, ботанічного і зоологічного матеріалу).

Повноцінність досліджень певної місцевості можлива при включенні до них вивчення рослинності й тваринного світу. Зокрема біологічне краєзнавство передбачає визначення видового складу тварин своєї місцевості та характеру рослинного покриву. Такі дослідження проводять в три етапи.

Підготовчий період у вивченні флори і фауни рідного краю передбачає ознайомлення з літературою про район досліджень, ґрунтами, фізико-географічними особливостями місцевості; проведення опитування місцевих жителів і складання карти, на яку наносять ареали рослинн і тварин досліджуваної території.

Підготовка спорядження: компас, карта регіону, щоденник, бінокль, фотоапарат, фанерні папки і гербарний папір, рулетка, ніж-копалка, екліметр, лінійка, ножиці, риболовні й планктонні сітки, сачки, коробочки для зберігання шкурок і комах, пастки, формалін.

Польовий період передбачає: опис рослинних угрупувань, збір рослин для гербарію, вивчення лікарських рослин, дослідження тваринного світу (на тих тваринах і птахах, які загинули або були відловлені мисливськими господарствами).

Під час дослідження рослинності на геоботанічну карту наносять всі місцеві типи рослин, ставлять номер, вказують дату, визначаючи їх господарське значення. Дослідна ділянка трав’янистої, лісової, чагарникової та інших видів рослинності описується за такою схемою:

1. Встановити всі види рослин.
2. Занести на карту.

3. Визначити основні форми рельєфу, експозиції схилів.

4. Дати загальну характеристику рослинного покриву (дослідницький елемент).

5. Визначити фазу розвитку (вегетація, бутонізація, зацвітання, повне цвітіння, кінець цвітіння, рослина відцвіла, насіння дозріло і висипається, вегетація після цвітіння і дозрівання насіння).

Для досконалого вивчення флори рідного краю і ознайомлення з її особливостями широких верств населення через експозиції краєзнавчого музею краєзнавці складають гербарії рослин. Ця робота передбачає збирання рослин, їх засушування, оформлення етикеток, прикріплення рослини до паперу, створення класифікаційної системи гербарію. Наукові назви рослин і тварин встановлюються за визначниками. Для повної характеристики рослинності певної місцевості необхідно вказати підстилаючу породу, експозицію і крутість схилу, де ростуть рослини, а також місце укорінення. Обов'язковим є визначення фітоценозів – типових для даної місцевості природних угрупувань рослин, де зустрічається досліджувана рослина. Вивчення фітоценозів проводять за планом (схема 2.2.1).

Схема 2.1.1. План, за яким проводять вивчення фітоценозів

Під час туристського походу краєзнавці-біологи встановлюють

основні закономірності розміщення рослинності по території, вказуючи на взаємозв'язок з іншими компонентами природного середовища. Дуже важливо фіксувати виявлені цінні дикорослі декоративні й лікарські рослини, а також розповіді місцевих жителів про них. Для гербарію збирають певні екземпляри лікарських рослин, а окремі, особливо цінні їх частини, збирають в декількох екземплярах для засушування і для дослідної посадки.

Практичне значення в краєзнавчих дослідженнях рослинності має спостереження над заростанням водойм, адже це призводить до порушення в ритмічності роботи гідроспоруд і судноплавстві. Перед гідрологічними роботами по очищенню від зайвої рослинності водойми юним краєзнавцями необхідно визначити відсоток її заростання, глибину і ширину, наявності рослин у водоймі, характер дна і властивості води. Під час будь-яких краєзнавчих біологічних досліджень необхідно вказувати вплив на рослинність господарської діяльності людини.

Дослідження тваринного світу передбачає вивчення видового складу та особливостей розподілу тварин рідного краю і районів туристських подорожей. Спостереження над тваринами, птахами і комахами – складна справа насамперед тому, що всі представники тваринного світу ведуть потайний спосіб життя.

Спостереження повинні розпочинатися попереднім ознайомленням юних туристів з літературою про фауну району подорожі та з видовим складом тваринного світу. Доцільно проконсультуватись у зоологів-спеціалістів, які добре знають тваринний світ району і рідного краю, можуть дати цінні поради відносно того, що доцільно колекціонувати і яку корисну роботу можуть виконати юні туристи. Перед виходом на маршрут походу складають список і опис тварин, яких можна зустріти у районі подорожі.

Під час краєзнавчого дослідження відкриваються широкі можливості для вивчення тваринного світу та особливостей його скупченості в зоні подорожі. Колекціонування тварин і птахів – справа трудомістка. Вона вимагає багато часу, великої роботи і громіздкого спорядження. Інколи в

поході вдається спостерігати невідомих звірів, птахів і комах. Для визначення їх виду треба старанно записати найхарактерніші особливості нинішнього вигляду та поведінки (розмір, забарвлення, звуки, характер рухів, місце проживання тощо).

Юним туристам найчастіше доводиться вести спостереження за фауною візуально. Успіх спостереження значною мірою залежить від уміння і практичних навичок розбиратися в слідах, залишених тваринами і птахами. На основі візуальних спостережень можна встановити видовий склад фауни району подорожі. Отримані відомості, передані спеціалістам, стають джерелом пізнання тваринного світу рідного краю.

У похідних умовах найбільш придатні маршрутні методи обліку тварин і птахів, згідно з якими зустріч з представниками тваринного світу або їх слідами відносять на період часу або кілометр відстані. Візуальні спостереження вдало доповнюють фотографування і кінозйомки, при цьому важливо знімати не тільки звірів і птахів, а й їх гнізда, лігвища та інші доступні туристу об’єкти, серед яких такі рідкісні й цікаві, як наприклад, греблі і хатки бобрів.

На основі проведених спостережень складають характеристики видового і кількісного складу тваринного світу лісових територій, лук, водойм та їх берегів, населених пунктів, парків, лісових смуг, сільськогосподарських угідь тощо. Приділяють увагу також господарському використанню тваринного світу та шляхам підвищення продуктивності різних угрупувань тварин, вивчають вплив людини на розселення тварин, охороні корисних видів тварин і боротьбі зі шкідниками рослин.

Досконалі методи оформлення природних зразків краєзнавці можуть вивчити з допомогою спеціальної літератури. Але обов’язково повинні знати такі особливості цієї роботи:

- для колекціювання комах використовують коробочки під склом, розміром 50х50х6см;

- для муміювання тварин в тіло вприскують у кількох місцях суміш формаліну і гліцерину (4:1), по 3 $см^3$ на одне вприскування;
- опис кожної тварини включає такі дані: дата, назва (родина, рід, вид), господарське значення;
- чучела встановлюють у вітрини музеїв на підставки;
- опис рослин проводять методом закладання дослідних ділянок;
- видовий склад рослинності описується за формою: назва рослини, відсоток покриття території, фенологічна фаза;
- рослини для гербарію збирають у суху погоду і беруть кілька екземплярів кожної;
- для гербарію потрібно вибирати типові рослини;
- кожна рослина повинна бути етикована. Гербарна етикетка виготовляється за формою: місцезнаходження рослини, її номер в гербарії, назва рослини (латинська назва), дата, прізвище, підпис краєзнавця і школа.

Слід бережливо ставитись до всіх живих і неживих істот. Адже вони в тій чи іншій мірі приносять користь людині, утримуючи чіткий природний баланс.

Камеральний період. Характеристику рослинності і тваринного світу своєї місцевості дають у текстовому звіті, який, крім опису виконаної роботи, передбачає рекомендації щодо раціонального використання та поліпшення стану флори і фауни рідного краю. В краєзнавчому музеї створюється біологічний відділ для демонстрації геоботанічної і зоогеографічної карти регіону дослідження, фотографій місцевих типів рослин і тварин, гербаріїв, колекцій чучел птахів, ссавців, рептилій, змій тощо.

Дослідження рослинності й тваринного світу потрібно проводити в комплексі, тому що вони зв’язані між собою, з ґрунтовим покривом, а також залежать від біогеоценозів, у яких знаходяться. Особливо важливо краєзнавцям при вивченні флори і фауни з’ясувати їх зміни під дією різних

господарських заходів людини: вирубки лісів, розорювання ґрунтів, мисливство та встановити їх якісний і кількісний склад.

2.3. Екологічне краєзнавство

Життя вимагає екологізації професійного мислення підростаючих поколінь. Тому перше питання, яке повинно вирішуватись під час вивчення екологічного краєзнавства, – це надання чіткої системи знань про те, як покращити екологічний стан рідного краю, запобігти його подальшому погіршенню.

Екологічне краєзнавство – підготовка підростаючого покоління до систематичного вивчення рідного краю, що сприяє розумінню природного середовища як умови створення і розвитку матеріального виробництва, підвищення добробуту і культурного рівня людей, усвідомленню суті проблем охорони природи і раціонального природокористування, місця кожної людини у вирішенні цієї загальної проблеми.

За аналогією з іншими видами краєзнавства екологічні краєзнавчі дослідження проводять в 3 етапи:

-підготовчий (вивчення статистичних даних, літературних джерел);

-польовий (безпосереднє дослідження екологічного стану об’єкта);

-камеральний (обробка даних, ознайомлення з результатами дослідження та пропагування методів боротьби за покращення екологічного стану довкілля).

Юні краєзнавці в силу наявних приладів можуть досліджувати різні сфери довкілля: атмосферу, літосферу, гідросферу і біосферу. Кожна з цих зовнішніх оболонок Землі вивчається за такою схемою: значення, склад, використання, заходи по зменшенню забруднення, охорона на місцевому і державному рівнях.

Атмосфера – зовнішня оболонка планети, її повітряний компонент, що складається з газів. Повітря атмосфери є одним з основних життєво важливих елементів навколишнього середовища, слугує джерелом зв’язку і

використовується як технологічна сировина.

Забруднення атмосфери – присутність у повітрі газів, парів, аерозолей, які негативно впливають на всі живі організми. Джерела забруднення є природні (природний і космічний пил, викиди вулканів, пожежі і т.п.) і антропогенні – забруднення людиною.

Науково-технічний прогрес призвів до зміни кількісних характеристик забруднення атмосферного повітря. Основними забруднювачами є промислові виробництва (паливно-енергетичний комплекс). Останнім часом виникла також проблема парникового ефекту, пов'язаного з надходженням в атмосферу великої кількості діоксиду вуглецю (CO_2), який утворюється під час згорання палива. Не меншу тривогу з огляду на забруднення атмосферного повітря викликає швидке зростання моторного транспорту – наземного, повітряного, водного.

Проблеми ускладняються і процесом урбанізації (особливо інтенсивне збільшення великих міст). Як відомо, міста ростуть у районах, де розвивається промисловість, адже саме робітники промислових підприємств є основою створення промисловості та інтенсивного руху автотранспорту. В містах реєструють найвищу ступінь забруднення атмосферного повітря на одиницю праці. Таким чином, сучасні великі промислові міста, які характеризуються високого щільністю населення, опиняються у найгіршому стані стосовно забруднення атмосферного повітря, якщо не вживати заходів щодо захисту останнього.

Юні краєзнавці можуть виступати борцями за охорону повітряного басейну від забруднення: проводити дослідження стану атмосфери, пропагувати досвід боротьби за чистоту повітря, описувати екологічну ситуацію в місцевій пресі.

Проблема захисту середовища існування людини від забруднення та виснаження стає проблемою віку, від своєчасного і радикального вирішення якої залежить життя та здоров'я не тільки нинішнього, а й майбутніх поколінь. Наш час характеризується зростанням забруднень, починаючи з

побутових та промислових викидів і закінчуючи пестицидами. Багато речовин (пластмаси, метали, скло, окремі пестицидні сполуки) не розкладаються або розкладаються дуже повільно. Джерелами забруднення у містах є викиди фабрик і заводів, побутові відходи, у сільській місцевості – накопичення гною, хімічні засоби захисту рослин.

Дослідження літосфери (зовнішньої твердої оболонки Землі) проводять у декілька етапів. Вивчають надра, ґрунти, джерела їх забруднення і охорону з допомогою літературних джерел – підготовчий період. Польовий і камеральний період можуть проводитися в комплексі.

Головним напрямком краєзнавчої роботи по покращанню екологічного стану літосфери є пропагування впровадження методів запобігання негативним екологічним порушенням у результаті гірських робіт, будівництва, добування корисних копалин, забруднення ґрунтів, бездумної корисливої людської діяльності. У свідомості здобувачів освіти закріплюється положення про об’єктивні зв’язки практичної діяльності людей із законами екологічної науки і конкретної практики охорони навколишнього середовища. Питання охорони літосфери є організаційні, економічні та правові. Серед практичних природоохоронних заходів є впровадження мережі курсів, семінарів на місцях для працівників галузі народного господарства, які причетні до використання надр і ґрунтів. Особливо важлива роль у цій справі належить системі освіти і, зокрема, майбутнім учителям-краєзнавцям.

Однією з важливих ланок у запобіганні забрудненню навколишнього середовища є санітарна охорона ґрунту, яка полягає у заходах щодо збирання, вивозу, утилізації та знешкодження твердих та рідких нечистот і відходів господарсько-побутової та промислової продукції. Для того, щоб вивчити процеси забруднення та очищення і самоочищення ґрунту, необхідно знати його склад і властивості. Саме цією справою і можуть займатись краєзнавці, попередньо ознайомившись з типами ґрунтів рідного краю та методами їх дослідження.

Тільки усвідомивши, що земля – найголовніше багатство народу, юний краєзнавець буде відчувати її серцем і душею. В. О. Сухомлинський вказував, що земля – безцінне народне багатство. Природа створювала його тисячоліттями, а розтринькати при невмілому користуванні можна за кілька років. Необхідно збагачувати родючість землі, повертати в ґрунт те, що береш від нього.

Гідросфера – водна оболонка Землі, яка теж потребує охорони. Охорона гідросфери, як напрямок екологічного краєзнавства, передбачає одержання відомостей про значення водних запасів у природі й житті людини, види забруднення води та методи її очистки на території рідного краю. Дослідження екологічного стану вод (найближчих річок, озер, водосховищ, морів) проводять під час краєзнавчо-туристських експедицій різними методами.

Вода – одна з найпоширеніших і найвагоміших речовин на Землі. Без води неможливе існування живих організмів, вода входить до складу всіх природних об’єктів у різних кількостях. Забруднення води на земній кулі поділяють на біологічне, фізичне, хімічне, теплове і радіоактивне. Основними джерелами забруднення і засмічення водойм є неочищені стічні води комунальних і промислових підприємств, сільського господарства, викиди транспорту тощо. Забруднюючі речовини, попадаючи в водойму, змінюють фізичні й хімічні властивості води, знищують рослинність, тваринний світ.

Для вирішення проблем у галузі охорони водних об’єктів необхідне виконання ряду завдань, в розробці яких можуть брати участь і краєзнавці-екологи. А саме: зонування території за показниками екологічного стану, складання реєстру найнебезпечніших забруднюючих речовин, технологій підприємств, визначення методів контролю і оцінка стану водних об’єктів та антропогенного впливу на них, допомога у створенні ефективних методів очистки стічних вод, безперервне спостереження на малих водоймах, де немає санстанцій та постів.

Особливу турботу у дослідників рідного краю викликає екологічний стан біосфери як сфери життя на Землі. Рослини і тварини відіграють велику роль у кругообігу речовини в природі, вступаючи у різні взаємозв'язки з навколишнім. Тварини – важливий компонент довкілля. Вони беруть активну участь в утворенні ґрунтів, зміні ландшафтів, впливають на стан рослинного світу. Рослини, в свою чергу, теж виконують багато корисних функцій: регулюють вологу, оберігають ріки від висихання, засмічення, охороняють ґрунт від водної та вітрової ерозії. Рослина – це єдиний на Землі організм, здатний до фотосинтезу. Отже, значення біосфери величезне. Але навіть розуміючи це, людина продовжує розорювати степи, зменшувати острівні ліси, забруднювати територію, що супроводжується майже повним зникненням багатьох видів рослин, звірів і птахів. Про це свідчить такий факт. Перше видання Червоної книги України (1980) містило опис 85 видів тварин і 151 вид рослин, а друге – 382 види тварин і 541 вид рослин. Отже, за час, що минув після 1980 року, тварини і рослини, які ще недавно були звичайними, сьогодні стали рідкісними або зникли. Людська діяльність спричинила безліч негативних для рослин і тварин факторів, які людина будь-що повинна відвернути.

Про нагальну потребу вирішення екологічних проблем на державному рівні людство почало говорити в 60-х роках XX ст. Кінець нашого століття відзначається входженням екологічних проблем і в сферу туризму. Поряд з традиційними і поширеними у практиці формами культурного, пізнавального туризму на базі історико-архітектурної спадщини та оздоровчого туризму в курортно-рекреаційних районах України велика увага в останні роки приділяється сільському зеленому, або екологічному туризму, у якому поєднуються елементи оздоровчої діяльності, екологічної освіти, краєзнавства та захисту довкілля. Розвиток сільського екологічного туризму надає можливість для спілкування з природою широких верств населення, стимулює діяльність суспільства та управлінських установ у напрямку розвитку місцевої економіки з врахуванням вимог по підтримці екологічної

рівноваги довкілля. Вивчення екології рідного краю, дослідження природного середовища, підвищення добробуту і культурного рівня людей, усвідомлення проблем охорони природи і примноження її багатств – всі ці напрямки вкрай необхідні й можуть розглядатись як першочергові в сільському зеленому туризмі в Україні. Юні краєзнавці, туристи повинні підключатись до акцій екологічного туризму і вносити у вирішення його завдань посильний вклад.

Робота краєзнавців-екологів по збереженню флори і фауни повинна проводитись систематично. Щоб охороняти природу, потрібно її любити і виконувати всі заходи з думкою про майбутнє. Охорона рослинності й тваринного світу рідного краю передбачає:

- психологічну перебудову людей (насамперед молоді) на дотримання екологічних правил співіснування з іншими організмами планети Земля;
- проведення постійного спостереження за станом популяцій рослинності й тваринного світу;
- здійснення необхідних наукових досліджень;
- розробку наукових основ охорони та відтворення флори і фауни рідного краю;
- розведення рослин і тварин у спеціально створених умовах;
- розробку методів раціональної експлуатації, відтворення та охорони біоресурсів;
- створення індивідуальних для певної території систем ведення природних господарств з метою підвищення стійкості й продуктивності флори і фауни;
- впровадження ефективних і екологічно безпечних засобів і технологій боротьби з пожежами, хворобами, шкідниками тощо;
- насадження лісів, допомогу в створенні заповідників, заказників, розробку способів масового розмноження рослин, охорону дуплистих

дерев, розвішування штучних споруд і місць розмноження для птахів і кажанів, ведення контролю за використанням отрутохімікатів;

- розшукування давніх та поширення нових природоохоронних звичаїв, традицій, обрядів, прикмет;
- популяризацію природоохоронної літератури.

Отже, для подальшого збереження природи, насамперед, необхідно формувати у кожної людини екологічний світогляд, пропагувати діяльнісний підхід до охорони природи, виховувати патріотичні почуття, екологічну культуру особистості. Це і є головні завдання екологічного краєзнавства.

2.4. Історичне краєзнавство

Історичне краєзнавство – невід'ємна складова загального краєзнавства, що орієнтована на вивчення історії, глибокого та недавнього минулого рідного краю та його популяризації. Такі дослідження слід здійснювати на матеріалах спогадів людей похилого віку, архівних документах, літературних і картографічних джерелах тощо.

Об'єктом вивчення історичного краєзнавства є буденне життя звичайних людей, переміни в їхньому побуті та зміни в них самих, що відбуваються разом з часом і всередині часових проміжків. Це можуть бути як різні періоди в історії всього краю, так і окремих населених пунктів. У час оновлення нашого суспільства кожний здобутий факт з історії окремої місцевості набуває неабиякого значення для докорінного національного відродження України, адже кожний регіон України має значне історичне минуле. Звернення до історії свого міста чи села дозволяє побачити його зміни в часі, схожість проблем, котрі розв'язувались індивідуально і громадою, вплив історичних перетворень на соціальний устрій людини. Історичне краєзнавство дозволяє відтворити і запровадити корисні традиції, урізноманітнити культурне життя, більш свідомо ставитися до оточуючої людності й довкілля. Цей розділ краєзнавства покликаний допомогти відокремлювати відчуття особистої причетності до історії рідного краю та

сприяти вихованню відповідальності за власні дії перед прийдешніми поколіннями.

Знання про історію рідної землі – важлива умова розуміння молоддю її нерозривного зв'язку з нею, виховання почуття особистої відповідальності за її сучасний стан. Формування правильного світорозуміння особистістю – одне з головних завдань історичного краєзнавства як системи різних видів людської діяльності. Звісно, відмінність є і полягає вона в тому, що об'єм, рівень і результат краєзнавчої роботи будуть різними.

Перед керівниками краєзнавчо-туристських об'єднань постає важливе і відповідальне завдання: залучення молоді у процес дослідження історичного розвитку рідного краю, водночас формування глобального мислення, що сприяє побудові їх світогляду з врахуванням безпосередньо змінюваних умов суспільного розвитку. Студенти як майбутні вчителі-краєзнавці повинні ознайомлюватися з різними видами історико-краєзнавчої діяльності, особливостями історичних джерел, так як при формуванні провідних краєзнавчих понять в учнів вони виховуватимуть любов і повагу до рідного краю, розвиватимуть самостійність у дослідницькій діяльності, їх інтелектуальні здібності. Тому створення системи краєзнавчо-туристських понять і вмінь – важлива складова частина вдосконалення навчального процесу і формування особистості.

Вивчаючи далеке чи нещодавнє минуле, заглиблюючись у невідомі сторінки історії України, кожен краєзнавець повинен ставитись до знайденої інформації критично, звертатись за аналізом до спеціалістів, щоб краєзнавчо-туристським об'єднанням не заволодів історичний романтизм, щоб індивідуальні краєзнавчі дослідження ішли «в ногу» з науковими, загальнодержавними.

Серед найважливіших видів історичної краєзнавчо-туристської діяльності виділяємо пізнавальну, пошуково-перетворювальну, комунікативно-орієнтаційну.

Пізнавальна діяльність краєзнавців має духовний характер, так як

особлива увага звертається до власного минулого, щоб краще і глибше збагнути шляхи національного відродження. Не слід гадати, що сьогоднішня молодь повністю сприймає нову історичну інформацію, навіть об'єктивну. Маємо таку зливу різноманітної інформації, що на її фоні годі зосередити увагу на суто науково-історичних основах. Тому здобувачу освіти, проводячи пізнавальну краєзнавчу діяльність, потрібно прикласти всіх зусиль, щоб зламати усталені історичні схеми, оволодіти фактичними матеріалами, уміти відтворювати історичну правду України.

Пізнавальна краєзнавчо-туристська діяльність покликана формувати особисто бачену історичну модель, а не таку, що нав'язується ідеологічними системами, допомагати засвоювати історичні знання, що пропонуються різними джерелами (література, преса, дані музеїв, розповіді учасників воєн). Міра активності історичного пізнання залежить від активності здійснення пізнавальної діяльності. У будь-якому випадку вивчення і осмислення фактів місцевої історії стимулюють розумову діяльність, формують систему теоретичних уявлень і понять, тим самим впливають на формування наукового історичного мислення, громадської зрілості, активної життєвої позиції. Вивчення історії краю є також способом задоволення і, що особливо важливо, формування і розвитку суспільних інтересів особистості.

Пошуково-перетворювальна діяльність полягає в планомірному й систематичному зборі історичних краєзнавчих документів і матеріалів, в оволодінні краєзнавчо-туристичними навичками самостійного пізнання і оцінки суспільних явищ та процесів, а також у створенні духовно-практичних цінностей. Перетворювальна функція краєзнавчої діяльності проявляється у допомозі сім'ям загиблих у Великій Вітчизняній війні, в Афганістані, підтримка людей, що переїхали на дану територію внаслідок аварії на ЧАЕС, або, як на сьогодні, війни з державою-терористом.

Зміст теоретичної і практичної підготовки здобувачів освіти до здійснення пошуково-перетворювальної краєзнавчої діяльності спрямовано на озброєння їх навичками послідовного планування роботи для охоплення

значного кола питань і передбачення поступового переходу від простіших до складніших методів дослідницької роботи.

Комунікативно-орієнтаційна діяльність розвиває навички спілкування, формує потребу в обміні досвідом як краєзнавчої роботи, так і життя в цілому, допомагає зрозуміти значущість для себе і для суспільства певних історичних фактів, подій, вчинків. Цей вид краєзнавчої діяльності має двосторонню структуру: з одного боку при зіткненні з певною історичною інформацією у здобувачів освіти виробляються моральні цінності, а з іншого – відбувається обмін сформованими цінностями між людьми, які належать до різних соціально-демографічних груп.

Виховати громадянина, який би відчував свою причетність до історії країни, знав би загальні закономірності розвитку суспільства, розумів, що історією суспільства є історія його рідного краю, вмів би всі види своєї діяльності підпорядковувати вимогам сьогодення, – таке завдання стоїть перед закладами освіти і, зокрема, історико-краєзнавчим напрямком їх діяльності.

Названі види історико-краєзнавчої діяльності застосовуються в комплексі, за принципом єдності навчання і виховання, причому комунікативно-орієнтаційна діяльність є засобом, а пошуково-перетворювальна – метою педагогічного процесу. Виховні можливості історичного краєзнавства закладені в матеріалі й об’єктах вивчення. Вони несуть до свідомості краєзнавців маловідомі сторінки історії рідного краю, які пов’язані з різноманітними історичними процесами або подіями всієї країни. Через краєзнавчий підхід загальне стає більш конкретним, образним, емоційним, а конкретне, місцеве у світлі загального отримує свою правильну оцінку.

Історико-краєзнавчі дослідження проводяться за схемою, в три етапи: підготовчий, польовий і камеральний період.

Дослідник В. Г. Карцев (1968) узагальнив етапи вивчення історії рідного краю, вказуючи, що при історико-краєзнавчому дослідженні

матеріалу чи об’єкта потрібно дотримуватись певної послідовності:

1. Вибір теми, визначення мети і завдань дослідження, характеристика об’єкта, що вивчається.

2. Розробка, обговорення і затвердження загального плану роботи.

3. Підготовка програми збирання матеріалу, включаючи допоміжний матеріал (пам’ятки, таблиці, анкети, карти обстеження).

4. Розподіл тем і визначення термінів їх виконання.

5. Визначення форм, методів і прийомів дослідницької роботи.

6. Визначення підсумків роботи з кожної теми плану (випуск рукописної книжки, підготовка рефератів, доповідей, підготовка вечора, конференції, створення експозиції тощо).

7. Виявлення і вивчення неопублікованої літератури та інших джерел.

8. Визначення і вивчення документальних джерел, що зберігаються в місцевих архівах.

9. Використання наукових журналів.

10. Бесіди з учасниками і очевидцями подій, старожилами.

11. Організація пошукової роботи: координація, консультація, контроль за ходом пошуку.

12. Збирання, вивчення і опис предметів матеріальної культури.

13. Вибір матеріалу, перевірка його достовірності, наукова оцінка і систематизація.

14. Методична обробка і оформлення матеріалу на виставці, в експозиції шкільного музею.

15. Використання зібраного матеріалу в освітньому процесі.

Навчаючись, здобувачі освіти набувають знань, умінь і навичок з вивчення історії свого краю, опановують методику досліджень основних видів історичних джерел, їх особливості.

Історичні джерела поділяють на такі фундаментальні групи:

1. Пам’ятники і пам’ятки архітектури.

2. Археологічні матеріали.

3. Рукописи, друковані та періодичні видання.

4. Усні джерела.

Пам’ятники і архітектурні пам’ятки складають важливу частину світової історичної спадщини, вони зберігають особливості тієї епохи, в яку були створені. Дослідження таких історичних джерел розвиває у краєзнавців потяг до знань про історію, архітектуру краю, художні смаки, спостережливість, бажання оберігати прекрасне. Об’єктами історичної краєзнавчої діяльності є пам’ятники історії і культури, вулиці, садиби, храми, церкви, гравюри, картини, зображення національних побутових картин тощо.

Жодне з поколінь не має права вилучати зі своєї історії будь-який факт або пам’ятку. На негативних прикладах історії навчаються, а позитивні – возвеличують. Тому, досліджуючи історичну спадщину, необхідно зберегти все, що зроблено нашими попередниками, адже пам’ять про них – то і є наша історія.

Археологічні матеріали – предмети матеріальної і духовної культури давніх людських поселень, що видобуваються з земної кори і поділяються на поселення і поховання. Досліджувати докази життя і діяльності людини в далекому минулому є справою цікавою і корисною. Але поруч з цим, проведення розкопок – справа археологів. Тому юні краєзнавці можуть або вивчати уже добуті експонати, або брати посильну участь у роботі археологічної експедиції.

Вивчення рукописів, друкованих та періодичних видань дає можливість досліджувати історичні події та образи, зафіксовані в письмовому вигляді. Це досить важка і кропітка справа, що потребує знань давніх мов, шифрів або вміння працювати з словником. Заслуговують на увагу краєзнавців рукописні книжки, офіційна документація, селянські скарги, перші друковані довідкові видання, путівники, краєзнавча література, газети, журнали – всі стародавні писемні джерела, які відігравали важливу роль у поширенні суспільно-політичних поглядів.

Вища школа покликана готувати спеціалістів здатних, враховуючи

широке коло соціально-економічних, політичних, екологічних і моральних проблем сьогодення, свідомо проектувати майбутнє, опираючись на знання минулого. Пізнання історичного минулого можливо з допомогою усних джерел.

Головним завданням дослідження усних історичних джерел є вивчення історії слів, географічних назв, імен, словосполучень та їх початкового тлумачення. Методами дослідження є збір первинного матеріалу, вивчення історичних і суспільних особливостей рідного краю, дослідження форм розселення, досвіду ведення господарства, ландшафтних особливостей території, все це можливо завдяки ознайомленню з походженням їх назв та спорідненістю з фізико-географічними об'єктами. Часто назва служить доповненням до історичних документів.

Краєзнавці, вивчаючи усні джерела історії, сприяють поверненню забутих старих назв річок, вулиць міст і сіл, інших об'єктів і виявленню нових, які відображали б віхи сучасності. Вони повинні по-новому сприйняти думку М. В. Гоголя з приводу того, що всі прояви історії – люди, події, мають бути обов'язково живими і немов би знаходитись перед очима слухачів або читачів, щоб народ з усіма своїми звичками і традиціями відображався яскраво, у точнісінько такому вигляді й убранні, в якому він був за минулих часів. Необхідно показати людей, події, що змінюються, визначити джерела цих змін.

Вивчення і осмислення історичних фактів стимулює активне включення здобувача освіти у процес пізнання, коли виробляється власна думка, яку він повинен вміти відстоювати, що сприяє формуванню громадянської зрілості й активної життєвої позиції. Одним з вагомих етапів історико-краєзнавчої роботи є вивчення історичних джерел і оволодіння дослідницькими методами роботи. Найбільш інформативним джерелом є бібліотеки, краєзнавчі музеї, бібліографічні довідники, періодичні видання, книжки, журнальні і газетні статті, які містять краєзнавчу інформацію. Особливу увагу слід звернути саме на місцеву періодичну пресу, де

описуються окремі об’єкти, актуальні напрямки і питання історичного дослідження рідного краю. Для систематизації даних створюється бібліографія на всю знайдену літературу. Для цього складається список з даними про літературні джерела або бібліографічні картки.

Отже, картка містить інформацію про автора (П.І.П), назву книги, місце, рік видання, кількість сторінок, анотацію, цікаві приклади. Всі зібрані матеріали сортують по темах і зберігають в окремих місцях.

Одне з головних завдань історико-краєзнавчих досліджень полягає в оволодінні самостійністю в пізнанні ій оцінці історичних явищ і предметів, в знаходженні того початкового моменту, з якого починається досліджуваний період. Дослідник повинен чітко знати, що шукати, де і як фіксувати та первинно опрацьовувати здобуті знахідки. Вся дослідницька робота обов’язково опирається на заздалегідь складений план або програму вивчення історії рідного краю. М. Ю. Кострица, В. В. Обозний (1995), працюючи над методикою збирання джерел з історії краю, виділили три основні шляхи їх збирання:

1. Планомірний систематичний збір.
2. Експедиційний збір;.
3. Випадкові та епізодичні надходження матеріалів.

Планомірний систематичний збір дає можливість не тільки охопити історико-краєзнавчою роботою значну кількість школярів, а й планувати для них досить значне коло питань, передбачити поступовий перехід від простих до складних методів дослідницької роботи. Будь-яке питання починають розглядати з вивчення місцевих періодичних видань, що зберігаються в архівах, бібліотеках. Історичне джерело, яке підлягає вивченню, повинно відповідати таким характеристикам: науковість, типовість для історії краю, доступність, наочність, можливість свідомого сприйняття.

Схема аналізу історичного джерела:

– назва видання (газети, журналу, книги тощо);
– тема і зміст матеріалу, що безпосередньо розглядається;

– характеристика наведених у матеріалі фактів, подій, явищ;
– висновки про причини появи цих подій, їх оцінка;
– з’ясування зв’язку цих подій з минулим і сучасністю;
– чи є ця подія типовою для краю.

При опрацюванні історичних джерел обов’язково потрібно мати на увазі і повноту даних періодичної преси, книг, а також потрібно вивчити період, до якого відносяться ці події з інших джерел. Одним із таких джерел накопичення історико-краєзнавчого матеріалу є листування з видатними людьми, архівами, державними та комерційними установами, які можуть мати інформацію про рідний край. Робота в архівних і музейних установах допоможе одержати достовірні матеріали з передбаченням організації шкільного музею.

Другий спосіб збирання історико-краєзнавчих матеріалів – експедиційний. Він передбачає організований похід краєзнавців з метою вивчення пам’ятних місць, споруд, природних об’єктів, виставок, музеїв, картинних галерей. Дані дослідження проводяться під час екскурсій, походів, експедицій.

Методи збору фактичного матеріалу:

1. Особисте ознайомлення з предметами матеріальної культури і порядком їх фіксації.
2. Спостереження за повсякденним життям місцевого населення.
3. Анкетування населення.
4. Виявлення рівня духовного життя за пам’ятками матеріальної культури.

Використання цих методів вивчення історії рідного краю передбачає також ведення документів у походах і екскурсіях, а саме:

1. Польовий зошит, де фіксується зібраний експедиційний матеріал.
2. Зошит для запису спогадів і розповідей.
3. Щоденник експедиційної роботи та індивідуальний експедиційний щоденник.

При правильній і послідовній постановці краєзнавчої дослідницької роботи у напрямку вивчення історії рідного краю можливе досягнення високих результатів у знаходженні й відтворенні цінних історичних даних, в охороні пам’ятників і могил загиблих предків, в глибокій оцінці свого минулого.

2.5. Господарче краєзнавство

На етнічній території України населення з давніх-давен займалось хліборобством, тваринництвом, мисливством, збиральництвом, рибальством, бджільництвом, вівчарством. Сприятливі кліматичні умови, ландшафт, родючі чорноземи спонукали до вирощування хлібних злаків. Як наслідок, у результаті безперервної протягом століть хліборобської діяльності, на сучасній території України виникли специфічні традиції у вирощуванні зернових культур. Хліборобство, в свою чергу, не могло успішно розвиватись без тварин, що допомагали обробляти ґрунт, забезпечували мешканців молочними, м’ясними продуктами. До домашньої худоби з найдавніших часів ставились з великою пошаною. Існував культ землі, доброго врожаю, тварин.

У процесі історичного розвитку на території України виділялися райони, що відрізняються між собою за видами господарської діяльності. Ця різниця пояснюється неоднаковим рівнем освоєності й різноманіттям природних багатств. Господарська діяльність на території центральних частин України спеціалізується на вирощуванні й переробці сільськогосподарських культур, в східних регіонах сконцентровані підприємства паливної промисловості та енергетики, а на заході – підприємства машинобудівного комплексу. Отже, протягом віків відбулась диференціація, за якої кожен з регіонів спеціалізується на виробництві однорідної продукції, для якої є найбільш сприятливі умови, що називається територіальною спеціалізацією. Головним засобом досягнення максимального господарського ефекту є взаємозв’язаність галузей і

виробництв на конкретній території, економічна цілісність і завершеність.

Краєзнавчі дослідження господарства рідного краю проводять в три етапи. Підготовчий період передбачає вивчення літературних джерел – місцеві краєзнавчі видання, місцева періодична преса, архівні матеріали, збірники і довідники по областях (статистичні дані), картографічний матеріал.

Польовий період включає економіко-географічні дослідження, збирання статистичних даних про роботу підприємств. Промислове підприємство вивчається в декілька етапів. Загальну характеристику підприємства можна отримати в управліннях, керівних об'єднаннях та планових відділах. Для з'ясування географічного положення і характеру підпорядкування підприємства здійснюється екскурсія. За розповідями екскурсовода, архівними і літературними джерелами вивчається сировинна, паливно-енергетична база. Обов'язково потрібно з'ясувати причини виникнення підприємства (природні умови, наявність кваліфікованих трудових ресурсів, сировинна база, тощо). Сучасність вимагає з'ясування можливостей переходу до ринкових відносин та конкурентоздатності, ступінь задоволення запитів і вимог споживачів.

Під час ознайомлення з підприємством слід дослідити і такі питання (схема 2.5.1).

Цілком зрозуміло, що запам'ятати всі показники, які характеризують підприємство, важко. Та й до цього не слід прагнути. Важливо, щоб краєзнавці зрозуміли значущість роботи місцевих підприємств, пропагували підтримку вітчизняного виробника матеріальних благ.

Сучасні сільськогосподарські підприємства у практиці краєзнавства є теж цінними об'єктами для досліджень. В управліннях сільським господарством дослідниками вивчається документація та складається карта сільськогосподарських угідь і землекористування.

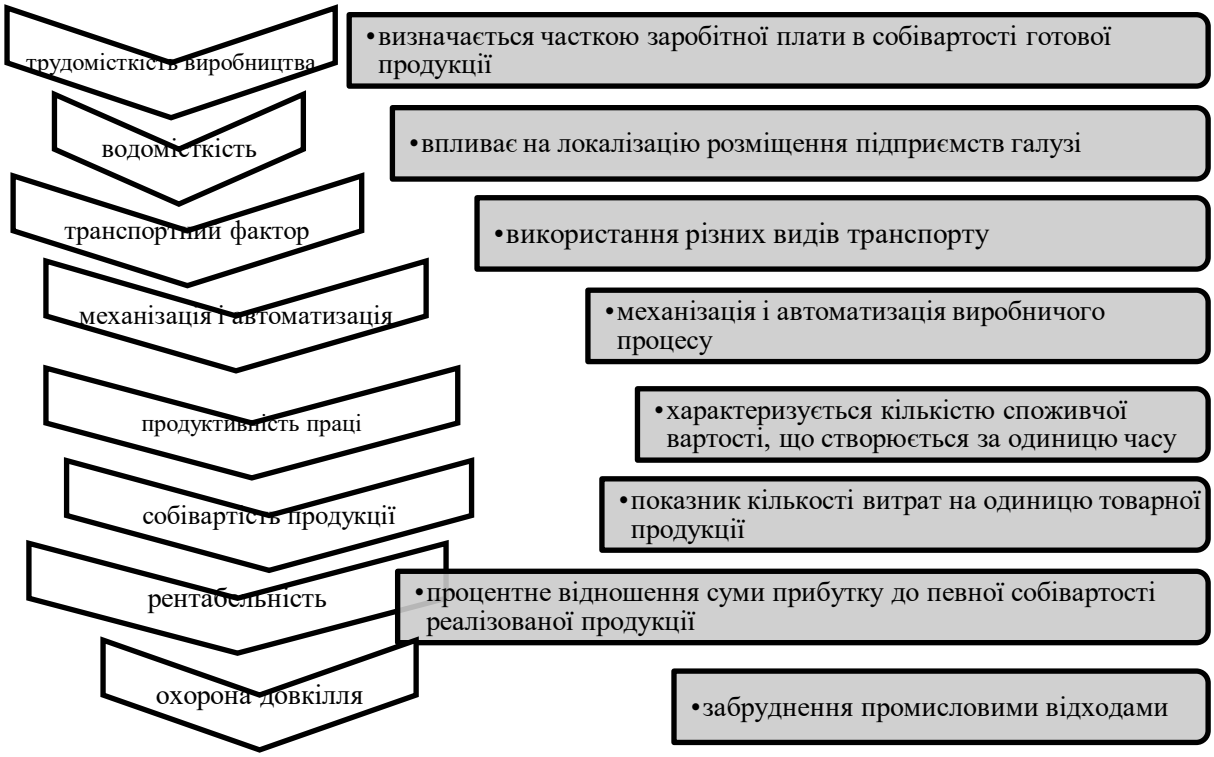

Схема 2.5.1. План дослідження підприємства

Польовий період ознайомлення з підприємством проводять за такою схемою:

1. Назва господарства, час його заснування.

2. Місцезнаходження.

3. Економіко-географічне положення відносно промислових, культурних центрів, шляхів сполучення, гідрографічної сітки.

4. Опис рельєфу, клімату, вод, рослинного світу, ґрунтів.

5. Земельний фонд.

6. Трудові ресурси.

7. Наявність техніки, транспорту ступінь їх механізації.

8. Вивчення організаційної структури підприємства.

9. Дослідження галузей сільського господарства: рослинництва, тваринництва та ряду інших.

Обов’язково слід звернути увагу на зв’язок сільськогосподарської і промислової ланок агропромислового комплексу певної території.

Заключний етап вивчення підприємства – розкриття перспектив його розвитку. Юні краєзнавці на базі своїх досліджень складають звіт про роботу

і встановлюють сучасні можливості підвищення ефективності праці та збільшення робочих місць. Крім того, встановлюються промислово-виробничі зв'язки та визначається їх значущість у розвитку рідного краю.

Сучасні краєзнавці вказують на можливість розробки концепції (моделі) перспективного соціально-економічного розвитку території [1]. Виконується ця пошуково-дослідницька робота у вигляді ділової (рольової) гри, яка є різновидом практичного заняття, поряд з цим вона має свої характерні риси: діловий підхід учасників гри, підвищення їх творчої оцінкової активності, формування почуття колективізму тощо. Під час рольової (ділової) гри учні, виконуючи певні ролі, оволодівають навичками вмілого ведення планово-господарської роботи активними методами, поглиблюють навички доказово і лаконічно висвітлювати питання, проводять аналіз проблеми, обґрунтовано захищають свою точку зору, навчаються критично рецензувати і вносити пропозиції тощо.

Перед початком гри її керівник проводить бесіду-консультацію. Він пояснює, що таке рольова гра як вид навчально-пошукової роботи і активізації розумової діяльності, пояснює функціональні обов'язки кожного учасника гри, етапи гри.

Головне для учасників гри – чітко бачити поле своєї діяльності і вміти реалізувати поставлені завдання, виділяючи головне, конструювати повідомлення, доказово за змістом, лаконічно і емоційно за формою, намагаючись своїми виступами активізувати аудиторію.

Важливо, щоб учасники гри чітко усвідомили необхідність правильного виконання визначених для них ролей (наприклад, представників галузевих міністерств і відомств, місцевих органів управління, народних депутатів, наукових консультантів тощо). Так, представники галузевих організацій і відомств готують короткі виступи, в яких аргументовано з галузевих позицій розкривають підхід до вирішення проблемної ситуації. Представники місцевих органів управління пропонують варіанти вирішення проблеми, виходячи з інтересів конкретної території. Народні депутати

виступають з конкретними пропозиціями. Обов'язком наукових консультантів є аргументований аналіз і оцінка попередніх виступів.

Організація і проведення рольової гри передбачають кілька етапів: підготовчий, інформаційний, дискусійний, рекомендаційний і заключний. Підготовчий етап передбачає роботу з літературою, консультації з керівником гри та спеціалістами, підготовку виступів, виготовлення наочних матеріалів тощо. Під час інформаційного етапу заслуховуються виступи учасників гри. Дискусійний етап передбачає обмін думками, питаннями з метою більш глибокого розкриття проблемних питань. Рекомендаційний етап передбачає розробку конкретного варіанту вирішення проблеми (розробка моделі, концепції розвитку продуктивних сил території, вирішення проблем міста, галузі, підприємства тощо). Під час заключного етапу підводяться підсумки гри, оцінюється діяльність кожного з учасників гри, розглядаються можливості використання матеріалів гри в навчально-виховному процесі [1].

Як правило, в межах одного виробничого району немає умов для розвитку повного циклу підприємства. Тому обов'язковою є наявність транспортної сітки. Зображення на карті основних транспортних напрямків зв'язків підприємства – ще одне з завдань господарчого краєзнавства.

Не менш важливе значення має дослідження населення, його механічного руху, який зумовлює зміни в складі населення. Основними джерелами цієї інформації є періодична звітність управління статистики. Дослідження проводять за таким планом:

1. Кількість, динаміка, статевий, віковий, національний, соціальний склад населення.
2. Густота, розселення.
3. Наявність трудових ресурсів, професійна структура.
4. Характеристика населеного пункту.

Слід детально зупинитись на методиці дослідження населеного пункту. Основні типи поселень, що переважають в Україні, – міські й сільські. Сучасні міста – це культурні, адміністративні, господарські центри.

Великі міста досліджуються окремими частинами за такими матеріалами, як паспорт міста, генеральний план міста. Проводять спостереження, екскурсії, бесіди з місцевим населенням, спеціалістами, старожилами. В архітектурному бюро міста слід ознайомитись з його історичною забудовою, контурами, розміщенням вулиць, площ тощо. Отже, при вивченні міста слід звернути особливу увагу на такі питання:

1. Економіко-географічне положення.
2. Природні умови.
3. Історія виникнення.
4. Функції міста.
5. Кількість, склад населення.
6. Роль транспорту.
7. Підприємства міста, їх господарська оцінка.

На відміну від міського сільське поселення залежить від природних умов. Клімат, наявність рік, рельєф, родючі ґрунти – фактори, що є визначальними для освоєння земель і заселення людей. Села, польові стани, фермерські поселення досліджуються за схемою:

1. Визначення впливу соціально-економічних умов на заселення досліджуваної території.
2. З'ясування періоду і факторів початку заселення та зміни життєвого, культурно-побутового рівня населення і зовнішнього вигляду села у зв'язку зі змінами соціально-економічних умов.
3. Сучасний стан населення (дані переписів).
4. Вивчення планування та забудови поселення.
5. Історія виникнення назви села.
6. Прогнозування майбутньої долі села та його людей.
7. Господарська оцінка поселення.

У процесі вивчення свого села чи міста, його підприємств краєзнавці мають усвідомити, що господарства їх місцевості є органічною частиною загальнодержавного комплексу, який націлено на підвищення рівня

добробуту українського народу. Крім того, господарче краєзнавство покликане готувати юних дослідників рідного краю до вибору професії, а також виховувати любов до праці, повагу до людей праці.

2.6. Етнографічне краєзнавство

Етнографія – (від грецк. etno-народ і grafo-пишу) – народоопис, наука, що займається вивченням народів (етносів), процесу їх розвитку, особливостей традиційного побуту, матеріальної і духовної культури. Етнографічне краєзнавство покликане дослідити народ рідного краю, його традиційну культуру, яка тісно пов'язана з природними умовами, історичним буттям народу, способом його життя, діяльністю, характером, психологією.

Етнографічна територія, яка споконвіку заселена певним етносом, – складне історико-культурне утворення. Протягом багатьох віків відбувалось історико-етнографічне районування в Україні. Український народ має цікаву, але і трагічну долю, однією з сторінок якої є міждержавне розчленування країни на окремі частини. Внаслідок цього на даній території формувались окремі країни, землі чи інші етнотериторіальні утворення. Так, вся українська земля була поділена на вагомі історико-етнографічні райони. Дослідник М. І. Сумцов (XIX ст.), враховуючи історичні події того часу, виділяв Слобожанщину, Галичину, Кубанщину, Київщину, Поділля, Волинь, Чернігівщину, Таврію.

Сучасні дослідники історико-етнографічного районування України (С. П. Павлюк, Г. Й. Горинь, Д. Ф. Киргів) виділяють три просторово обширні регіони: Центрально-Східний, Північний і Західний.

Україна – перехрестя двох світових культур: європейської і азійської. Її територія зазнала переселення народів IV-IX ст., тут постійно намагались заволодіти землями поляки і угорці, румуни і росіяни та інші. За кожним переселенням чи варварським набігом в Україні залишались відбитки на етнічному грунті, які проявлялись через мову, матеріальну та духовну культуру. Саме ці події започаткували формування різноманітного етнічного

складу населення, яке об’єднує представників різних етносів і етнолінгвістичних сімей.

Українська етнічна територія займає південь Східної Європи. На півночі вона межує з Білоруссю та Росією, на заході – зі Словенією і Польщею, на південному заході – з Угорщиною, Молдовою і Румунією. Південні кордони проходять берегом Чорного і Азовського морів.

Краєзнавчо-туристські дослідження рідного краю повинні передбачати вивчення етнічної території області чи району. Головними інформаційними джерелами є література, топографічні дані, картосхеми, записи спогадів старожилів, що передаються від покоління до покоління. Їх вивченням краєзнавці займаються в підготовчий період етнографічних досліджень.

Польовий період проводять, використовуючи такі методи: спостереження, бесіди, фіксація етнографічних матеріалів, збирання колекцій предметів побуту.

У процесі спостережень за природними умовами проживання населення, господарством, сімейно-побутовим укладом краєзнавці дізнаються про його особливості. У бесідах з людьми рідного краю дослідники отримують інформацію про далеке минуле, яка передавалась з покоління в покоління. Краєзнавці повинні знати місцеві говори, вміти вести невимушену бесіду, виділяти головне і встигати його записувати, вміти обробляти анкетні дані.

Фіксують етнографічні матеріали в польовому щоденнику, де обов’язково вказується склад групи і прізвище керівника, навчальний заклад, час роботи, місце запису (місто, село); прізвище, ім’я, по батькові, рік народження, національність, професія інформатора чи власника речей, що передаються до краєзнавчого музею. Особисті спостереження фіксуються також у фотографіях, малюнках, копіях, кресленнях. Опис обрядів, свят, побуту, різних форм діяльності людей доцільно вести у тій послідовності, в якій вони відбувались.

Під час польових робіт краєзнавці збирають етнографічні колекції

речей побуту, одягу, знарядь праці тощо. В польовий щоденник записують загальноприйняту і місцеву назву, опис предмета, місце і дату знаходження, прізвище власника, час виготовлення. Всі ці дані обробляються під час камерального періоду досліджень і передаються в краєзнавчий музей.

Для цього потрібно звернутись за офіційною статистикою про переписи населення, визначити відсоток українців та населення інших національностей. Наприклад, чисельність населення – 41 167 335 осіб та 40 997 699 осіб постійного населення на 1 січня 2022 за оцінкою Державної служби статистики України. Основні етноси країни: українці – 77,8 %, росіяни – 17,3 %, білоруси – 0,6 %, молдавани – 0,5 %, кримські татари – 0,5 %, болгари – 0,4 %, угорці – 0,3 %, румуни – 0,3 %, поляки – 0,3 %, євреї – 0,2 %, інші – 1,8 % населення.

За даними Державної прикордонної служби України, в 2020 р. загальна кількість іноземних відвідувачів, які відвідали Україну, становила 3,4 млн. Статистичні показники 2021 р. свідчили про позитивні перспективи на зростання чисельності іноземних гостей в Україну та стимулювання українців в подальшому активно пізнавати країни світу. Почалося поступове відновлення туристичного ринку. У 2021 р. чисельність іноземців, які відвідали Україну, зросла на 26,3 % та склала майже 4,27 млн.

Особливо важливо для краєзнавчої етнографії дослідити світоглядну систему населення свого регіону. Адже саме світогляд відтворює загальне бачення і розуміння людиною світу, впливає на її життєві позиції та вчинки, передбачає як самооцінку людини, так і оцінку нею довкілля.

У народному світогляді велике значення мають вірування. Тому краєзнавчі дослідження повинні включати вивчення вірувань, бо світогляд українського народу завжди мав яскраво виражене релігійне спрямування.

Не менш важливим об’єктом для вивчення є повір’я. Повір’я – народні уявлення про залежність долі людини від явищ навколишнього світу. Краєзнавчі дослідження повір’їв, вірувань, уявлень людей рідного краю передбачають збір, обробку і ознайомлення широкої громадськості з цією

інформацією. У процесі розвитку український народ виніс з давнини залишки уявлень наших предків про різних демонічних істот. Це фантастичні істоти, злі духи, які вивчає демонологія. Наприклад, в деяких областях України побутували трактування про домовика, який приходив у будь-який дім і коїв господарям лихо, а також згадуються русалки, мавки, вовкулаки тощо. Великого значення надавали українці снам, пояснення яких залежало від тижневого календаря сновидінь. Народ вірив у різні магічні дії та заговори на погані сни. Знахарі трактували їх за місячним календарем. В Черкащині був створений український сонник, де пояснюються ці видіння. Юні краєзнавці можуть записати дані про значення різних снів і створити сонник своєї місцевості.

Не менш цікавими об'єктами для дослідження є міфи. Міфи (грецьк. mif – переказ) – фантастичні, символічні уявлення людей про світ, витвори наївної віри, оповідання про поганських богів і надприродних героїв, створені в період, коли людина не відділяла себе від природи. Українська міфологія яскраво відображена в творах Т. Шевченка, Л. Українки, М. Коцюбинського, О. Олеся, О. Стороженка та інші [11].

Світогляд українського народу формувався на грунті давніх уявлень, вірувань, переказів та сказань. Вони відображались у формі легенд, колядок, щедрівок, звичаїв і обрядів, традиційних норм моралі. У цьому світогляді поєднується власний досвід, а запозичення від інших народів набували національних рис, втрачали чужі властивості.

Український народ – релігійний народ. Адже впродовж століть його життя було невіддільне від церкви. Йдеться не тільки про органічну єдність народних і церковних обрядів, а й про те, що різні обряди стали невід'ємною складовою способу життя людей (різноманітні свячення, святки). Обряди – це символічні дійства, приурочені до відзначення найбільш важливих подій у житті родин і окремих осіб. Звичаї – повсякденні правила поведінки, що склалися історично, у результаті багаторазового виконання певних дій, людських стосунків та усвідомлення їх суспільної значущості.

І звичаї, і обряди мають етнічний характер. Тому краєзнавці-етнографи покликані вивчити звичаї і обряди своєї місцевості для подальшої передачі наступним поколінням та повноцінного осмислення сучасниками.

У систему вірувань, звичаїв і обрядів вплітались народні знання, набуті в процесі тривалих спостережень за явищами природи, а також під впливом досвіду суспільного життя. Майже всі сучасні науки базуються на народних знаннях, тому важливо вивчити їх елементи (записи, розповіді старожилів) і створити експозицію в краєзнавчому музеї.

Головним заняттям українського народу з правіку було хліборобство. Вирощуючи різні рослини, селянин спостерігав за атмосферними змінами в природі. Всі дані фіксувались. Так виник народний календар, який відтворював здобуті впродовж віків народні знання про природні явища, був справжнім уособленням народної мудрості.

Ряд наук, такі як педагогіка, космогонія і астрономія, метеорологія і біологія, медицина і ґрунтознавство, базуються на народних знаннях. Особливу увагу потрібно звернути на педагогіку. Народна педагогіка (етнопедагогіка) – це емпіричні знання народу про виховання, які знайшли своє зображення у звичаях і обрядах, іграх, іграшках, у традиціях виховання. Виховна практика в різних регіонах України породжувала свої ідеї і засоби впливу на підростаюче покоління. Тому завдання краєзнавців полягає в дослідженні етнопедагогічних традицій рідного краю, в яких відображені особливості природо-етнографічного оточення, економічного устрою, матеріальної і духовної культури.

Поняття етнопедагогіка і народна педагогіка збігаються, однак, етнопедагогіка вказує на національну самобутність, етнічну специфіку й оригінальність педагогічних знань. Термін «народна педагогіка» використовується з метою зіставлення наукових знань з традиційно-народними, тобто тими знаннями, які випливають з живого досвіду виховання. Народна педагогіка володіє своєрідною формою розкриття законів життя, культури народу через рідну мову, фольклор, традиції, звичаї,

обряди, національну символіку тощо.

Під традицією ми розуміємо систему дій, поглядів, яка сприяє формуванню переконань, думок, почуттів особистості, що виникають під впливом певних суспільних відносин і передаються від старшого покоління молодшому як загальноприйняті, загальнообов'язкові, перевірені минулим досвідом способи життя, типи мислення й поведінки. Першою природною і постійно діючою ланкою цієї системи є родинно-побутовий уклад, який саме і забезпечує етнізацію дітей як необхідної і невід'ємної складової їхньої соціалізації, оскільки насамперед у сім'ї закладається духовний стрижень особистості, основи її моралі, самобутність національного світовідчуття і світорозуміння.

Відомо, що родинно-побутові традиції українського народу – важлива частина його духовного життя й світоглядних уявлень – до останнього часу або залишаються поза увагою педагогічної науки, або висвітлюються нею досить однобічно. Звернення до цієї проблеми диктує й сучасна етнонаціональна ситуація: зростання національної самосвідомості населення, підвищений інтерес до витоків традиційної культури, етнічної історії, родинного побуту тощо.

Педагогічне значення народної родинно-побутової звичаєвості незаперечне, тому що вона одночасно виступає і як результат виховних зусиль народу протягом багатьох віків, і як незамінний виховний засіб у народній педагогіці. Виховна роль родинно-побутових звичаїв полягає у формуванні традиційних стереотипних вимог до особистості та її поведінки у сім'ї й суспільстві.

Родинно-побутовий уклад – усталена в родинно-побутових стосунках українського народу система ідеалів, трудового досвіду, знань, смаків, думок, норм поведінки, звичаїв, обрядів, свят, символів, яка складалася історично і передається від покоління до покоління.

Родина – це унікальна спільність, де закладаються основи людяності, коріння духовності, це могутній соціальний феномен, від якого залежатиме

подальший шлях становлення особистості. Батьківська любов, піклування, вимогливість і захист створюють найсприятливіші умови для розвитку і реалізації дитиною інтелектуального і духовного потенціалу, для несуперечливого входження в розгалужену систему моральних, етнічних та інших норм суспільства. Фундаментальні основи понять, поглядів, почуттів, звичок, які закладаються родиною, формують особистість. Але цей процес виявляється ефективним лише в тому випадку, коли система установок та ціннісних орієнтацій батьків, тих традицій, які живуть у родині, відповідає ідеологічним та моральним цінностям суспільства. У цьому плані важливого значення набуває проблема взаємодії сім'ї і школи. Така взаємодія є основою гармонізації родинно-шкільного виховання, бо індивід стає особистістю в процесі творчого усвідомлення певних соціокультурних і, насамперед, родинно-побутових традицій і надбань.

Залучення здобувача освіти до вивчення сфери функціонування родинно-побутової звичаєвості передбачає, на нашу думку, три основні етапи:

- ознайомлення і вивчення;
- опанування і практичне застосування;
- відтворення й удосконалення успадкованого родинного досвіду.

Безперечно, гармонізація родинно-шкільного виховання сприятиме взаєморозумінню поколінь, стабілізації позитивних емоцій дітей, утвердженню принципів природо-відповідності виховання учнів, передачі їм кращих народних родинно-побутових традицій.

Для того, щоб забезпечити творчу співдружність школи і батьків у справі виховання дітей, необхідно, по-перше, розширювати знання вчителів про виховні можливості родинно-побутових традицій; по-друге, проводити освітню роботу серед батьків, організовуючи бесіди, лекції, вечори спогадів на такі, наприклад, теми: «Національні традиції – скарби народу», «Народні традиції з морального виховання дітей у родині», «Моя земля – земля моїх батьків», «Народні традиції поваги до старших», «Вогник рідної хати» тощо.

Це надзвичайно актуально в наш час, в період духовно-культурного відродження нашого суспільства.

Усе це робить родину важливим і незамінним фактором суспільства. Саме родина як мікросередовище, структурний компонент системи соціалізації формує особистість, визначає для неї моральні норми, ціннісні орієнтації і стандарти поведінки, оскільки педагогічно виправданими і найдійовішими засобами народної педагогіки є ті явища і фактори, що оточують дитину в повсякденному житті, побуті, які цікаві і зрозумілі їй. А саме: родинні трудові традиції, звичаї, обряди, народні свята, ігри, родинно-побутова культура, родовід, національні ідеали.

Рівень педагогічної продуктивності традицій, звичаїв, обрядів, символів забезпечується ступенем їх осмислення, розуміння, усвідомлення дітьми. Чим глибше діти розуміють їхню суть, тим вищою є виховна ефективність. Тому необхідно глибоко вивчати і передавати нащадкам ці народні скарби.

Виняткову роль у народному побуті відіграють також звичаї, обряди, символіка, пов’язані з народним календарем. Свята Коляди, Різдва, Водохрещення, Стрітення, Вербної неділі, Великодня, Трійці, інші урочистості річного циклу календаря збагачені тисячолітнім досвідом мудрості й краси людей праці, містять у собі могутній ідейно-моральний, художньо-естетичний потенціал, що всебічно впливає на особистість дитини. У традиціях і звичаях, які супроводять дати і події народного календаря, відображена спадкоємність поколінь, національне буття народу.

На нинішньому етапі розвитку шкільної практики є потреба в поглибленому вивченні витоків традиційної духовної культури українського народу, оскільки це один із шляхів практичного утвердження національної системи виховання, посилення потенційних можливостей родини, родинно-побутової культури у процесі становлення особистості.

Під час краєзнавчо-туристських досліджень особливу увагу слід звернути на принципи виховання підростаючих поколінь в козацькій

педагогіці. Адже за словами В. Г. Кузя, «фундаментальною основою козацького навчання і виховання були ідеї і засоби української народної виховної мудрості, вітчизняної педагогіки, національні методи впливу на особистість. Реалізація мети і завдань козацької педагогіки сприяла здійсненню волелюбних заповідей батьків, дідів і прадідів, утвердженню життя кожної особистості як героїчного діяння, як подвижництва в ім'я досягнення вищих ідеалів нації, всього людства» [22].

Основою будь-якого суспільства завжди була сім'я. Сім'я – це об'єднання людей на основі шлюбу, які пов'язані між собою спільністю побуту та взаємною відповідальністю. Фамілістика (від лат. amilia – сім'я) – комплекс наук, що вивчають сім'ю як єдине ціле, її суть та значення у житті людини. Виникнення, розвиток української сім'ї досліджені ще недостатньо, і це є одним із напрямків досліджень краєзнавців. За статистичними даними, спогадами старожилів, фотографіями, листами встановлюється соціальний, національний, чисельний склад сімей рідного краю, вивчаються взаємини та тип авторитету в сім'ї, з'ясовуються функції сім'ї в різні суспільні устрої і вікові епохи. Особливо цікаво дослідити традиційну сімейну обрядовість, яка включає обряди, пов'язані з біологічним циклом існування людини-народження (пологові звичаї та хрестини), одруження, смерть тощо.

Використання таких ефективних форм родинно-побутових традицій, як систематична спільна праця в сім'ї, спільне проведення дозвілля, знання молодшими школярами історичної біографії своєї родини, свого родоводу, складання сімейного літопису, залучення дітей до проведення календарних і родинних свят, сприятиме, на нашу думку, формуванню моральної свідомості особистості, її духовної культури, пожвавленого інтересу дітей до історії народу, його традицій і звичаїв.

Сьогодні в Україні відбувається відродження народних обрядів і звичаїв, що пов'язані з різними суспільними і родинними явищами. Важливо, щоб у кожному етнографічному районі, в кожному місті чи селі дотримувались і передавали наступним поколінням ці знання, що

відображають самобутність даного регіону.

Цікавим напрямком етнографічного краєзнавства є дослідження виникнення і спосіб приготування національних страв, якими пригощали гостей, адже, український народ завжди відзначався гостинністю. Впродовж віків в Україні існували правила народного етикету. Харчувались українці продуктами, отриманими зі власного господарства. За вмістом основного продукту їжа поділялась на м'ясну, круп'яну, молочну, овочеву, борошняну, фруктову та комбіновану, а за часом вживання та престижністю – на щоденну і святкову. Багато страв традиційної української кухні побутують і в наш час (борщ, деруни, каші, вареники, голубці, узвар, галушки).

Завданням краєзнавців є вивчення національних страв, способів їх приготування, а також відновлення значення вживання деяких страв у рідному краї.

Тісний зв'язок з історією українського народу має і його одяг. В усі часи в одязі вирізнялась соціальна функція: одяг свідчив про становище людини в суспільстві. В усі часи існували чітко визначені вимоги до вбрання на свято і будні. Тому одяг становить важливу складову частину духовної і матеріальної культури народу. Кожне краєзнавче об'єднання в своїй роботі повинно планувати дослідження національного одягу свого регіону, тому що на формування одягу мали вплив такі важливі фактори, як природні умови, культурна спадщина попередніх поколінь, взаємини з іншими народами, розвиток виробництва, релігія, суспільна мораль.

Отже, етнографічне краєзнавство як невід'ємна частина краєзнавства передбачає дослідження етнічної території, світогляду, звичаїв і обрядів, народних знань і ряду інших особливостей народу рідного краю, збагачення духовного світу дослідників.

2.7. Фольклорно-мистецтвознавче краєзнавство

Усна народна творчість та література є однією з форм суспільної свідомості, узагальненням життєвого досвіду, виразником естетичного

ставлення до дійсності.

Фольклор – складова художньої культури народу, його неписана словесність. Література ж за головну мету має запис художніх творів митців, регулярність яких почалась лише в XVIII-XIX ст. Збережений літературний матеріал багатий численними змістовими, образними елементами глибокої давнини. У різних жанрах українського фольклору, особливо обрядового, казкового, простежується відгомін побутових відносин та історичних подій, багатовікової боротьби українського народу за свободу і незалежність, тобто як і в літературі відображаються життя народу, традиції, знання та вірування.

Дослідження фольклору є кропіткою справою, тому що поширюється і передається він між людьми тільки за допомогою безпосередньої комунікації. Не є винятком і твори невідомих письменників, що переходять у вигляді пісень, приказок, прислів'їв, оповідань в усний народний обіг і часто зазнають при цьому змін.

При дослідженні місцевого фольклору юні краєзнавці повинні знати, що залежно від розмаїття змісту і ознак національний фольклор класифікують за типами, родами і видами. Крім того, український фольклор поділяють на види:

1. Поетичний. 2. Прозовий.

Поетичний фольклор включає народні обрядові й календарні пісні, а також сімейно-обрядові, необрядові пісні, історичні, ліричні і ряд інших пісень; колядки, щедрівки, веснянки, гаївки.тощо.

Складовими фольклорної прози є казки про тварин, чарівні, фантастичні, а також побутові казки; легенди, перекази, народні оповідання, анекдоти, афоризми, загадки та інше. Прозовий фольклор, крім своєї естетичної, розважальної функції, виконує ще пізнавальну та інформативну.

На розвиток фольклору впливають історичні зміни в суспільстві. Наприклад, в новітню добу однією з головних у нашій народній творчості стала тема побудови вільної і незалежної України, утвердження добра, свободи і людяності.

Народна творчість в усі часи постійно впливала на літературу, тому літературним творам притаманні народність, самобутність, що є наслідком тісного зв'язку письменників з духовною величчю народу. Письменництво, народжене ними, вимагає конкретного пізнання взаємодії суспільства і природи та людини з людиною в суспільстві. Глибоке всебічне вивчення краю неможливе без вивчення творів місцевих письменників. Вони – не тільки цінна ілюстрація епохи, її духовного колориту, а й інформація, яка в поєднанні з іншими документами може дати додаткові дані про події, історичних осіб. Зібраний краєзнавчий матеріал дуже часто висвітлює несподівані грані художнього слова. Недаремно великий Гете говорив, що коли хочеш збагнути письменника, ти повинен іти в його край. При фольклорно-літературних краєзнавчих дослідженнях знання про рідний край поєднуються з красою слова, патріотичними почуттями та естетичними. Тому на кращих зразках художньої літератури, на фольклорному матеріалі слід виховувати в юних краєзнавців високі моральні якості, здоровий естетичний смак, любов до рідного краю, до праці.

Є ще один бік справи, вартий уваги краєзнавців. Це – повернення народу імен незаслужено забутих літераторів, їх творів.

Отже, літературне краєзнавство, як напрям, це не тільки пошук забутих імен, а й увічнення заслуг українських письменників шляхом видання і перевидання їх творів, створення музеїв, спорудження пам'ятників.

Напрямки фольклорно-мистецтвознавчого вивчення рідного краю (схема 2.7.1).

Фольклорне, літературне, мистецтвознавче краєзнавство передбачає проведення досліджень в три етапи: підготовчий, польовий, або виконавчий, і камеральний. Збирати потрібно матеріал, що має художнє, історичне і суспільне значення. Кожен жанр має свої особливості і значення, тому збирати треба все: казки, легенди, частушки, народні драми і тому подібне.

При записі фольклорного чи літературного матеріалу потрібно дотримуватись ряду правил.

Аналіз пам’ятників культури.

Лекції і бесіди з спеціалістами даної сфери.

Створення гуртків народної літературної творчості.

Самостійні дослідження в бібліотеках, архівах тощо.

Посильна участь у фольклорно-літературних експедиціях вчених.

Організація зустрічей з письменниками-земляками.

Збирання і вивчення місцевих пам’яток усної народної творчості.

Створення рукописних альманахів і фондових записів.

Схема 2.7.1. Напрямки фольклорно-мистецтвознавчого вивчення рідного краю

Запис повинен бути досконало точним. Записувати потрібно слово в слово, нічого не пропускати і не переробляти. Повинні бути записані всі повтори, кожна частка, не можна опускати жодної особливості місцевої вимови. Фольклор записується скороченим текстом. Для цього потрібно попрактикуватись у переписуванні будь-якого тексту, продумуючи скорочення слів так, щоб їх можна було зрозуміти. Скорочуються до однієї букви ті слова, які повторюються, іменники і власні імена. Записавши їх один-два рази повністю, далі вже їх позначають однією буквою. Взагалі, скорочення для кожного індивідуальні. З’ясувавши систему скорочення слів, записують живу мову, чиюсь розповідь. Запис потрібно вести вдвох: 10-15 слів записує один, а потім інший. Бажано, щоб при записі фольклору був диктофон – запис робиться точним і передає всі особливості мови. Розповідь оповідача не можна перебивати питаннями чи репліками, тому що це збиває з думки. Навіть якщо розповідь виявилась непотрібною, краєзнавець повинен дослухати до кінця і навести оповідача в потрібне русло бесіди.

Кожний запис повинен бути паспортизованим. Потрібно записувати всі відомості про оповідача:

1. Прізвище, ім’я, по батькові.

2. Національність.

3. Рік народження.

4. Коли і звідки приїхав чи місцевий?

5. Спеціальність.

6. Освіта.

7. Адреса.

8. Від кого чув розповідь?

9. Які шляхи розповсюдження інформації?

Крім цього, важливо знати і характеристику населеного пункту, де проводиться дослідження:

1. Назва (її витоки).

2. Культурні зв’язки з сусіднім містом.

3. Склад населення даної місцевості.

4. Населення-старожили чи переважає народ, що нещодавно переселився.

Для того, щоб чітко і правильно проводити фольклорні й літературні дослідження, краєзнавці повинні ознайомитись з науками, які в цьому допоможуть.

Ономастика (від грецьк. onoma – належний до найменування, від onoma – ім’я) – розділ мовознавства, що вивчає власні назви, їх походження, будову, розвиток [11]. Значення ономастики зумовлене величезною кількістю власних назв і багатоманітністю наявної в них історичної, етнографічної та мовної інформації. Тому так важливо досліджувати власні назви рідного краю. Ономастика поділяється на: антропоніміку, топоніміку, космоніміку, зооніміку та інші.

Топоніміка (грецьк. topo – місце, місцевість, onoma – ім’я, назва) – галузь ономастики, що вивчає походження, структуру, функціонування, розвиток і поширення власних географічних назв – топонімів. У топоніміці виділяють такі розділи: гідроніміку – досліджує назви водних об’єктів,

ойконіміку – назви поселень, оронімику – елементи рельєфу земної поверхні, урбаніміку – назви будь-яких об’єктів всередині населених пунктів. Топоніміка розвивається у тісному зв’язку з географією, історією, етнографією, дає цінний матеріал для дослідження історії мови та літературних творів.

Не менш важливо для краєзнавців дослідити історичні дані та сучасний стан мистецтва рідного краю. За словами народознавця С. П. Павлюка, народне образотворче і декоративне мистецтво своїми коренями сягає глибокої давнини. Воно нерозривно поєднано з магічно-обрядовою і господарською діяльністю людини. Саме тому твори народного мистецтва містять як духовні, так і матеріальні ознаки. Отже, народне мистецтво поєднує в собі духовно-матеріальну діяльність людини, виражену в художніх творах, а також характеризує особливості нації і показує різницю між локальними етнографічними групами.

Отже, предметом вивчення мистецтвознавчого краєзнавства є особливості художнього життя краю, місцевих пам’яток мистецтва, художньої творчості, а також розповсюдження знань про мистецьку культуру краю. Використання місцевого мистецького матеріалу допомагає зв’язати навчання і виховання з життям, дає можливість порівняти реальність з художньою видумкою, виховує бажання вчитись. Людина, яка знає досконало мистецтво свого краю, буде любити життя, поважати працю, берегти природу.

Методами дослідження об’єктів мистецтвознавчого краєзнавства є аналіз пам’ятників, встановлення нових фактів і явищ мистецтва, імен художників, самостійний пошук мистецьких об’єктів.

Особливий інтерес для краєзнавців складають об’єкти народного мистецтва, так як вони тісно зв’язані з побутом, працею, традиціями і звичаями народу. Для їх дослідження слід дотримуватись таких порад:

- встановити зв’язок мистецтва з культурними традиціями краю;
- встановити історію виникнення та етапи розвитку;

– з’ясувати причини, що привели до виникнення даного напрямку мистецтва (природні умови, економіка, розвиток господарства);
– намагатись вирішити проблеми якісної передачі особливостей мистецтва минулого в розвиток сучасного народного мистецтва.

Об’єкти мистецтвознавчого краєзнавства поділяються на твори мистецтва, що мають самостійну цінність і пам’ятні місця. Місця, зв’язані з життям і творчістю митців, опосередковано відображають роль і вплив місцевої культури, природи, історії, економіки на становлення особистості. На цих прикладах молодь може відчути багатогранність і значення рідного краю в розвитку творчих та інтелектуальних якостей людини. Всі напрямки краєзнавства часто переплітаються. Так, об’єкти фольклорно-мистецтвознавчого краєзнавства можуть бути і об’єктами історичного, етнографічного, господарчого краєзнавства (пам’ятники, картини, архітектура та ін.). Головне завдання краєзнавства у відношенні до твору мистецтва – визначення його виду, жанру, методу і стилю, збереження та ознайомлення з ними громадськості. Тому вивчення різних мистецьких творів має історичну, художню, моральну і політичну цінність.

Отже, фольклорно-мистецтвознавче краєзнавство покликане зберегти кращі народні зразки творів мистецтва, народну музику, вірші, легенди, оповідання і передати їх майбутнім поколінням засобами учнівської художньої самодіяльності, стимулюванням створення фольклорно-етнографічних ансамблів, проведенням вечорниць і народних ігор, визначенням і розвитком літературної творчості у молоді.

2.8. Музеєзнавство

Втілення краєзнавчого принципу в освітню роботу можливо лише при умові систематичного збору і накопичення місцевого географічного, етнографічного, історичного, біологічного та ін. матеріалу. Цей матеріал оформляється в краєзнавчому музеї.

Музей – науково-дослідницька і науково-освітня установа, яка виконує

на основі музейних предметів функції документування, освіти і виховання. Соціальні функції музею здійснюються в процесі комплектування, обліку, зберігання, вивчення, експонування і пропаганди музейних зібрань [1].

Розвиток методики музейної справи пов'язаний з суспільними потребами у збереженні й дослідженні пам'яток матеріальної і духовної культури народу, об'єктів довкілля. Крім того, краєзнавчий музей є однією з вагомих форм творчої самодіяльності й громадської активності краєзнавців у процесі збирання, дослідження, обробки, оформлення і пропагування матеріалів з історії, екології, етнографії, розвитку довкілля рідного краю.

Краєзнавчий музей – музей комплексного профілю. Одним з головних завдань цієї установи є вивчення і збір колекцій пам'яток краю не тільки історичних, але і природних. Звідси поєднання гуманітарного і природничого профілю, що відображається на структурі музею, яка передбачає утворення декількох відділів.

Функціонування і кількість відділів залежить від складу і розміру фондових колекцій, величини експозиції. Головне завдання відділів історії і природи – створення експозицій і виставок, комплектування і показ колекцій. Фондовий відділ веде облік і комплектування колекцій, їх наукову обробку, зберігає пам'ятки. Загальний відділ організовує освітню і виховну роботу, займається популяризацією музею. Художньо-оформлювальний відділ бере участь у створенні експозицій і виставок.

Шкільний краєзнавчий музей – науково-систематизований, призначений для показу збір природно-історичних колекцій, пам'яток і пам'ятників, які можуть бути першоджерелами для вивчення тієї чи іншої наукової дисципліни, галузі підприємства, напрямку мистецтва [26]. За основною ознакою (збір матеріалу) шкільний музей не відрізняється від будь-якого іншого музею. Існує відмінність у науковій цінності колекцій, в глибині й розмаху наукової розробки питань. Маючи велике виховне і освітнє значення, шкільні краєзнавчі музеї в своїй основі повинні мати збір оригіналів: де немає пам'яток-оригіналів – там немає музею.

Отже, головне завдання музею-розширення світогляду дослідників, виховання пізнавальних інтересів і здібностей, показ природи і життя рідної місцевості.

Створення краєзнавчого музею передбачає такі напрямки роботи:

1. Музейно-організаційний:

а) Збір і комплектування фондів. Спочатку вивчається додаткова література для дослідження експонатів на місці й замовлення їх в архівах. Зібрані під час пошукових експедицій, походів, екскурсій, спостережень матеріали з допомогою фахівців досліджуються і описуються, з'ясовується їх освітнє значення. Відібрані матеріали оформляютьсявідповідно до експозиції музею і пропонуються широкому огляду відвідувачів.

б) Організація основних і допоміжних (відтворені документальні пам'ятки) фондів. Фонди музею – зібрані предмети і науково-допоміжний матеріал, що є результатом наукової, дослідницької роботи краєзнавчо-туристського напрямку. З метою збереження і охорони проводиться облік експонатів, що фіксуються в інвентарній книзі музею. Для обліку створюють тематичну, хронологічну, предметну картотеки.

в) Експозиційна робота полягає у створенні різних експозицій. Музейна експозиція – це науково обгрунтована, системно впорядкована, архітектурно і художньо оформлена демонстрація музейних предметів, які були попередньо виявлені, зібрані й систематизовані, підготовлені до музейного експонування, яке об'єднується в підтеми, теми і розділи.

2. *Освітньо-виховний напрям* роботи музею полягає в наданні можливості учням оволодіти прийомами самостійної пізнавальної діяльності, змінюючи свої знання, творчо сприймаючи інформацію експозиції. Ефективність освітньо-виховного впливу музею багато в чому залежить від того, наскільки слухачі підготовлені до сприймання музейної інформації, здатні орієнтуватись у музейному середовищі й оцінювати музейні предмети не тільки як пам'ятники матеріальної культури, а й як частину культури та історії рідного краю.

3.Музейні експозицій й фондові матеріали використовуються в шкільному процесі на уроках і в позаурочний час. Це організація і проведення екскурсій та уроків в музеї, підготовка доповідей за матеріалами музейних експозицій, проведення факультативних, гурткових, клубних занять тощо. Етапи оформлення краєзнавчої експозиції:

1) складання тематичного плану;
2) художнє проектування;
3) виготовлення і підбір експонатів;
4) побудова експозиції.

Щоб краще уявити краєзнавчий музей здобувачам освіти корисно познайомитись з ним в будь-якій школі району. Для прикладу наводимо назви відділів краєзнавчого музею:

1.Вивчаємо рідний край.

2.Наша школа.

3.Природа краю.

4.Історія краю.

5.Люди нашого краю.

6.Господарство краю.

7.Культура і мистецтво краю.

Отже, робота музею спрямована на те, щоб кожне покоління учнів вміло оцінювати музейні предмети не тільки як пам’ятки матеріальної культури, а і як частину історії, що зв’язує минуле і сьогодення, створює основу для позитивного виховного впливу на особистість.

Особливої уваги в роботі краєзнавчого музею, крім комплектування фондів і побудови експозиції слід приділяти організації екскурсій. Проведення екскурсій по музею передбачає такі етапи:

1.Складання маршруту екскурсії (послідовність огляду).

2.Складання методичної розробки і тексту розповіді.

3.Проведення екскурсії.

Ознайомлення з науковим матеріалом проводиться з допомогою

розповіді, яка поєднується з показом. При показі з допомогою екскурсовода не тільки спостерігається музейний об’єкт, а й відбувається його критичний аналіз, висвітлюється соціальне значення інформації, яку передають музейні предмети, їх наукова, історико-культурна, художня і естетична цінність.

Кожна екскурсія повинна мати чітко визначену тему з коротким, концентрованим викладом її основного матеріалу. Під час підготовки до проведення екскурсій потрібно підібрати різні джерела (музейні, літературні, статистичні, архівні), які покликані визначити об’єм фактичного матеріалу, необхідного для створення тексту екскурсії. Перед екскурсією складається маршрут у найбільш оптимальній послідовності огляду об’єктів для повного розкриття теми. Кожна екскурсія повинна мати виховну спрямованість, висвітлювати певну точку зору на процеси, явища, події, факти.

Для затвердження будь-якої екскурсії створюється музейна рада. Члени музейної ради ознайомлюються з екскурсією, обговорюють її зміст, етапи проведення, при відсутності недоліків затверджують.

З роботою краєзнавчого музею повинна бути зв’язана робота бібліотеки. Вона виділяє основні наукові й популярні твори для кожного відділу музею, статті місцевих газет, що дають матеріал для всебічного вивчення краю.

Особливо важливе значення має залучення до оформлення і роботи музею батьків учнів. Робота батьків у розвитку шкільної музейної справи сприяє зростанню їх авторитету у дітей та виконанню свого громадського обов’язку. Адже саме через музей можливе збереження і примноження родинних традицій, виховання любові і пошани до рідного краю.

Отже, краєзнавчий музей, створений силами юних краєзнавців, повинен бути наочним зображенням всіх компонентів природи, історії, господарства і культури краю, покликаний допомагати вчителям різних предметів у проведенні уроків на краєзнавчій основі, показати ті шляхи і методи, з допомогою яких проводиться краєзнавчо-туристська робота.

РОЗДІЛ ІІІ
ВИКОРИСТАННЯ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТСЬКОГО МАТЕРІАЛУ В КУРСАХ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

3.1. Основні методи та прийоми впровадження

Краєзнавчо-туристський матеріал є складовою навчальних програм з шкільної географії, які враховують сучасний рівень географічної науки та завдання щодо подальшого зміцнення зв'язку навчання й виховання з життям. Навчальна програма з географії передбачає організацію систематичних спостережень за природними об'єктами, явищами та процесами, за трудовою діяльністю людей свого краю. У програмі намічено практичні роботи безпосередньо на своїй місцевості та обов'язкові екскурсії для вивчення окремих природних об'єктів, явищ і процесів або всього природно-територіального комплексу. Однак тими конкретними вказівками та, рекомендаціями, які містяться в програмі, не вичерпується зв'язок викладання географії з краєзнавчою роботою. Вчитель географії може широко використовувати краєзнавчий матеріал як на уроках, так і в позанавчальній роботі.

Перші краєзнавчі спостереження поблизу школи розпочинаються ще у початковій школі (у 1-4 класах). Тут діти навчаються спостерігати за погодою та складати календарі погоди, проводити прості фенологічні спостереження. З кожним роком краєзнавчі спостереження ускладнюються, а учні набувають все нових і нових практичних навичок і розширюють свої знання про рідний край. Конкретний місцевий матеріал, зібраний школярами на екскурсіях і в туристських походах, є доброю краєзнавчою базою при викладанні та засвоєнні курсів шкільної географії. У старших класах вже можна рекомендувати географічні спостереження під час туристських подорожей за межами рідного краю.

Краєзнавчо-туристський матеріал повинен бути вихідним при вивченні різних тем курсів шкільної програми з географії. Якщо у процесі

навчання програмний матеріал буде органічно поєднано з конкретними поняттями та навичками, набутими на екскурсіях і в туристських походах виникатимуть асоціації, що сприятимуть полегшенню розуміння та запам'ятовування викладених учителем питань.

Туристсько-краєзнавчий матеріал з програмним пов'язується з допомогою різних методів і прийомів залежно від специфіки курсу, теми, змісту та структури уроку. Проте найефективніше вони діють тоді, коли їх поєднують з методами і прийомами заохочення учнів. На уроках використовується знайомий дітям матеріал, одержаний під час екскурсій і туристських походів у результаті власних спостережень і досліджень. І чим більше школярі мають у своєму розпорядженні краєзнавчого матеріалу, чим краще знають вони рідний край, чим детальніше вони його вивчили тим краще та активніше проходитимуть уроки і глибше засвоюватиметься програмний матеріал. Використання туристсько-краєзнавчого матеріалу в процесі викладання географії викликає в учнів значну увагу та інтерес до цього предмета.

Найчастіше вчителі географії застосовують такий прийом введення краєзнавчо-туристського матеріалу на уроках географії як постановка запитань про географічні об'єкти, природні явища і процеси в рідному краї та в районах туристських подорожей для порівняння їх з тими, що вивчаються з метою кращого засвоєння програмного матеріалу.

Бесіда – один з ефективних методів, який широко використовується при здійсненні краєзнавчого підходу у викладанні географії. Залежно від дидактичних настанов уроку бесіда може мати такі різновиди:

перевірна бесіда – переважно при перевірці знань учнів, коли вчитель пропонує проілюструвати теоретичні знання місцевими відомостями, фактами та прикладами з навколишнього середовища;

евристична бесіда – з метою підведення учнів до нових для них самостійних висновків та узагальнення нових знань;

повторювально-узагальнююча бесіда – при узагальненні та повторенні

пройденого матеріалу з метою встановлення глибини знань учнів та їх уміння ілюструвати географічні поняття місцевими відомостями, фактами і прикладами.

Проводячи уроки з географії у формі бесіди, вчитель ставить питання саме тоді, коли необхідно створити правильне уявлення про видові ознаки географічних об'єктів, для з'ясування причин виникнення явищ і процесів, виявлення взаємозв'язків між окремими компонентами природно-географічного середовища, між людиною та природою, визначення природно-географічних і соціально-економічних закономірностей.

На уроках географії вчителі можуть широко використовувати краєзнавчий матеріал для постановки проблемних запитань, спрямованих на розвиток географічного мислення.

Краєзнавчо-туристська робота відкриває великі можливості для вирішення проблемних питань, спрямованих на формування географічних понять і навичок, що становлять основний зміст курсів шкільної географії. При цьому вчитель повинен пам'ятати, що постановка та розв'язання проблем – не самоціль а лише інструмент для кращого засвоєння учнями програмного матеріалу.

Для впровадження в практику роботи вчителя географії проблемного навчання на краєзнавчому матеріалі доцільно застосовувати проблемно-фрагментарну форму побудови освітнього процесу. За такої форми проблемна ситуація створюється для розкриття окремих питань змісту теми уроку. Рідше застосовується проблемно-урочна форма, згідно з якою тема уроку розкривається у процесі вирішення поставленої проблеми.

Проблемні завдання можна давати з різною метою.

1. Для розв'язання загальних землезнавчих проблем типу пояснення причин явищ і процесів, характеристики та опису їх дії тощо. Так, під час вивчення у 6 класі теми «Вітер та причини його утворення» вчитель запитує: «Які вітри переважають у нашій місцевості?» Учні, використовуючи дані метеорологічних спостережень, одержаних на шкільному географічному

майданчику та в туристських походах, відповідають: «Північно-західні вітри, що дмуть з Атлантичного океану». «А чому сьогодні вітер південно-східний, що дме в протилежному північно-західним вітрам напрямку?» – запитує далі вчитель. Учні не можуть правильно відповісти на це запитання. У них ще немає відповідних знань. Мислення школярів розпочинається з проблемного запитання. Перед дітьми виникає проблема, розв'язати яку вони можуть тільки тоді, коли з'ясують з учителем причини утворення вітру. Після того як учні довідалися про причини утворення вітру, вчитель знову ставить запитання: «Чому сьогодні вітер південно-східний?» Тепер школярі дають на запитання вчителя достовірну відповідь, пояснюючи причину виникнення вітру різницею в температурі й тиску повітря своєї місцевості та відділеної від неї території, розташованої у південно-східному напрямку.

2. Для оцінки природних умов і ресурсів окремих регіонів, районів і країн на основі матеріалів спостережень, зв'язків, взаємодії і взаємозумовленості компонентів природно-територіальних комплексів та їх використання для потреб рідного краю.

Розповідаючи у 7 класі, коли вивчається географія материків, про Великий Бар'єрний риф, що простягнувся вздовж північно-східного узбережжя Австралії на 2300 км, порівнюють цю гряду коралових рифів і коралових островів з вапняковими горбистими пасмами невисоких гір – Товтрами. Мільйони років тому ці унікальні за своїм походженням підняття нагадували Великий Бар'єрний риф. За своїм походженням Товтри – це морські рифтові відклади, що утворилися з нагромадження вапнякових порід у прибережній частині місцевого моря. Це підтверджують знайдені під час туристського походу в Товтри вапняки з уламків коралів. Хоч і відрізняються давні корали від сучасних, але загальні риси будови однакові. А тому можна припустити, що в минулі геологічні ери вони жили в умовах, схожих на життя сучасних коралів Великого Бар'єрного рифу: на невеликій (30–40 м) глибині в теплій (не нижче +20 °С) і чистій морській воді з нормальним вмістом солей (35 проміле). Учні доходять висновку, що на місці Товтр

мільйони років тому існувало відкрите, але мілке море. В ті часи клімат був жаркий і на берегах цього моря росли тропічні ліси.

3. Для визначення напряму народногосподарської спеціалізації території, що вивчається за програмою, на прикладах економічних розрахунків та обґрунтування територіальної організації місцевого виробництва. Виявляючи, наприклад, напрям спеціалізації Рурського басейну (Німеччина), можна порівняти його з господарською спеціалізацією нашого Донбасу.

4. Для складання комплексної географічної характеристики території, що вивчається за програмою, на основі плану вивчення та опису рідного краю. Так, для виконання окремих практичних робіт, що пропонуються програмою 7 класу, з комплексного опису певних територій материків можна взяти за основу план опису краю. У процесі розповіді вчитель наводить приклади, використовує місцеві відомості і факти, нерідко з періодичної преси, художньої літератури, картографічний та ілюстративний матеріал з краєзнавчим змістом.

При краєзнавчому підході у викладанні географії широко використовуються практичні та самостійні роботи. Мета таких робіт – прищеплення школярам практичних умінь і навичок. Назвемо кілька найпоширеніших видів практичних і самостійних робіт:

- організація різноманітних спостережень у природні та на виробництві (геологічних, метеорологічних, гідрологічних, геоботанічних та ін.) та обробка їх результатів (складання таблиць і графіків, діаграм і картодіаграм, схем і картосхем тощо);
- опис на основі краєзнавчих джерел і безпосереднього спостереження явищ, процесів та об’єктів навколишнього середовища;

- колекціонування, визначення, опис та систематизація зібраних у полі гірських порід, корисних копалин та гербарних рослин рідного краю;
- складання за планом економіко-географічної характеристики місцевих промислових і сільськогосподарських підприємств;
- робота над краєзнавчими джерелами (архівним та картографічними матеріалами, гідрологічними, метеорологічними та статистичними довідниками, літературою, періодичною пресою тощо).

Методи та прийоми здійснення краєзнавчого підходу у викладанні географії особливо широко застосовують тоді, коли порівнюються географічні явища, процеси та об'єкти, що вивчаються. Педагогічний досвід свідчить, що учні у процесі вивчення географії найкраще оволодівають знаннями, якщо перед ними на різних етапах уроку ставлять запитання і завдання пізнавального характеру на порівняння і зіставлення, які вимагають глибокого аналізу і синтезу набутих на даному уроці і раніше знань, перегрупування за змістом явищ, процесів, об'єктів і фактів. Порівняння набутого в процесі краєзнавчо-туристської роботи місцевого матеріалу з явищами, процесами, об'єктами і фактами, що вивчаються в географії, спонукає школярів до активної розумової діяльності, привчає їх до самостійних узагальнень та висновків, сприяє встановленню географічних закономірностей і взаємозв'язків.

Краєзнавчо-туристський матеріал відіграє важливу роль в роботі з картою. Особливо велике значення він має на перших уроках, коли вивчається географічна карта, і на заняттях з топографічною картою. Для ознайомлення учнів з процесом побудови карти вчитель знімає з ними план шкільної ділянки або навколишньої місцевості. Юні краєзнавці складають карту своєї місцевості. Правильне уявлення про будову та розуміння карти досягається тоді, коли увага учнів переключається з огляду ділянки своєї місцевості та знайомих предметів на ній на умовне їх зображення

топографічними знаками.

При вивченні клімату своєї місцевості особливо конкретизує знання робота з кліматичною картою, коли всі дані карти про клімат порівнюються з аналогічними показниками своєї місцевості. А відтак, кількісні показники клімату (температура, сила і напрямки вітру, кількість опадів тощо) на кліматичній карті реально сприйматимуться учнями. Застосування матеріалів місцевих спостережень, а також спостережень, одержаних у туристських походах, під час роботи з картою допомагає школярам свідоміше розбиратися в її умовних знаках, образніше, повніше і глибше розуміти географічні особливості певної території. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках географії допомагає встановлювати зв'язки між конкретною географією свого краю та програмним матеріалом, що вивчається.

Краєзнавчо-туристську роботу необхідно проводити регулярно протягом усього року. Найчастіше це спостереження і дослідження природи в різні пори року. При цьому потрібно намагатися, щоб результати таких спостережень і досліджень якомога ширше використовувалися на уроках і в позаурочній роботі. Учням можна також давати домашні завдання з використанням краєзнавчого матеріалу, розраховані на тривалий строк виконання і на проведення значного обсягу роботи самостійного характеру.

До домашніх завдань такого виду належать письмові твори з географії рідного краю, складання описів окремих компонентів природно-географічного середовища, виготовлення карт, графіків і діаграм, тематичних фотомонтажів і фотоальбомів, плакатів. Школярі складають фенологічні характеристики рідного краю та оформляють таблиці сезонного розвитку природи і строків сільськогосподарських, лісогосподарських і меліоративних робіт, викреслюють графіки температур та опадів, рози вітрів, складають діаграми та графіки розвитку галузей господарства, оформляють рекомендації щодо раціонального природокористування та охорони природи тощо.

Краєзнавчий матеріал найчастіше використовують для порівняльної характеристики територій, що вивчаються із своїм краєм або з районом туристської подорожі. Такий метод має змогу досягти точнішого уявлення про особливості цих територій. Наприклад, клімат території, що вивчається, порівнюють з кліматом своєї місцевості або з районом туристської подорожі.

Тривалі спостереження дають переконливі приклади для роз'яснення на уроках географії розвитку окремих компонентів природно-географічного середовища та аналізу взаємозв'язків між ними. Посилання на такі спостереження буде зрозуміле учням, бо відомості про ці компоненти вони почерпнули з конкретних прикладів. Школярі, наприклад, краще засвоюють принципи виділення природно-територіальних комплексів, коли ведуть систематичні спостереження за природою рідного краю і в районах туристських подорожей.

У ліцеях рекомендується підготовка доповідей і повідомлень, що характеризують на прикладах окремих районів і країн загальні закономірності розвитку географічних явищ порівняно з особливостями їх місцевого прояву, які чітко засвоюються учнями в процесі краєзнавчо-туристської роботи. З метою забезпечення наочності викладання географії на уроках демонструються різні експонати та ілюстративні посібники, виготовлені на основі зібраного краєзнавчого матеріалу: карти і картодіаграми, картини, графіки, таблиці, діаграми, фотографії, кінофільми. Складені таким чином наочні посібники допомагають формуванню в учнів правильних географічних понять та образів. Показ на уроках географії таких посібників поєднують з поясненням нового матеріалу або закріпленням пройденого.

3.2. Краєзнавчий принцип навчання в шкільному курсі географії

У даний час суспільний розвиток країни вимагає від педагогів виховання соціально активних, самостійних, творчих особистостей, адаптованих до умов сучасного життя. Освітні установи приділяють основну

увагу навчанню й вихованню, розвитку особистості (розуміючи під вихованням організацію діяльності учнів, яка забезпечує розвиток особистісних якостей вихованців, створення умов і ситуацій, що дають можливість проявити себе в різноманітних ролях і якостях); вчать приймати життєво важливі рішення і нести за них реальну відповідальність. Краєзнавча діяльність може бути змістовною й організаційною основою освітнього процесу початкової школи, гімназії й ліцею. Практика показує, що для вирішення освітніх і виховних завдань освітніми установами недостатньо використовуються соціокультурні та рекреаційні ресурси регіону, вчителі нехтують краєзнавчим принципом викладання. Знижується кількість освітніх установ, що ведуть краєзнавчу роботу. Навіть в тих освітніх установах, де діють краєзнавчі об'єднання учнів, як правило, спостерігається відсутність системи роботи, зв'язків з іншими краєзнавчими об'єднаннями, матеріали роботи практично не використовуються в освітньому процесі.

Все це свідчить про наявність суперечності між потребами освітніх установ, наявними освітніми та виховними ресурсами краєзнавчої діяльності та недостатнім рівнем його використання, рішення якого можливо при визначенні змісту та організації краєзнавчої діяльності як системоутворюючого компоненту педагогічної системи освітніх установ.

Шкільне краєзнавство має ряд специфічних особливостей, які вирізняють їх серед інших напрямків освітньої діяльності:

- пріоритет виховних завдань;
- можливості реалізації принципів адаптивної педагогіки;
- інтеграційний характер змісту (багатопрофільність змістовної сторони досліджуваної території: природа, господарство, екологія, культура, історія, сучасність та ін.);
- застосування загально-навчальних навичок пізнання і способів діяльності для формування цілісного погляду на регіон;

- найширші можливості використання освітніх і виховних ресурсів соціокультурного простору мікросередовища, субрегіону;
- реалізація особистісного, діяльнісного, дослідницького підходів у процесі діяльності;
- зовнішня привабливість діяльності для учнів, що викликає безпосередній інтерес, що формує пізнавальну мотивацію учнів;
- практично необмежений спектр можливостей використання і поєднання всіх форм освітньої діяльності [6, с.114].

Специфічним є краєзнавчий принцип викладання географії. Він означає вивчення школярами природи населення, господарства своєї місцевості, краю і використання краєзнавчих знань для систематичного вивчення географії як навчального предмету.

Шкільне географічне краєзнавство має велике освітнє і виховне значення. Воно допомагає здійснювати зв'язок навчання з життям, формувати емпіричні і теоретичні знання шляхом вивчення місцевих географічних об'єктів. Заняття краєзнавством сприяє виробленню практичних умінь і навичок, розвиває спостережливість, знайомить з методами наукового пізнання, дає можливість здійснювати на практиці такі дидактичні принципи, як від близького до далекого, від знайомого до незнайомого, реалізувати на практиці наочність навчання, так як реальна дійсність – вища ступінь наочності. Заняття краєзнавством створюють умови для розумного відпочинку дітей, сприяють вихованню патріотизму [4, с. 122]. При вивченні географії свого краю учні знайомляться з трудовою діяльністю, життям населення, з різноманітними професіями, що дає можливість здійснювати профорієнтаційну роботу, з екологічними проблемами свого краю [7, с. 208].

Своя місцевість, край вивчаються у всіх курсах шкільної географії. Краєзнавчі знання повинні поповнюватися, збагачуватися, поглиблюватися у відповідності з віком учнів і завданнями окремих курсів географії. Вивчення

віддалених географічних об’єктів і явищ здійснюється шляхом їх сприйняття крізь «призму» свого краю. Краєзнавчий матеріал – це база для порівняння віддалених географічних об’єктів. Порівняння зі своїм краєм нагадує «масштабну лінійку». Своя місцевість, край вивчаються різноманітними методами. Проводяться постійні й тимчасові спостереження за місцевими об’єктами. Організовуються програмні і позапрограмні екскурсії, туристичні походи, вивчається краєзнавча література, місцева періодична преса, проводяться бесіди зі старожилами, збираються дані різних організацій органів влади і управління [1-3].

Нерідко краєзнавчі екскурсії продовжуються кілька днів, але в межах своєї області чи країни. Їх важко віднести до далеких, хоча їхнім учасникам приходиться робити багатокілометрові переїзди і радіальні переходи, зв’язані зі спостереженнями і збором потрібних матеріалів. Такі екскурсії носять характер шкільних географічних експедицій краєзнавчого напрямку. Одно- і багатоденні краєзнавчі екскурсії відбуваються на будь-якому виді транспорту і пішки.

Пішохідні екскурсії часто називають походами. Багатоденні походи дозволяють рух учасників за маршрутом з визначеним навантаженням спорядження і продуктів харчування. У походах, крім навчально-виховних, ставляться і досягаються й спортивно-оздоровчі цілі. Зібраний матеріал обробляється, узагальнюється, систематизується, може бути оформлений у вигляді стендів, вітрин, альбомів [5, с. 152].

У географічному кабінеті можуть бути створені краєзнавчі куточки, в школі – краєзнавчі музеї.

Компонентами процесу навчання є зміст, засоби навчання, вчитель і учень. у результаті взаємодії цих компонентів і здійснюється процес навчання, отримання нових краєзнавчих знань, виховання і розвиток.

3.3. Реалізація краєзнавчого принципу навчання географії

Якщо основним предметом шкільного краєзнавства є всебічне

вивчення рідного краю, збір і узагальнення краєзнавчого матеріалу то «краєзнавчий принцип» передбачає систематичне встановлення зв'язків між вивченням будь-якого курсу географії з тими знаннями, які одержують учні в результаті безпосереднього дослідження краю. Обов'язкове використання у викладанні набутих краєзнавчих знань – головне призначення навчального краєзнавства.

Курс «Загальна географія» (6 клас)

Курс «Загальної географії» у 6 класі вважається фактично першим систематичним курсом географії в школі. Він має глибоку краєзнавчу основу. До програми курсу входить багато загальних географічних понять, які необхідно засвоїти шестикласникам для підготовки до вивчення краєзнавчих курсів у старших класах. Слід зазначити, що більшість цих понять сприймається дітьми 11–12 років без достатнього розуміння суті, особливо процесів розвитку, взаємодії та взаємозалежності, якщо учитель не використовує конкретного місцевого матеріалу краєзнавчого змісту. Формування географічних понять відбувається значно легше, коли учні мають відповідні конкретні уявлення про свій край. Навіть загальні знання про одиничні об'єкти рідного краю (рівнини, височини, річки, ставки тощо) вчитель використовує, головним чином, як основу для формування загальних фізико-географічних понять. Так вчитель підводить школярів до діалектико-матеріалістичного розуміння взаємозв'язків, що існують у природі між фізико-географічними об'єктами, явищами та процесами, природою і суспільством.

Початковий курс фізичної географії має на меті ознайомити учнів з методами дослідження сфер Землі (літо-, гідро-, атмосфери та географічної оболонки), з основними компонентами природного комплексу та взаємних зв'язків між ними, з географічними особливостями своєї місцевості (рельєфом, кліматом, гідрографією, природним комплексом). Вже у вступній частині курсу передбачається знайомство в загальних рисах з методами наукових досліджень природно-географічного середовища. З цією метою

передбачено організацію систематичних спостережень за змінами у природі.

Вивчаючи тему «Орієнтування на місцевості» учні працюють на подвір'ї школи, визначаючи в якому напрямку від їх місцезнаходження знаходиться музей, бібліотека, зупинка міського транспорту, їхня домівка. Потім перевіряють чи справді на північному боці дерева більше росте моху, ніж на південній. А якщо є свіжий спил дерева, то учні порівнюють товщину річних кілець з північної та південної сторін. Також при вивченні цієї теми засвоюються елементарні навички з визначення азимутів, так як за один урок навчити 25 дітей визначати азимути за допомогою одного компаса нереально.

При вивченні теми «Способи зображення Землі» дітям пропонується частину плану міста Умань, де показана територія району Софіївська Слобідка. За цим планом учні визначають відстані й напрямки від музею та лікарні до різних об'єктів. За картою України визначаються відстані та напрямки від Умані до Києва, Дніпра, Львова. У темі «Географічні координати» учні визначають координати Умані за адміністративною картою України.

Тема «Літосфера» є багатою для здійснення навчання на засадах краєзнавчого підходу. На початку вивчення теми прошу дітей принести зразки порід, які можуть їм знайти батьки та по можливості дати їм назви. Також пропоную взяти разом з батьками участь у дослідженні «Корисні копалини в облаштуванні житла (господарських будівель) моєї родини».

Перед вивченням теми «Внутрішня будова землі» дається завдання знайти інформацію про Криворізьку надглибоку свердловину і при розкритті питання «Навіщо досліджувати внутрішню будову Землі?» учні розповідають про неї. Перед уроком «Землетруси» учням треба виконати випереджувальне завдання: дізнатись у своїх рідних чи знайомих про те, чи можливі землетруси в нашому місті. Дізнавшись, що землетруси в нашому місті можливі, учні вивчають правила поведінки під час землетрусу. Потім показують на практиці, як би повели б себе під час землетрусу.

На уроці «Мінерали, гірські породи» в якості прикладів показують гірські породи та мінерали, що принесли діти (магматичні, осадові, метаморфічні), визначаючи як використовуються певні види корисних копалин.

Переходячи до вивчення рельєфу, учні роблять висновок про те, що Черкащина лежить на горбистій рівнині. На уроці «Унікальні форми рельєфу земної кулі, їх охорона» піднімається питання рекультивації земель Черкащини.

У 6 класі з перших уроків спостереження за змінами погоди щодня продовжують чергові, а під час вивчення теми «Атмосфера» – всі учні класу. Школярі виконують такі практичні роботи: вимірюють снігомірною рейкою товщину снігового покриву; спостерігають за погодою та обробляють матеріали спостережень (складають графіки температури, діаграми хмарності та опадів, рози вітрів).

За матеріалами спостережень шестикласники виконують таку роботу:

1) креслять графік річного ходу температур повітря;

2) будують розу вітрів за місяць;

3) складають діаграму хмарності;

4) складають діаграму опадів по місяцях;

5) аналізують графік і діаграми.

Якщо кожний учень навіть протягом нетривалого часу систематично і самостійно проводитиме спостереження за погодою, то абстрактні раніше поняття наберуть конкретності, оживуть в уяві учнів зрозумілими образами, цікавим стане їх подальше вивчення.

На уроці «Зміни клімату. Вплив людини на атмосферу» учні розмірковують про вплив людської діяльності на стан атмосфери в нашому місті, а також роблять висновок про роль кожної людини у боротьбі за чистоту повітря.

Систематичні спостереження за погодою та виконання рекомендованих програмою практичних робіт з теми «Атмосфера» є базою для формування

елементарних понять про погоду і клімат. Багаторічні систематичні спостереження за погодою дають можливість визначити й основні, характерні риси клімату своєї місцевості. Для пояснення особливостей клімату своєї місцевості необхідні знання кліматоутворюючих факторів, поняття про які формується з опорою на місцевий краєзнавчий матеріал, що використовується під час вивчення попередніх тем.

Під час вивчення теми «Гідросфера» дітям пропонується знайти легенду про річку Уманка, яка протікає по території Уманського району. На уроці «Річкова система, басейн річки, річкова долина» визначають до басейну якої річки належить Уманка (за фізичною картою України). А на уроці «Живлення, водний режим і робота річок» учні пригадують, коли річка розливається щороку, коли рівень води в річці падає і чи може Уманка раптово виходити з берегів. Також визначають, якими водами в різні сезони живиться річка. І роблять висновок, що раніше переважало снігове живлення, а зараз – дощове. Дітям, які живуть біля річки, пропонується виміряти відстань, яка відділяє городи від водойми. На останньому уроці з теми обговорюються визначені відстані та наслідки господарської діяльності людини для річки. При вивченні штучних водойм визначають з якою метою їх створено.

Деякі учні мають на своїх садибах свердловини для побутових і господарських потреб своєї родини. Тому ставиться запитання: Чому пробурені свердловини? Якої якості вода в них? Чи має ця вода такий же смак як вода з крану? Для яких потреб використовують цю воду?

На підсумковому уроці з теми «Гідросфера» пропонується учням скласти проект з використання річки Уманка і штучних водойм людиною. Також група учнів готує повідомлення про проблему охорони води в нашому місті.

У темі «Біосфера» на першому уроці пропонується одному з учнів на кожен урок готувати назви видів рослин, що ростуть у нашій місцевості, а іншому – види диких тварин. Як правило, список, при першій спробі, зовсім

невеликий. Завдання, яке давалось в темі «Гідросфера» повторюється на останньому уроці з теми при вивченні ґрунтів. На заключному уроці учні мають запропонувати власні заходи зі збереження рослинності та тваринного світу Черкащини.

У темі «Природні комплекси» учням пропонується навести приклади природних комплексів, які були змінені людиною в нашій місцевості (антропогенні ПК). У цій темі програмою запропонована практична робота №7 «Складання опису одного з природних комплексів своєї місцевості (за типовим планом)». Цю практичну роботу проводять у вигляді екскурсії на заплаву річки Уманка. Метою її є вивчення та опис природних комплексів, відмінність яких зумовлена рельєфом; виявлення учнями самостійно, безпосередньо у природі взаємозв'язків компонентів природного комплексу. Учні поблизу школи проводять вивчення та опис природних комплексів, схилу, заплави та самої річки. Вони виявляють взаємозв'язки різних природних компонентів у знайомому природному середовищі (між рельєфом, гірськими породами, рівнем зволоження і нагрівання, ґрунтами і рослинністю). Цьому сприяють знання, здобуті учнями протягом навчального року .

На конкретному місцевому матеріалі про ПК в учнів виробляється правильне уявлення про те, що проблеми раціонального природокористування та охорони природи можна успішно розв'язати з урахуванням взаємозв'язків між окремими компонентами ПК. Ігнорування цих взаємозв'язків призводить до порушення рівноваги в природно-географічному середовищі наслідком чого можуть бути серйозні недоліки і невиправні прорахунки. Ось чому під час екскурсії вчитель наголошує на тому, що пізнання взаємозв'язків у природі, ланцюгових реакцій, які виникають внаслідок дії на природу людини в процесі її господарської діяльності стає нині необхідним для кожної людини.

Курс «Материки та океани»

У 7 класі учні вивчають курс «Материки та океани». Він має обмежені

можливості щодо використання краєзнавчих матеріалів, але в ньому є чимало тем, які можна вивчати у порівнянні з місцевістю де проживають учні. Тобто і цей курс має певні можливості для використання конкретного краєзнавчого матеріалу. Під час вивчення теми «Форма і рухи Землі» як приклад наслідків осьового обертання Землі наводяться результати спостереження учнів під час виконання практичної роботи на місцевості про те, що правий берег річки Уманки крутіший за лівий.

При формуванні у семикласників знань про природу материків учитель спирається на краєзнавчий матеріал, який використовувався у початковому курсі фізичної географії, зокрема конкретно на такий матеріал, що характеризує умови росту рослин (вода, повітря, світло, тепло, мінеральні солі); вплив на рослини різних умов середовища; фенологічні спостереження за рослинами; значення рослинного покриву у природі, житті людини і народному господарстві.

Порівнюючи клімат рідного краю з кліматом інших районів і країн, учні виявляють риси подібності й відмінності, а завдяки цьому порівнянню чіткіше уявляють різні типи клімату. При цьому використання результатів метеорологічних спостережень щоразу має різний характер. Так, при вивченні клімату Європи та Азії результати спостережень місцевої погоди використовують для підтвердження такої особливості як континентальність клімату цих частин світу, а під час вивчення клімату Африки, Америки, Австралії, Антарктиди дані метеорологічних спостережень дають змогу вичленити відмінності, які існують між кліматом Європи та Азії, де переважає континентальний клімат і жарким кліматом Африки або дуже холодним кліматом Антарктиди. Таке порівняння сприяє кращому розумінню особливостей типів клімату тієї чи іншої частини світу. Почуттєві сприйняття та уявлення, одержані шестикласниками у процесі метеорологічних спостережень за місцевою погодою, учитель використовує для конкретизації особливостей клімату всіх материків. А порівняння клімату віддалених регіонів планети з місцевим кліматом допомагає глибше розкрити

загальні принципи і закономірності у формуванні клімату Землі, систематизувати і класифікувати кліматичні поняття. Завдяки застосуванню методу порівняння досягається зв'язане єдиною тематикою повторення матеріалу, засвоєного учнями у 5 та 6 класах а також під час вивчення попередніх тем у 7 класі. Відтак розширюються, поглиблюються і закріплюються знання учнів. Разом з тим метод порівняння дає змогу школярам краще засвоїти характерні ознаки різних кліматів, усвідомити та з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки, залежності та закономірності. Використання методу порівняння, поряд з іншими методами викладання, допомагає вчителеві підвести дітей до складання оцінки різних типів клімату для врахування їх особливостей під час господарської діяльності людини.

У курс географії материків і океанів згідно з програмою введено ряд нових понять, пов'язаних з поняттям «клімат»: ізотерми, пасати, кліматичні пояси, типи кліматів тощо. У процесі краєзнавчо-туристської роботи учні вдосконалюють набуті раніше і засвоюють нові поняття, уміння та навички спостереження за погодою. Одночасно з вивченням нового матеріалу учні повторюють, поглиблюють знання про клімат, засвоєні у 6 та 7 класах: про характерні особливості сезонів, погоду та клімат, про мусони, про залежність кліматів материків від географічної широти, від близькості розташування океанів і морів, океанічних течій тощо. Вивчаючи тему «Загальні географічні закономірності», учні поглиблюють знання про причини зміни пір року.

Для свідомого і глибокого засвоєння поняття про клімат різних районів планети учні повинні зібрати потрібний матеріал про клімат своєї місцевості та фактори його формування. Спостерігаючи за погодою своєї місцевості, учні дістають чіткі уявлення про характерні для неї особливості, навчаються розрізняти та описувати їх, описувати погоду по сезонах протягом року, пояснювати причини її формування. Учні 7 класу навчаються не тільки підмічати особливості клімату своєї місцевості, а й пояснювати їх, набувають необхідних умінь та навичок робити елементарні прогнози погоди на основі метеорологічних спостережень місцевих ознак.

Краєзнавчий матеріал може бути використаний при порівнянні схожих між собою або відмінних одне від одного географічних явищ і процесів. Цей матеріал використовують для порівняння географічного положення, рельєфу, геологічної будови, клімату, річок, ґрунтів, рослинності й тваринного світу географічних областей материків. Так, розглядаючи географічне положення материків і визначаючи географічні координати їхніх крайніх точок, учні встановлюють, які об'єкти розташовані на однаковій широті або довготі з їх місцевістю, або чим відрізняється географічне положення території, що вивчається від географічного положення місцевості, де живуть вони самі. Порівнюючи на уроці характер поверхні й геологічної будови, живлення річок, типи ґрунтів, рослинності й тваринного світу, конкретні дані про температури і кількість опадів своєї місцевості з ідентичними даними для територій, що вивчаються, можна викликати в учнів більш реальні уявлення про природні особливості цих територій. Отже, географічні дані, які характеризують ПК материків, будуть оцінені реально, якщо при цьому використовувались аналогічні показники свого краю. Особливо широко можна практикувати метод порівняння при вивченні загального огляду Євразії.

Курс «Україна у світі: природа, населення»

Курс «Україна у світі: природа, населення» має великі можливості для впровадження принципу географічного краєзнавства у 8 класі.

Під час вивчення теми «Топографічна карта » учням пропонуються завдання із читання плану міста Умань. При вивченні теми «Україна на карті годинних поясів» дітям пропонуються задачі на формування умінь визначення місцевого часу у Черкасах чи в Умані порівняно з місцевим часом у Києві та Лондоні.

Вивчаючи тектонічну, геологічну будову, рельєф, типи рельєфу за походженням і корисні копалини країни, учні за допомогою вчителя простежують генетичні зв'язки тектонічної, геологічної будови, рельєфу своєї місцевості з геологічною будовою та рельєфом тієї великої природної

території, до складу якої входить рідний край. Учні за тематичними картами визначають до якої тектонічної структури входить територія Черкащини, який рельєф території, якими породами складена територія району, які типи рельєфу за походженням переважають, тим самим удосконалюючи навички роботи з тематичними картами. При вивченні неотектонічних рухів проводиться бесіда «Чи можливі виверження вулканів на території Черкащини?».

Вивчаючи геоморфологічну будову України, учні визначають, які типи рельєфу за походженням є на території міста. Група учнів робить фото окремих видів рельєфу. На уроці узагальнення знань з цієї теми учні презентують дослідження «Наслідки видобування корисних копалин та необхідність охорони надр», для виконання якого їм потрібно зробити різні фото та опрацювати краєзнавчу літературу.

Під час вивчення теми «Клімат і кліматичні ресурси» для пояснення різних кліматичних та погодних явищ, змін погодних умов за порами року, залежності напрямів розвитку господарства від типу клімату, зокрема вирощування сільськогосподарських культур, широко використовують дані багаторічних метеорологічних спостережень за погодою своєї місцевості. У 8 класі знання учнів про погоду та клімат значно розширюються і поглиблюються порівняно з молодшими класами. У цьому важлива роль систематичних спостережень, які сприяють формуванню уявлень про атмосферні фронти, циклони та антициклони, поповнюють знання про повітряні маси (маси, які проникли на материк, поступово змінюють свої властивості: тиск, температуру, вологість, прозорість тощо і перетворюються на континентальне повітря помірних широт), про головні типи погоди.

Проводячи спостереження за погодою своєї місцевості, учні не тільки закріплюють і поглиблюють знання, а й удосконалюють уміння і навички спостереження і передбачення погоди. Результатом спостереження та передбачення є оформлення дослідження «Прогнозування погоди за народними прикметами та порівняння з прогнозом в інтернет-джерелах,

ЗМІ». Закінчується вивчення клімату його господарською оцінкою і без конкретних даних метеорологічних спостережень за місцевою погодою тут ніяк не обійтись. Не можна не виокремити також і питання охорони атмосферного повітря у місті.

Вивчаючи тему «Води суходолу і водні ресурси», можна простежити вплив рельєфу на формування басейнів і течій великих річок. Дані про падіння ріки, вплив клімату на її режим, витрати води і річний стік та розвиток річкової долини, твердий стік, джерела живлення, господарське використання місцевих рік порівнюються з аналогічними даними по річках України. І гостро стоїть питання обміління річок у результаті господарської діяльності людини. Це питання виноситься на дискусію. При розгляді розміщення озер, підземних вод, боліт та інших водойм теж застосовується краєзнавчий підхід. При вивченні цієї теми гостро стоїть проблема водопостачання. Учням пропонується провести дослідження «Водопостачання Уманського району».

При розгляді теми «Ґрунти, рослинність і тваринний світ» для характеристики флори і фауни в якій розташована школа, використовують конкретний місцевий матеріал, що характеризує ґрунти, рослинність, тваринний світ і весь місцевий ПК у цілому. Цьому сприяє виконання практичної роботи «Порівняльний аналіз різних типів ґрунтів України» та дослідження «Вплив людини на родючість ґрунтів своєї місцевості».

Широко впроваджується краєзнавчий матеріал у процесі вивчення лісостепової природної зони. Тут використовуються знання учнів із попередніх класів (рельєф, клімат, води, ґрунти, рослинність й тваринний світ Черкащини). Учнями виділяються особливості природи зони. Також проводиться дослідження «Ландшафти своєї місцевості, їх освоєння та використання», результатом якого є детальний аналіз ПТК Черкащини.

Тема «Природокористування» завершує вивчення фізичної географії України. Учням пропонується визначити найбільших забруднювачів навколишнього середовища в місті. Школярам пропонується дослідження

«зміни природи своєї місцевості під впливом діяльності людини».

Завершує курс розділ «Природа та населення свого адміністративного регіону». У розділі передбачена екскурсія «Ознайомлення з об'єктами природи своєї місцевості» – в Національний дендрологічний парк «Софіївка», де учні використовують теоретичні знання на практиці.

Курс «Україна і світове господарство»

У курсі 9 класу краєзнавчий матеріал використовується при розгляді питань міжнародного географічного поділу праці, форм суспільної організації виробництва, форм зовнішньоекономічних зв'язків між країнами.

При вивченні первинного сектора економіки звертається увага на підприємства видобувної промисловості свого району. Вивчаючи вторинний сектор економіки, велика увага приділяється галузям промисловості, підприємствам яких розміщені на території Черкащини. Учням пропонується проаналізувати галузевий склад промисловості міста і назвати провідні підприємства кожної галузі, познайомити однокласників з продукцією, що вони випускають. При вивченні харчової промисловості України учні із завзяттям виконують дослідження «Українські й імпортні продукти в споживчому кошику вашої родини». Вчитель звертає увагу на наявність у кошику продуктів місцевого виробництва.

Вивчаючи туризм, як складник національної економіки у третинному секторі учням пропонується дослідження «Можливості розвитку туризму у нашому місті». Це дослідження має на меті аналіз визначних місць Черкащини, на території міста Умань, які б приваблювали туристів.

Курс «Географія: регіони та країни»

При викладанні курсу в 11 класі вчитель має менше можливостей порівняно з іншими шкільними курсами для встановлення прямого зв'язку краєзнавчої роботи із змістом навчальної програми. Однак й тут доцільно, наприклад, застосовувати метод порівняння, який допоможе знаходити і використовувати зрозумілі учням конкретні факти для роз'яснення абстрактного матеріалу. Зокрема, для деталізації господарської оцінки

природних умов і ресурсів певних країн можна з успіхом використовувати прийом порівняння природних умов і ресурсів цих країн і своєї місцевості. При вивченні країн краєзнавчий матеріал доцільно використовувати для порівняння і зіставлення географічних даних (економіко-географічне положення, розміри території, природні та соціально-економічні умови, кількість, національний і соціальний склад населення, економічні та культурні зв'язки тощо).

Характеризуючи зовнішні економічні зв'язки окремих зарубіжних країн з Україною, учитель може взяти багато відомостей про економічне і культурне співробітництво рідного краю із зарубіжними державами (експорт та імпорт сировини, промислових виробів, сільськогосподарської продукції, туристичні вподобання уманчан, гастролі художніх колективів, виступи спортсменів тощо). При цьому беруться конкретні місцеві приклади ввозу і вивозу промислової та сільськогосподарської продукції.

Важливою передумовою успішної організації краєзнавчо-туристської діяльності є системний підхід до вивчення навколишнього середовища. Географічне краєзнавство може бути компонентом методики навчання географії в усіх курсах і проявляється у змісті географічного матеріалу та у процесі передачі цього матеріалу учням. Викладати географію на краєзнавчій основі означає проводити навчання так, щоб місцевий краєзнавчий матеріал був вихідним для формування географічних уявлень, понять і закономірностей. Систематичне вивчення природи, населення і його господарської діяльності дозволяє цілеспрямовано формувати наукове світосприйняття, виховувати учнів в дусі патріотизму, любові до Батьківщини, бережливого ставлення до природи. Адже краєзнавство є основою для формування світосприйняття.

Основними методами і прийомами впровадження краєзнавчого принципу є: уроки на природі, практичні роботи, навчальні екскурсії, робота з краєзнавчою літературою та картами, систематичні спостереження за природними, соціальними чи економічними явищами, бесіди, лекції,

проблемне навчання, краєзнавчі ігри, краєзнавчі дослідження та інше.

Оновлена навчальна програма з географії враховує краєзнавчий принцип навчання, але поряд з цим сприяє прояву творчості вчителя у застосуванні даного принципу навчання для формування у здобувачів освіти предметних компетентностей у контексті Нової української школи.

РОЗДІЛ IV
ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТСЬКИХ ПОДОРОЖЕЙ

4.1. Підготовка до краєзнавчо-туристської подорожі

Комплектування групи є важливим етапом підготовки майбутньої подорожі. Від цього залежать такі характеристики як складність походу та терміни його проведення. Складність походу визначається досвідом його учасників, а термін – їхнім вільним часом (канікули, відпустка).

Серед основних заходів із комплектування туристських груп для участі в поході (подорожі) – зустрічі з досвідченими туристами, перегляд фільмів, фотографій, оформлене оголошення про майбутню подорож та інші агітаційні заходи для залучення до подорожі.

Важливо заздалегідь встановити оптимальний склад учасників походу. Досвід підказує, що найкраще, коли чисельність групи коливається в межах 10–15 осіб для походів першої категорії складності (не більш як 20 для одноденних подорожей). Це забезпечує маневреність, дотримання графіку руху, швидке подолання штучних перешкод. Усі, хто бере участь у поході, обов’язково проходять медичний огляд.

Комплектування групи закінчується організаційними зборами, де розподіляються обов’язки та складається список учасників за такою формою:

- прізвище, ім’я;
- рік народження;
- домашня адреса;
- туристська підготовка (перелічуються подорожі, виконані з даного виду туризму);
- обов’язки в групі;
- віза лікаря.

Список підписується керівником подорожі та затверджується одним із організаторів походу.

Учасники подорожі розподіляють між собою обов'язки з урахуванням бажання та здібностей кожного.

Самоврядування туристської групи

Краєзнавчо-туристська діяльність неможлива без організації самоврядування в туристській групі. Саме цим значною мірою й зумовлена її педагогічна цінність. Підготовка будь-якого походу вимагає кропіткої роботи. Зрозуміло, що одна людина – керівник групи – не в змозі якісно та вчасно все виконати. З педагогічної точки зору, самоврядування дозволяє формувати відчуття відповідальності, взаємозалежності, взаємодопомоги, взаємозахищеності тощо. Виконання роботи, необхідної для інших, сприяє розвитку в школярів доброзичливості, толерантності, готовності прийти на допомогу товаришам. З метою створення структури самоврядування на одному з перших занять туристсько-краєзнавчого циклу (підготовчий період) проводиться розподіл посад. Кожен учасник походу отримує дві постійні посади – адміністративно-господарську і краєзнавчу. Необхідно стежити за тим, щоб у наступних циклах ті самі учасники мали інші посади. Тим самим дається можливість кожній особі виявити себе в різних сферах діяльності.

У кожній туристській групі обираються: командир, головний краєзнавець, штурман, завідувач харчування, завідувач спорядження, ремонтний майстер, фізорг, санітар, скарбник, синоптик, редактор щоденника і газети, фотограф, культмасовик. Якщо в групі більш як 14 осіб, три останні посади розділяють або вводяться додаткові посади: заступника командира, завідувача харчування, завідувача спорядження тощо. При меншій чисельності групи деякі посади можна об'єднати. Структурно всі обов'язки умовно можна поділити на три блоки або відділення: життєзабезпечення, техніко-тактичне відділення і культурологічне відділення.

Старшим у відділенні життєзабезпечення є скарбник, крім нього: завгосп із харчування, завгосп зі спорядження, ремонтний майстер. Робота техніко-тактичного відділення спрямована на здійснення правильного й

безпечного проходження обраного маршруту, тому в нього включені: штурман, фізорг, санітар і синоптик. До культурологічного блоку входять: культмасовик, редактори щоденника і газети; фото- й відеооператори. Головний краєзнавець не включений у жодне відділення, тому що займається керівництвом і координацією роботи учнів, які отримали краєзнавчі посади.

Основні обов'язки кожної посади протягом туристсько-краєзнавчого циклу

Командир. Помічник керівника групи. Очолює керівництво походу, до складу якого входять: скарбник, штурман, культмасовик, головний краєзнавець. Командир організовує і контролює роботу членів групи. У підготовчий період разом із керівником складає графік підготовки, проведення і підбиття підсумків походу і стежить за його виконанням. Складає графік роботи з чергових посад. Під час походу контролює роботу чергових командирів, у разі потреби надає їм допомогу. Проводить щоденні збори туристської групи де оцінює роботу чергових командирів. Після походу організовує роботу з підбиття підсумків. Проводить заключні збори, на яких обговорюється виконання поставлених завдань і оцінюється робота кожного учасника походу.

Головний краєзнавець. Відповідає за всю пошукову, у тому числі краєзнавчу, пізнавальну й дослідницьку діяльність туристської групи. Стежить за виконанням поставлених перед групою на даний похід пошукових завдань. Перед походом складає загальний план краєзнавчої роботи на весь краєзнавчо-туристський цикл. Проводить заняття з усіма членами групи, роз'ясняючи як виконувати доручені завдання, як збирати, оформляти і зберігати зібрані в поході матеріали, вести бесіди з цікавими для групи людьми, записувати їхні розповіді. Стежить за ходом підготовки матеріалів, а також проводить заняття із захисту роботи з краєзнавчих посад перед походом. У поході контролює роботу всіх пошукових груп і окремих слідопитів, заслуховує їхні звіти про виконану роботу. Організовує зустрічі з цікавими людьми, екскурсії в музеї, на підприємства тощо. На зборах

туристської групи дає оцінку роботі краєзнавців. Після походу стежить за обробкою зібраного матеріалу, приймає його від кожного учасника походу і перетворює на єдиний краєзнавчий звіт усієї групи. Готує й узагальнює усний звіт про результати краєзнавчого пошуку. Спільно з усією групою готує краєзнавчі експозиції для шкільного музею і предметних кабінетів за підсумками даного походу.

Штурман. Очолює техніко-тактичний відділ походу, до складу якого входять фізорг і санітар. Відповідає за безпечне і правильне проходження маршруту. Перед походом готує маршрут майбутнього походу. Для цього штурман підбирає необхідний картографічний і описовий матеріал. Разом з головним краєзнавцем погоджує з місцевими туристськими організаціями інформацію про район майбутнього походу. Готує карти, схеми, компаси до походу. Разом із керівником і командиром затверджує маршрут і склад групи у маршрутно-кваліфікаційній комісії. Складає графік походу.

У поході відповідає за технічно і тактично правильне проходження маршруту. Призначає чергових штурманів і хронометристів, контролює їхню роботу, на складних ділянках допомагає їм. Оцінює їхню роботу на зборах. Стежить за своєчасним складанням черговими штурманами технічного опису і схеми проходження маршруту. Дає повідомлення з маршруту в туристські організації, що контролюють рух групи.

Після походу: на основі робіт, виконаних черговими штурманами, складає технічний опис походу та правильність проходження маршруту.

*Скарбник***.** Відповідає за фінансове забезпечення походу. Перед походом разом із керівником складає кошторис походу, що містить видаткову і прибуткову частину. Згідно з кошторисом витрат скарбник визначає суму внеску кожного учасника. Забезпечує збір коштів для даного походу. Видає учасникам походу частину грошей на поточні витрати, передбачені кошторисом, купує проїзні квитки для груп у район походу і назад. У поході, у разі потреби, видає гроші на непередбачені витрати. Після походу разом із керівником складає звіт про витрату коштів. Протягом

усього туристсько-краєзнавчого циклу стежить за правильною й ощадливою витратою грошей, веде ретельний облік зроблених витрат.

*Завідувач харчування***.** Відповідає за якісне харчування учасників походу. Перед походом складає приблизне меню на кожен день походу і робить розрахунки необхідних продуктів на весь похід. Після складання меню і проведення розрахунків кількості продуктів організовує закупівлю і підготовку продуктів харчування до походу. Найвідповідальніший етап роботи завідувача харчування – це пакування продуктів. Завідувач харчування разом із завідувачем спорядження розподіляють групове спорядження і продукти щоб вагові характеристики вантажу були рівні між учасниками. У поході завідувач харчування веде суворий облік витрат продуктів, стежить за їх збереженням і придатністю до вживання, керує роботою чергових кухарів, організовує закупівлю продуктів харчування в населених пунктах на маршруті. На вечірніх лінійках дає оцінку роботі чергових кухарів, а наприкінці походу визначає кращу бригаду кухарів.

Після походу завідувач харчування складає звіт, до якого входять: перелік взятих у похід продуктів харчування з їх ваговими характеристиками, а також рекомендації про можливість придбання продуктів харчування на маршруті чи в процесі під'їзду до нього, про наявність їстівних «дарунків природи» на маршруті – ягід, грибів, риби тощо.

Завідувач спорядження. Відповідає за підбір і підготовку групового й особистого спорядження. Перед походом складає списки потрібного на даний похід групового й особистого спорядження. У поході стежить за збереженням групового спорядження. Контролює роботу відповідальних за вогнище, стежить за дотриманням правил безпеки при користуванні вогнем і при рубанні дров. На лінійках туристської групи дає оцінку стану майна і роботі відповідальних за вогнище. Після походу приймає від учасників групове спорядження, перевіряє його стан, разом із членами групи ремонтує і чистить майно, здає його на склад. Складає рекомендації з використання спорядження в поході для звіту.

Ремонтний майстер. Відповідає за технічно справний стан спорядження. Перед походом підбирає ремонтний інструмент, а також запасні частини для групового й особистого спорядження. Разом із завідувачем спорядженням робить огляд і ремонт групового спорядження. Перевіряє справність особистого спорядження. У поході стежить за станом наметів, майна для вогнища і спільного посуду, у разі потреби робить ремонт. Допомагає учасникам походу в лагодженні спорядження особистого користування. Після походу разом із завідувачем спорядження організовує ремонт і впорядкування групового спорядження. Складає звіт про виконані ремонтні роботи в поході.

*Фізорг***.** Відповідає за фізичний стан учасників походу. Перед походом підбирає з урахуванням специфіки даного походу (пішого, гірського, водного й ін.) необхідні вправи для тренувань і ранкової зарядки в підготовчий період і для ранкової зарядки в поході. Організовує і проводить тренування учасників походу і складання контрольних нормативів. Забезпечує групу спортивним інвентарем. У поході зранку проводить загальну гігієнічну гімнастику, а на привалах – розминку для зняття втоми. Стежить за режимом руху і за фізичним навантаженням кожного учасника походу. Організовує на днюваннях спортивні ігри, шахово-шашкові турніри, розваги. Після походу проводить тренування, приймає контрольні нормативи – підтягування на перекладині, згинання рук в упорі, утримання кута у висі, присідання на одній нозі, стрибок з місця в довжину, біг на довгі дистанції.

*Санітар***.** Відповідає за медичне забезпечення походу. Перед походом організовує медичний огляд учасників походу, збирає і перевіряє медичні довідки, що допускають учасників до туристського походу. Готує і комплектує медичну аптечку. Разом із завідувачем спорядженням перевіряє особисте спорядження туристів, а з завідувачем харчуванням – якість придбаних продуктів і санітарний стан посуду. У поході стежить за станом здоров’я, режимом дня і харчування учасників, за дотриманням ними правил особистої гігієни і суспільної санітарії. Надає першу допомогу і видає ліки.

Разом з фізоргом проводить тестування для визначення працездатності учасників.

Після походу складає звіт про виконану роботу в поході. Якщо похід був складним, категорійним, то організує медичний огляд учасників походу.

Редактори щоденника і газети. Відповідають за своєчасне і правильне відображення життя туристської групи. Перед походом готують необхідні канцелярські товари для випуску похідної газети і ведення записів у щоденнику. Разом з командиром групи складають графік роботи чергових редактора газети та редактора щоденника. Підбирають і погоджують з усією групою назву газети і її девіз. У поході організовують роботу чергових редакторів на великих привалах і днюваннях. Контролюють якість записів у щоденнику і редагують щоденник і газету. На лінійках зачитують записи, оцінюють роботу чергових редакторів. Після походу беруть участь в обробці зібраних матеріалів, брошурують газети і визначають кращу газету даного походу, беруть участь у підготовці вечора-звіту.

При складанні щоденника походу, для досягнення розмаїтості описів, необхідно кожному черговому кореспонденту видавати окремі аркуші паперу. У щоденник заносять не опис маршруту, а події з життя групи. Оформляти газету (листок) найкраще на папері форматом А 4 (210 х 296 мм) чи А 3 (296 х 420 мм). Газета повинна відображати цікаві події і факти даного дня, особливості природи тощо. Увечері газету виставляють на загальний огляд, а на зборах її оцінюють.

Фото-кінооператор. Відповідає за складання фотозвіту про похід. Перед походом займається придбанням необхідних кіно-фотоматеріалів, визначає кількість і якість кінофотоапаратури. Для цифрових фото- та відеокамер забезпечуються акумулятори та карти пам’яті залежно від тривалості походу.

Разом із командиром групи оператор складає графік роботи чергових операторів – по двоє на один похідний день. Готує сценарій кіно-фотозйомок. У поході забезпечує чергових фотографів усім необхідним інвентарем.

Стежить за проведенням зйомки відповідно до сценарію. На зборах туристської групи оцінює роботу чергових фотооператорів. Після походу керує обробкою всього кіно-фотоматеріалу, виготовленням фотогазет, стендів, відеофільму і слайдфільму про похід. Готує фотоматеріал для письмового звіту групи. Бере участь у підготовці і проведенні звітного вечора про даний похід.

*Культорганізатор***.** Відповідає за проведення всіх культурних заходів у туристсько-краєзнавчому циклі. Перед походом планує і керує проведенням усіх культурних заходів: відвідування виставок, кінотеатрів і театрів, концертів, проведення КВК, вечора пісні, вікторини, конкурси тощо. Складає репертуар концертної програми і проводить репетиції з її учасниками. Забезпечує групу необхідним інвентарем (гітара, радіоприймач). У поході проводить заплановані культурні заходи. На зборах туристської групи оцінює роботу кожного учасника агітбригади. Після походу готує і проводить виступ групи на звітному вечорі з концертом.

Робота на чергових посадах

Крім двох постійних похідних посад (адміністративно-господарської і краєзнавчої), кожен учасник походу виконує роботу на чергових посадах. Виконання обов'язків чергових дозволяє швидше опанувати різноманітними туристськими вміннями й навичками, зробити життя в поході наповненим різноманітною самостійною діяльністю. З метою охоплення всієї похідної діяльності вводяться такі чергові посади: командир, штурман, редактор щоденника, кухар, відповідальний за вогнище, оператор, редактор щоденника, фізорг, культорг – обов'язки за якими виконуються протягом одного дня. Розподіл чергових посад робить командир групи до походу. Для зручності доцільно скласти наступний графік.

З метою повного охоплення всіх учасників походу всіма черговими посадами деякі чергування здійснюють бригади по дві людини. Якщо група нечисленна, то кожен виконує по дві чергові посади. Доцільно поєднувати такі чергові посади:

1) командир – штурман;

2) кухар – відповідальний за вогнище;

3) санітар – фізорг;

4) культорг – фотооператор і так далі.

Об’єднання цих посад зумовлено характером роботи кожної з них.

Таблиця 3.3.1.

Графік роботи на чергових посадах

№	Прізвище	Дні походу				
		1	2	3	4	...
1	Ільченко І. І.	командир	кухар	штурман	редактор щоденника	
2	Прудивус П. П.	штурман	командир	кухар	відповідальний за вогнище	
3	Семенів С. С	редактор щоденника	фізорг	командир	хроно-метрист	

Основні обов’язки і робота на чергових посадах

Черговий командир. Відповідає за виконання завдань, поставлених перед групою на даний день. Стежить за дотриманням розпорядку дня. Контролює виконання роботи на чергових посадах. Стежить за дотриманням графіка руху. Проводить ранкову лінійку групи, на якій ставить завдання на день перед групою. Керує групою під час руху.

Черговий штурман. Відповідає за виконання графіка руху. Перед походом знайомиться за описами з ділянкою маршруту, по якій буде рухатися група в даний день. Готує копію ділянки маршруту з карти на даний день. Продумує безпечне проходження складних ділянок. У поході веде групу по маршруту. У разі втрати орієнтування організовує розвідку.

З метою коректування карти штурман під час руху проводить окомірну маршрутну зйомку місцевості. Він наносить на карту наявні на місцевості точкові, лінійні й площинні орієнтири. У походах рідко точно визначають відстань між об’єктами. Найбільш розповсюджений спосіб – визначення відстаней за середньою швидкістю руху і результатами хронометражу.

Ще одне завдання штурмана – скласти опис пройденого шляху.

Описувати маршрут слід докладно, вказуючи не тільки зміни напряму руху, а й характерні орієнтири, що знаходяться як на шляху, так і осторонь від шляху руху. Обсяг роботи, яку виконує штурман, є великим, тому на роль помічника залучається турист, який може хронометрувати рух, допомагати в складанні маршрутної зйомки тощо.

Черговими редакторами щоденника призначаються дві-три особи. Вони ведуть щоденник групи, тобто описують її життя в поході. Проводять соціометричні, психологічні спостереження, аналізують дії окремих учасників і групи в цілому. Щоденник з аналізом і висновками зачитується всій групі наступного дня ранком і здається редакторові щоденника.

Черговий кухар і черговий відповідальний за вогнище забезпечують якісне харчування туристів. Отримують у завгоспа заплановані продукти; організовують, з урахуванням техніки безпеки, багаття; займаються готуванням їжі. Багаття, що застосовується для готування їжі – це «курінь», якщо готувати в одній ємності, і «колодязь» – при готуванні в двох-трьох каструлях. У їх обов'язок також входить рубання дров, миття і чищення спільного посуду.

Черговими операторами також призначають двох осіб: для зйомки на відеокамеру і фотоапарат. Головний оператор видає відео- і фотокамери, сценарій зйомки й обумовлює кількість знятих кадрів. Основними об'єктами для зйомки є: стоянка групи, група в русі, група на характерних об'єктах – перевалах, вершинах, біля пам'яток історії і природних об'єктів. Фотографуючи групу в русі, оператори повинні відходити вбік чи ставати перед групою. Під час підйомів і спусків фотографувати потрібно тільки збоку – інакше не видно крутості схилу і створюється враження, що група рухається, по рівній місцевості. Наприкінці дня оператори здають фотоапаратуру головному операторові.

Черговий редактор газети. Протягом дня підбирає матеріал для газети. Отримує в головного редактора газети папір, олівці, крейду, фломастери тощо. Газета в поході, як правило, оформляється на аркушах для креслення

формату А 3 чи А 4. Зміст і оформлення газети планує черговий редактор. До оформлення залучається також черговий фізорг. Газета оформляється ввечері, виставляється на загальний огляд і здається головному редакторові газети.

Черговий фізорг. Проводить ранкову зарядку. Під керівництвом санітара і фізорга групи проводить тестування фізичного стану учасників походу. Дані тестування заносять у журнал санітара і доводять до відома групи. На стоянках і великих привалах організує спортивні ігри і змагання. Допомагає черговому редакторові газети в оформленні похідної газети.

Черговий культорг проводить культурні заходи в поході. Організує дозвілля групи біля вечірнього багаття: проводить вечір пісні, поезії, конкурси тощо.

Робота на чергових посадах обговорюється й оцінюється на вечірній лінійці. Зміну чергувань на деяких посадах доцільно проводити перед відбоєм (чергові командир, штурман, фотограф, редактор щоденника, редактор газети) або після приходу групи на місце нічлігу (черговий кухар, відповідальний за вогнище).

4.2. Планування маршруту походу

Після того як встановлена мета походу і визначився склад туристської групи наступає черговий етап підготовки – вибір і розробка маршруту. Для виконання цієї роботи можна скористатися спеціальними путівниками, які мають довідки щодо рекомендованих маршрутів. На жаль, останнім часом таких довідників випускається обмаль, а користуватися старими не бажано, бо сталися певні зміни на територіях по яких проводилися походи, хоча їх можна використовувати як основу.

У путівниках міститься вся необхідна інформація про маршрути, наводяться схеми окремих ділянок і можна легко підібрати собі той, який відповідає встановленій меті та складу групи.

Знайомство з наміченим районом походу починається з вивчення

літератури, насамперед спеціальної туристської. Крім туристської літератури, багато корисних і цікавих відомостей можна знайти в краєзнавчих довідниках загального призначення. Не слід ігнорувати і профільну, у першу чергу, географічну літературу. У ході збору інформації про район подорожі починає поступово вимальовуватися декілька варіантів маршрутів, які доцільно обговорити на загальних зборах групи.

Після того як район походу обрано, починається детальна розробка маршруту на карті. Для цієї роботи доцільно користуватися картами і схемами з масштабом не менш як 1 кілометр в одному сантиметрі (М 1 : 100 000). При такому масштабі точно можна визначити «нитку» маршруту і довжину як окремих ділянок, так і всього походу.

Складність маршруту залежить від туристської та фізичної підготовленості учасників походу. Група повинна передусім розраховувати на свої сили, досвід, уміння. Тільки враховуючи всі ці компоненти, можна включати у маршрут додаткові природні перешкоди, збільшувати його протяжність.

Планування маршруту залежить від специфіки походу і конкретних умов місцевості. Він може бути лінійним (наскрізним), лінійно-радіальним – коли плануються далекі екскурсії в бік від основного шляху, кільцевим – коли повертаються на місце початку походу. Плануючи маршрут, група повинна враховувати поступове зростання кілометражу та складнощі природних перешкод у другій третині подорожі, оскільки маса рюкзаків ще велика, а учасники походу ще не адаптувалися до навантажень. На цю частину маршруту бажано залишати найскладніші ділянки.

Для зниження навантажень у походах, починаючи з другої чи третьої категорії складності, рекомендується організація доставки частини продуктів або спорядження, поповнення продуктів у населених пунктах на маршруті. Планування маршруту бажано робити так, щоб він проходив по природних шляхах: руслах річок, польових та лісових дорогах, перевалах, обладнаних переправах через річки тощо. Початковий та кінцевий пункти маршруту

мають знаходитися недалеко від населених пунктів, у яких є регулярні транспортні зв’язки.

При плануванні маршруту не слід забувати про рельєф та метеорологічні умови, які можуть бути несприятливими. Для забезпечення безпеки учасників походу або в разі неможливості руху по основному шляху (розлив річок, несприятливі погодні умови тощо) на складні ділянки основного маршруту планується запасний варіант, який не може бути складнішим за основний. На випадок хвороби одного з учасників чи погіршення погодних умов бажано передбачити нескладні виходи до населених пунктів з будь-якої точки маршруту.

Маршрут розподіляється по окремих днях, вимірюються відстані денних переходів, визначаються орієнтовні місця ночівель, днювань, якщо потрібно – проведення дослідницьких робіт, екскурсій, поповнення продуктів, розробляються запасні варіанти тощо. При визначені відстані слід пам’ятати, що вимірювання по карті завжди виявляються меншими, ніж реальні на місцевості. Звичайно, вимірювання зроблені на карті можна збільшувати на 10–15 %.

Після виконаних вимірів треба скласти графік руху (табл. 4.2.1). Корисно накреслити схему маршруту із зазначенням на ній шляху групи, денні переходи, місця ночівель і днювань. Але треба пам’ятати, що схема не замінює карту, вона є наочною ілюстрацією до графіку руху. Йти в поході треба використовуючи карту. Якщо для окремих ділянок маршруту є карти спортивного орієнтування, то доцільно їх теж використовувати, особливо на початку маршруту, чи при проходженні населених пунктів.

Таблиця 4.2.1

Графік руху групи

Дні в дорозі	Дата	Ділянка маршруту (від і до)	Протяж-ність (км)	Розрахунковий ходовий час	Характеристика шляху, природні перешкоди, небезпечні ділянки
1	2	3	4	5	6

Графік руху не завжди треба деталізувати з точністю до дня. Цілком можливе планування ділянок, на подолання яких планується 2–3 дні. Взагалі, дотримання графіку не повинно бути самоціллю у поході. Це лише попередній план, в який протягом походу вносяться певні корективи. Те саме можна сказати про заплановані днювання, які треба проводити тоді, коли виникає необхідність. Частіше за все, потреба в першому днюванні виникає після 3-4 днів походу. Але призначати днювання чи ні треба вирішувати в залежності від стану туристів. У зв'язку з цим більшість керівників, як правило, не вносять до графіку днювання, а просто резервують декілька днів на їх проведення. Звичайно, ці дні не можна плутати із запасними днями, які при розробці маршруту передбачаються як резерв часу на випадок непередбачених умов.

Після того, як план походу розроблено повністю, приступають до заповнення маршрутних документів. Для походів не категорійних це маршрутний лист, а для категорійних – маршрутна книжка. Додатково до маршрутно-кваліфікаційної комісії (МКК) подаються списки учасників походу, завірені лікарем, або медичні довідки на кожного члена групи. Іноді, за вимогою МКК, подаються схеми і карти маршруту, списки особистого та групового спорядження, раціон харчування, кошторис походу.

Кошторис походу. Випуск групи на маршрут

Будь-який педагогічний масовий захід передбачає певні витрати. Навіть для самого простого туристського походу – одноденного, треба передбачити кошти на такі витрати як оплата проїзду та харчування. Звичайно, складається перелік витрат завчасно до походу, що плануються та визначаються шляхи надходження коштів. Документ, в якому фіксуються всі розрахунки називається кошторисом походу. Цю роботу, як правило, виконує скарбник разом з керівником походу.

Складання кошторису можна виконувати кількома варіантами:

– перший спосіб: запланувати та розрахувати всі витрати, скласти їх суму і поділити на кількість учасників походу. В тому разі,

якщо частину коштів одержують від організацій та спонсорів, то спочатку від загальної суми витрат віднімається ця сума, а потім залишок ділиться на всіх членів групи;

- другий спосіб: кожен учасник походу виконує витрати, заплановані групою, записує їх і звітує перед скарбником. Останній проводить розрахунки по визначенню внеску кожного та всієї групи, визначає середню суму внеску, а потім розраховується з кожним, повертаючи чи стягуючи певні суми грошей;
- третій спосіб (змішаний): частину витрат виконує кожний турист (придбання продуктів харчування), а на частину (проїзд, придбання групового спорядження) – здаються гроші.

Кошторис походу складається з двох частин: витрати і внески. Зручніше його виконувати у вигляді таблиці. (табл. 4.2.2 та 4.2.3).

Зрозуміло, що витрати групи повинні бути рівними сумі внесків. Всі розрахунки кошторису повинні бути виконані до походу. Скарбник перед походом доповідає всій групі кошторис походу, підраховує суму внесків кожного і збирає гроші.

Наступною суттєвою роботою підготовки групи до походу є оформлення маршрутних документів. Для ступеневих походів, документом, що дає право здійснювати подорож є маршрутний лист, а для категорійних походів – маршрутна книжка. В разі використання коштів організації, що проводить подорож, керівнику після походу треба обов’язково заповнювати авансовий звіт.

Таблиця 4.2.2

Витрати групи

№	Витрати	Сума
1.	Проїзд групи до початку маршруту	
2.	Проїзд групи додому	
3.	Переїзди групи під час походу	
4.	Оплата за реєстрацію групи в КРС	

5.	Оплата за стоянки	
6.	Харчування	
7.	Прокат групового спорядження	
8.	Придбання групового спорядження	
9.	Екскурсії	
10.	Придбання інвентарю для дозвілля та спортивного інвентарю	
11.	Непередбачені витрати	
	ВСЬОГО:	

Таблиця 4.2.3

Внески групи

№	Внески	Сума
1.	Дотації організації, що проводить похід	
2.	Спонсорські внески	
3.	Внески учасників походу	
4.	Зароблені групою гроші	
5.	…	
	ВСЬОГО:	

У маршрутному листі вказується організація, яка проводить похід; маршрут походу та його терміни; відомості про керівника групи, та його заступника; список членів групи з наданням адреси мешкання кожного туриста, а для груп школярів – відомості про стан здоров'я. У маршрутній книжці додатково дається інформація про туристський досвід керівника та учасників походу, малюється схема маршруту, наводяться відомості про наявність спеціального спорядження та вагові характеристики вантажу, що береться в похід.

Заповнені маршрутний лист та маршрутна книжка завіряються керівником організації, що проводить похід (підпис та печатка), та не менше ніж за 10 діб подаються до маршрутно-кваліфікаційної комісії. Як правило, ці комісії існують при кожному обласному Центрі дитячо-юнацького туризму. Голова та члени маршрутно-кваліфікаційної комісії розглядають маршрутні документи, призначають (або ні) перевірку групи на місцевості де визначають ступінь сформованості вмінь та навичок побутового характеру,

подолання перешкод, організації першої медичної допомоги та проведення рятувальних робіт. Після цього дається позитивний висновок щодо випуску групи на маршрут.

Перед виходом на маршрут керівник групи повинен поставити групу на облік у контрольно-рятувальній службі (КРС). Для цього треба з'явитися в КРС, заповнити реєстраційну книгу, заплатити за реєстрацію і отримати печатку і підпис у маршрутні документи. Таким чином, правильно заповнений маршрутний лист або маршрутна книжка повинні мати три підписи відповідальних осіб та завірені трьома печатками.

4.3. Організація руху та орієнтування в поході

Переїзд до вихідного пункту маршруту. Будь-який туристський похід звичайно починається з переїзду на транспорті до вихідного пункту маршруту.

Керівник походу вчасно дає завдання командирові та скарбнику з'ясувати розклад приміських поїздів (автобусів), вартість та час проїзду до вихідного пункту маршруту, розрахувати час, який буде потрібен групі, щоб прибути до вокзалу (автостанції, пристані), та визначити час збору групи на вихід. Керівник має заздалегідь продумати всі дрібниці, пов'язані з цим етапом походу та знайти оптимальні рішення: найбільш короткий, з найменшою кількістю ризикованих переходів та пересадок, маршрут переїзду до вихідного пункту походу; найбільш сприятливий час виходу – раніше або пізніше часу «пік» на транспорті та на вулицях міста. Доречним буде проведення інструктажу з техніки безпеки і поведінки в транспорті. Усі члени групи повинні добре засвоїти маршрут проходження до вихідного пункту походу.

Подолання природних перешкод. Будь-який туристський похід пов'язаний з подоланням природних перешкод. До природних перешкод треба перш за все віднести простір – довжину маршруту в кілометрах. Подолання запланованих кілометрів з вантажем за плечима, та не по

гладенькій доріжці, а іноді й в складних погодних умовах – ось головна природна перешкода, головне випробування для учасників походу.

При підготовці до походу серйозної уваги потребує вага рюкзаків. Часто через недосвідченість або прагнення продемонструвати свою перевагу учасники набирають в рюкзак дуже багато предметів, у тому числі зовсім не потрібних у поході, і вже з перших кілометрів шляху це заважає руху. Треба ознайомити всіх туристів з нормами вагових навантажень та всіма засобами культивувати в групі вміння зробити свій рюкзак якомога легшим при повному комплекті необхідного спорядження. Завдання полягає саме в тому, щоб, узявши все необхідне, залишити рюкзак транспортабельним.

Режим руху. Під режимом руху в туристському поході треба розуміти сукупність різних правил та норм, спрямованих на успішне проходження групою наміченого маршруту. Успішне не тільки в тому сенсі, що група в призначений термін пройшла весь маршрут повністю, а в тому, щоб вона пройшла його без зайвого напруження, з максимальною користю для здоров'я та із задоволенням.

Тривалість ходового часу залежить від багатьох чинників: віку та тренованості учасників, ваги їхніх рюкзаків, складності природних перешкод, стану групи та погодних умов. Він може тривати від 20 до 50 хвилин, привал – від 10 до 20 хвилин.

Велика вага рюкзака знижує темп руху на маршруті, сприяє виникненню втоми, впливає на зниження емоційного стану. Розподіл вантажу краще робити з урахуванням особистих можливостей туристів, бо перевантаження окремого учасника може стати загальним тягарем.

Велике значення має швидкість руху в поході. У звичайних умовах (хороша стежка або дорога без серйозних підйомів та спусків, сприятлива погода) туристи з рюкзаками можуть рухатись, витрачаючи 13-15 хвилин на кілометр. Але швидкість різко знизиться на крутих затяжних підйомах та спусках, на піску, мокрій глині, каменях, на болоті, у густому підліску, на тайгових завалах, бродах. Досвідчені туристи автоматично змінюють

швидкість руху з 4-5 км/год на рівнинній місцевості до 2 км/год або навіть 1,5 км/год при підйомах на круті схили. У таких випадках не треба форсувати швидкість, бо це порушує ритмічність руху і навантаження на організм. Навіть на спусках, які здаються не сильно похилими, створюється навантаження для м'язів і зв'язок. Зменшують швидкість заболочені ділянки, відкритий пісок, схили з осипом тощо.

Важливий чинник, що впливає на швидкість руху, – суб'єктивні причини: погане самопочуття кого-небудь з туристів (дуже часто це стерті ноги), а також затримки через складність та недостатнє вміння орієнтуватись.

Загальне правило, що стосується швидкості руху в поході, – постійне зростання та постійне зниження її в період кожного ходового часу. Не слід одразу після привалу рухатися швидко – 2-3 хвилини група повинна йти уповільненим темпом, поступово підвищуючи його та доводячи до прийнятої норми, а за 3-5 хвилин до чергового привалу темп плавно уповільнюється.

Враховуючи все це, планують денні переходи. Група може проходити в середньому 15-25 кілометрів залежно від обставин. Інколи група проходить і більшу відстань. На перші дні планується менший кілометраж: навіть для групи, що має відмінну спортивну форму, потрібний час на сприйняття ритму і режиму походу.

Є загальне правило для всіх випадків – після виходу з місця нічлігу (обіднього привалу) перший перехід робиться дуже коротким – 10-15 хвилин для виявлення неполадок у взутті, одязі, в укладанні рюкзака, тощо. Протягом дня рух групи здійснюється певними інтервалами: 40-50 хвилин руху – 10-15 хвилин відпочинку. Відсутність ритмічності в процесі переходів і привалів, дуже затягнуті переходи та нестача часу для вирішення побутових завдань і спілкування, тим паче для сну та відпочинку, втомлює і роздратовує навіть при легких рюкзаках і невеликій відстані. Зрозуміло, що залежно від умов переходи можуть тривати і менше 40 хвилин: довгий підйом або крутий спуск, відсутність місця для відпочинку тощо. Привали в процесі руху теж можуть бути довшими ніж 15 хвилин: гарний краєвид, огляд майбутнього

шляху і його планування, поточний ремонт спорядження тощо. Як правило, на першу половину дня (до обіду) планується більша частина денного маршруту: п’ять-шість переходів по 45-50 хвилин, 1,5-2 години на обід з відпочинком і три-чотири переходи по обіді. У ті дні, коли планується подолання складних перешкод, час для обіду можна зменшити до 1 години. Для сну вночі необхідно планувати не менше 8 годин.

У літньому пішому поході загальна кількість ходових годин має поділятися на дві нерівні частини: велика – до обіду та менша – після привалу на обід. Привал на обід повинен припадати на найспекотніші години дня та тривати 4-5 годин. Неправильно роблять керівники, які прагнуть до мінімуму скоротити обідній привал, перетворити його на «легкий сухий перекус» без варіння їжі, щоб скоріше проскочити призначені кілометри та раніше прийти на місце нічного бівуаку.

Тактика проходження маршруту, хоч і планується завчасно, може мати певні зміни, зумовлені різними обставинами. Для руху, як правило, використовуються стежки й дороги. Не завжди доцільно звертати зі стежки, коли вона відхиляється від основного напрямку руху: вона може «обходити» перешкоду або проходити менш крутим схилом. У цьому разі треба частіше поглядати на компас.

При проведенні складних категорійних походів у план-графік прийнято закладати один-два «запасних» дні на випадок затримання через непередбачені обставини (так само, як і в кошторисі слід запланувати непередбачені витрати).

Техніка пересування. Під словом «техніка» ми розуміємо сукупність правил, прийомів та способів, які дозволяють туристам безпечно та з найменшою втратою сил та часу пройти маршрут, подолати всі перешкоди на ньому. Техніка – це й дисципліна, згуртованість групи, режим руху, фізичні якості учасників – спритність, сила, витривалість, почуття рівноваги, володіння спеціальними прийомами страховки та самострахування.

Турист-пішохід має володіти підвищеним «крокуванням», бути

здатним пройти з рюкзаком багато кілометрів. Для цієї здібності туриста долати великі відстані першорядною умовою є вміння зберігати неушкодженими ноги. Потертості – головне лихо пішохода. Слід навчитися ходити спокійно, без напруження, нікуди не поспішаючи. Суворо треба дотримуватись і правила обов'язкового чергування роботи та відпочинку – переходів та привалів. Досвід показує, що саме надмірна інтенсивність та одноманітність руху – головні пригнічувальні чинники.

Треба уникати тривалого руху по дуже твердій опорній поверхні – кам'яних, бетонних та асфальтових дорогах. Крок має бути природним, вільним, тіло дещо нахилене вперед, щоб урівноважити вагу рюкзака. Руки вільні від носіння будь-яких предметів спорядження, за винятком альпенштоку, коли він потрібний для самострахування.

Рух по стежках. Стежки – найпоширеніший елемент рельєфу, що зустрічається у пішохідному туризмі. Темп руху необхідно вибирати з урахуванням фізичних можливостей найслабшого учасника в групі. Крок має бути рівним, з частотою, що залежить від рельєфу місцевості, – під час спуску крок прискорюється, на підйомі – сповільнюється. Іти можна на відстані близько 2-3м один від одного.

Швидкість руху по стежках залежно від підготовки групи може коливатися від 3 до 5 км/год. Необхідність руху без стежки (людської чи тваринної) зустрічається дуже рідко і лише на невеликих ділянках. Потрібно дуже уважно дивитися під ноги, щоб не спіткнутись і не впасти. Ділянки, що заросли густим підліском чи чагарником, особливо карликовими деревами, потрібно постаратися обійти.

На стежках можна зустріти дерева, що впали, коріння, порослі мохом камені, ями. Якщо на стежці є повалені дерева, не слід ставати на стовбури: по-перше, вони можуть бути слизькими і можна впасти, по-друге, витрачається додаткова енергія для підйому ваги власного тіла з рюкзаком на висоту колоди. Краще переступити через колоду або підлізти під нею. Провідник, який веде групу, повинен уміти дивитись якомога далі вперед –

бачити попереду ситуацію та заздалегідь уживати заходів, щоб обійти завал з найбільш вигідного боку.

До техніки подолання завалів належать:

- переступання та перелаз через колоди;
- підлаз під ними;
- проходження вздовж по стовбурах;
- взаємодопомога (підсаджування, підстрахування, передача рюкзаків, просування їх).

Необхідно пам'ятати, що під час руху по будь-якій місцевості ногу треба ставити на всю підошву, щоб не розтягнути зв'язки. Не треба підлаштовуватися під ритм руху товаришів – кожен має відпрацювати свій темп і ритм кроків. На підйомах кроки будуть коротшими, рухи – плавнішими; на спусках – довгими і частими.

Бажано не забувати і про те, що туризм – колективний вид спорту, тобто треба допомагати один одному при подоланні перешкод. Подолання складніших ділянок можливе тільки під керівництвом керівника, який уміє адекватно оцінити складність перешкоди, вибрати найбезпечніший шлях, організувати, якщо це потрібно, страхування учасників.

Характеристика «туристського ланцюжка». На маршруті група може рухатися ланцюжком (в колону по одному). Звичайно, на вулицях населених пунктів, на дорогах можна і треба йти парами, щоб група не дуже розтягувалась, але кожен повинен точно знати своє місце в колоні. Стрій, як і єдина форма одягу, девіз або емблема групи, є елементом її організованості. Але в ланцюжку є і практичний сенс:

по-перше, на складних ділянках – стежках та бездоріжжі, а тим більше на болотах та бродах, – рухатись юрбою і незручно, і небезпечно:

по-друге, визначити в той чи інший момент, чи всі на місці, набагато складніше в натовпі, ніж у строю;

по-третє, кожному учасникові легше помітити та проаналізувати недоліки в русі того, хто йде попереду, якщо він постійно йде за одним і тим

самим туристом, – так складається ланцюжок взаємного контролю та допомоги.

У ланцюжку інтервал між учасниками (при русі по дорогах та стежках по рівній відкритій місцевості) має бути не менше як 1,5-2м. Проте, рухатися тільки «ланцюжком», як інколи пропонується в книгах та демонструється у фільмах, не завжди доцільно. По рівній дорозі та відкритій місцевості туристи йдуть вільно, маючи можливість спілкуватися один з одним. Але при цьому заборонено випереджати ведучого або відставати від замикаючого, який слідкує за тим, що група не розтягувалася й не утруднювалася можливість спілкуватися з ведучим. Порушення цілісності групи, відсутність контакту з окремими її членами породжує небезпеку, а іноді призводить до трагічних наслідків.

Якщо стежка вузька, при поганій видимості та по складних ділянках група теж рухається «ланцюжком». У лісі особливо складними для руху є ділянки з підліском – густі зарості маленьких дерев. У лісовій хащі головна загроза – це гілки дерев та кущів, які турист обов’язково зачіпає своїм тілом та відгинає руками. При цьому особливо вразливий той, хто йде позаду. Треба дотримуватись простого правила – у лісовій хащі інтервал у ланцюжку має бути збільшений до 5-6 м.

Крім того, слід навчити всіх відводити руками гілки не в горизонтальній площині (в напрямку власного руху), а у вертикальній, підгинаючи гілку собі під стегно. Гілка, яка коливається у вертикальній площині, не така небезпечна для того, хто йде позаду.

На старих лісових дорогах та просіках, як правило, густо розростаються трава та кущі, під якими сховані глибокі колії та вибоїни, часто наповнені водою. Тут рухатись треба обережно, уважно вибираючи місця для постановки ноги при кожному кроці. Швидкість руху повинна бути різко знижена. У певних місцях будуть потрібні взаємодопомога та самострахування: усім учасникам потрібно озброїтися довгими (в зріст людини) жердинами для додаткової допомоги при стрибках, переході через

протоки та калюжі, балансуванні на вузьких та хитких опорах – купинах, корінняхдерев.

У туризмі існує неписаний закон: «іти як найслабший», тобто темп руху на маршруті визначається за силами й можливостям найслабшого учасника. Для цього сильних і спритних туристів бажано залишити в кінці колони. Якщо це не допомагає, то наступного дня дуже спритним додають вантаж.

Керівник перебуває там, де йому зручно: на простих ділянках може йти в кінці колон; на складних навпаки – першим, небезпечні місця проходить першим і не рухається далі, поки цю ділянку не пройде вся група; на ділянках зі складним орієнтуванням допомагає ведучому правильно обрати шлях. Інколи керівникові доцільно пропустити повз себе всю групу, щоб за зовнішніми ознаками визначити ступінь утоми кожного туриста і, якщо це потрібно, зробити позачерговий привал.

Ведучим групи, як правило, є штурман або черговий штурман. Завдання, які ставляться перед ним: визначення і вибір напрямку руху, проходження маршруту згідно з планом та графіком походу. Для здійснення поставлених завдань штурман мусить мати деякі навички орієнтування.

Основні прийоми і правила орієнтування:

1. Перш ніж почати орієнтуватися, варто зорієнтувати карту. Орієнтування карти – це поворот карти чи планшета з картою так, щоб лінії магнітного меридіана були паралельні до стрілки компаса, а північний край карти був би звернений до півночі. З цієї дії повинні починатися будь-які технічні прийоми, що передбачають роботу з картою.

2. Перш ніж визначати напрям руху, необхідно визначити своє положення на карті, тобто місцезнаходження. Найбільш поширений і надійний спосіб – зворотних зарубок. Якщо штурман перебуває на наявному на карті лінійному орієнтирі (річка, дорога), то досить визначити азимут на один орієнтир. Точка перетину лінії візування на цей орієнтир і лінійного орієнтиру і буде місцезнаходженням.

Легше орієнтуватися при русі вздовж лінійного орієнтира. Тому завжди прагнуть вибрати на карті саме такий орієнтир. Іноді в походах використовують рух у напрямку близькому до азимута. «Грубий» рух по напрямку застосовують при виході на лінійний орієнтир, розташований перпендикулярно або під кутом 60^0 і більше до напрямку руху, чи на великі площинні орієнтири. Якщо потрібно на значній відстані вийти до порівняно невеликого площинного чи лінійного орієнтира, розташованого під невеликим кутом до напрямку руху, застосовується точний рух по азимуту.

Інколи компас дає неправильні показники – якщо він зламався або якщо група потрапила в зону магнітних аномалій. Тому час від часу доцільно контролювати сторони горизонту за природними ознаками чи за небесними світилами. Визначаючи сторони горизонту за природними ознаками, треба пам’ятати, що напрямок на північ буде більш-менш правильним, коли на нього вказують не менше як 4-5 ознак. При визначенні сторін горизонту за небесними світилами можна користуватися такими способами:

- горизонтально розташований годинник повертають так, щоб годинна стрілка показувала на Сонце. У цьому випадку бісектриса кута між годинною стрілкою та цифрою 1 буде вказувати на південь;
- положення Сонця приблизно буде на сході о сьомій ранку (лютий, березень, квітень, серпень, вересень, жовтень), о восьмій ранку (травень, липень, червень), о дев’ятій ранку (листопад, грудень, січень); на заході – відповідно о 19-й, о 18-й, о 17-й годині; на півдні – о 13-й годині.

Положення сторін горизонту можна визначити за Полярною зіркою, яка завжди знаходиться приблизно на півночі.

4.4. Групове та індивідуальне спорядження для походів різної категорії складності

Матеріально-технічне забезпечення туристських походів здійснюється

заздалегідь за участю всього складу групи. Туристське спорядження за призначенням прийнято поділяти на засоби пересування, засоби транспортування вантажів, бівачне спорядження, спеціальне і допоміжне спорядження. За характером використання спорядження поділяється на особисте і групове.

До засобів пересування відносять лижі, човни, байдарки, катамарани, велосипеди, мотоцикли тощо, а до засобів транспортування вантажів – рюкзаки, санки, причепи до колісних засобів пересування.

Бівачне спорядження – це намети, спальні мішки, теплоізоляційні килимки, пристосування для вогнища (S-подібні гачки, V-подібні наконечники, брезентова рукавиця), примуси, посуд для приготування страв (каструлі, казанки, відра), сокири, пилки.

До спеціального спорядження відносять різноманітні засоби забезпечення безпеки: мотузки, карабіни, альпенштоки, льодоруби, скельні та льодові молотки, кішки, гачки, затискачі, рукавиці для роботи з мотузкою, захисні окуляри, каски тощо.

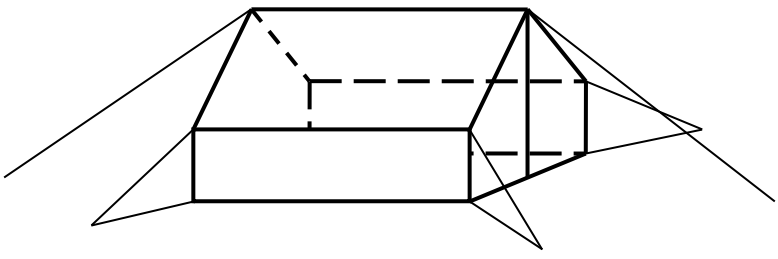
Допоміжне спорядження – це ремонтні набори, кишенькові ліхтарики, фото- і відеокамери, аптечки, приладдя для проведення спостережень і вимірів.

З переліченого вище частина належить до групового спорядження, частина – до особистого, тобто буде використовуватися кожним туристом особисто. Зрозуміло, залежно від виду туризму і складності походів перелік і характер спорядження буде різним. Нижче розглянемо особливості групового і особистого спорядження для пішохідного походу першої категорії складності, який проводиться в умовах весна-осінь.

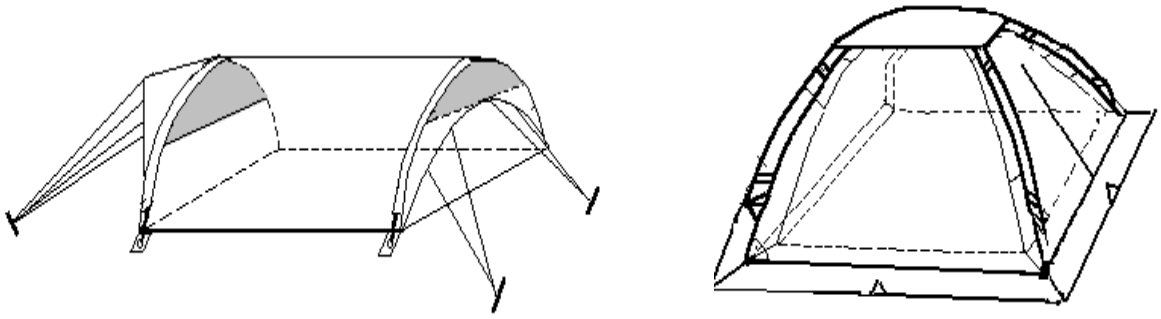
Групове спорядження включає все те, що використовується всіма членами групи. Оскільки умови пішохідного походу першої категорії складності не вимагають використання спеціального спорядження при подоланні природних перешкод, то до групового буде належати переважно бівачне спорядження.

Намети. Останнім часом у продажу з’явилася велика кількість різноманітних наметів. Головними характеристикам, яким повинні відповідати намети, є:

- невелика вага;
- вітрозахисні властивості;
- вологозахисні властивості;
- невеликий об’єм у складеному стані;
- комплектність (наявність стійок, кілочків, мотузок, тентів тощо);
- оптимальна довжина (>2 метри) і висота (>1,4-1,5 метра);
- міцність матеріалу та окремих елементів намету (стійок, кілочків, мотузок, петель, застібок тощо). Традиційний брезентовий двосхилий намет має певні переваги та недоліки. Серед переваг: надійність та міцність тканини, високі вітрозахисні властивості. Недоліками є: велика вага, незначна вологозахисна здатність, великий об’єм. Намети, виготовлені із сучасних матеріалів, мають переваги перед брезентовими за рахунок невеликої ваги, невеликого об’єму в складеному вигляді, задовільних водозахисних властивостей. Негативним є те, що коли на них потрапляють іскри від багаття, вони відразу прогоряють, і те, що їхня вартість набагато перевищує брезентові. За формами сучасні намети поділяються на такі: двосхилий будиночок, напівбочка, напівсфера (рис. 4.4.1).

а)

б) в)

Рис.4.4.1. Намети різних конструкцій: а) двосхилий будиночок;
б) напівбочка; в) напівсфера

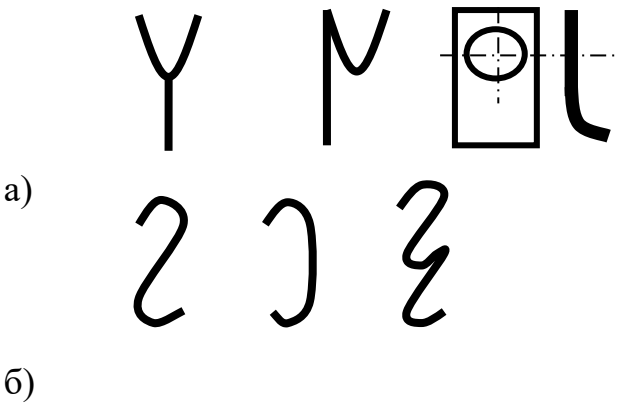
Для пішохідних походів першої категорії складності форма намету не має суттєвого значення. Хоча при рівних відповідних характеристиках напівсфери є більш комфортними.

Незалежно від конструкції та матеріалу, з якого виготовлено намет, доцільно заздалегідь передбачити поліетиленові плівки під дно намету, та на дах намету. Кількість наметів підбирають так, щоб на кожну дорослу людину припадало 45–50 сантиметрів ширини дна намету, а на підлітків 10-13 років – 35-40. Так, наприклад, намет із шириною дна 1 метр 50 сантиметрів розрахований на 3-х дорослих або 4-х дітей. Якщо намети не укомплектовані стійками та кілочками то бажано до походу самостійно їх виготовити, а не сподіватися на те, що можна щось подібне знайти у лісі.

Важливою частиною бівачного спорядження, без якого неможливий багатоденний похід, є груповий посуд, нагрівальні пристрої та пристосування для вогнища. Посуд для приготування їжі – це туристські відра та алюмінієві каструлі. Туристські відра теж виготовлені з алюмінію, що дозволяє зменшити вагу спорядження загалом. Крім того, вони плоскої форми, різного об’єму, що дозволяє пакувати їх одне на одне. Об’єм посуду визначається кількістю учасників походу: на одного туриста треба передбачити 0,5 літра для приготування каш, 0,7 літра для приготування перших і третіх страв.

Застосування різноманітних пристроїв та пристосувань для вогнища полегшують приготування їжі, вносять елементи комфорту в побут туристів.

Як правило, усі пристосування розробляються й виготовлюються самими туристами до походу. До пристосувань належать: рогачики та гачки (рис. 4.4.2).

а)

б)

Рис. 4.4.2. Пристосування для вогнища: а) рогачики; б) гачки

До нагрівальних приладів відносять туристські примуси та пальники. Вони бувають різної конструкції і принципу дії. Є бензинові та газові примуси, пальники на сухому спирті, калорифери на бензині тощо. Примуси застосовуються з метою приготування їжі, калорифери для обігріву, пальники для підігріву невеликих об’ємів води чи їжі. Нагрівальні прилади є доцільними у гірських походах та в походах по безлісій місцевості.

Рогачики виготовлюють зі стального пруту діаметром 10 мм, а гачки – 6–8 мм. Для використання цих пристосувань достатньо забити їх у дерев’яну стійку або вставити в дюралюмінієву трубку. Пристосування «жменька» (третє зліва направо) виготовляється з дюралюмінієвої пластини 90 х 200 мм, товщиною 3–4 мм. «Жменька» надягається на рівну дерев’яну стійку і може в разі потреби підніматися чи опускатися. Гачки призначені для навішування казанків на поперечину.

До кухонного обладнання також відносять: черпак, поліетиленову скатертину, невелику обробну дошку, консервний ніж, туристську сокиру (у чохлі), невелику алюмінієву сковорідку (якщо в цьому є потреба) господарче мило або мийні засоби, мочалку для миття посуду, сухий спирт, сірники у вологозахисній упаковці (3–5 шт.), рукавицю робочу.

Список групового спорядження буде не повним, якщо не внести до

нього ліхтарики (по одному на намет), ремонтний набір, аптечку, кіно-фотоапаратуру, карти і схеми маршруту, компаси, прилади для метеорологічних та краєзнавчих спостережень та ін. У поході певна увага приділяється дозвіллю туристів, тому, якщо це не суперечить безпеці, доцільно взяти із собою гітару. Що стосується невеликого радіоприймача, то в походи в гори немає сенсу його брати, бо сигнали радіостанцій приймаються тільки на вершинах.

Усе спорядження має бути підготовленим до походу: перевірене на справність, відремонтоване, запаковане у відповідну тару, після чого розподілене між учасниками і складене в рюкзаки.

Особисте спорядження підбирає і готує кожний турист самостійно, залежно від особистих уподобань та бажаного рівня комфорту. Але при цьому необхідно враховувати умови того чи іншого походу. Бувають випадки, коли окремі туристи заради зменшення ваги рюкзака, беруть обмаль одягу, а потім мерзнуть та просять теплий одяг у інших. Тому, підбираючи особисте спорядження, треба враховувати особливості маршруту, району, погоди тощо. Відбираючи одяг для походу, досвідчені туристи керуються такими вимогами та властивостями:

- функціональність;
- зручність;
- комфортність;
- високі теплозахисні властивості;
- високі вітрозахисні властивості;
- висока міцність;
- відповідність призначення та матеріалу одягу.

«Гардероб» туриста для тижневого походу включає такі види одягу: головні убори, спідня білизна, одяг для сну, верхній одяг. При виборі одягу для походу треба керуватися принципом сумісності. Так, наприклад, куртка повинна мати такий розмір, щоб можна було її надіти на светр, а штормівка в разі потреби – на куртку і светр, при цьому вона не повинна сковувати рухи.

Те саме стосується і штанів: у холодну погоду під штормові штани одягають вовняні чи трикотажні. Головних уборів навесні бажано мати два: шапочку спортивну вовняну та панаму від сонця (бажано з широкими крисами, які закривають вуха та шию). Це пояснюється весняною температурою повітря: увечері та рано-вранці морозно, удень світить пекуче сонце, яке швидко (особливо в умовах гір) обпалює бліду після зими шкіру.

Вибираючи спідню білизну, треба керуватися вимогами гігієни: вона має бути виготовлена з природних матеріалів (вовна, бавовна), що добре вбирають вологу. Майки, як правило, у походи не беруть, краще себе зарекомендували футболки. Кількість спідньої білизни обумовлена умовами походу: кількістю днів, погодними умовами, наявністю днювання, коли є можливість випрати тощо, а також особистими звичками. З міркувань гігієнічності треба мати окремий набір для різних видів роботи: для руху, для бівачних робіт, для сну, для дороги додому. Одяг для сну, для морозних ночівель, крім спідньої білизни, складається з футболки, вовняних шкарпеток, трикотажних бавовняних спортивних штанів (або спідніх штанів), спортивної шапочки.

При виборі верхнього одягу теж треба керуватися умовами походу. Для весняних та осінніх походів беруть футболки або просторі бавовняні сорочки. Для зручності на бівуаку вдягають спортивний костюм. Не зайвим буде светр, довжина якого дозволяє при нахилі вперед не оголювати спину. Штормівка або вітрозахисна куртка дозволяють відчувати себе більш комфортно у вітряну погоду. Зручно для руху мати просторі брюки з цупкої тканини (краще з тонкого брезенту – менше намокає і швидше висихає). У крайньому разі можна використати джинси або вітрові брюки із синтетичних матеріалів. Використання трикотажних штанів не бажане: за них весь час чіпляються різні гілки й колючки, при намоканні вони погано тримаються на стегнах. Не зайвими у поході будуть шорти та футболки з коротким рукавом, хоча, як було вказано вище, треба бути обережним на весняному сонці. В умовах теплої погоди та наявності водних об’єктів доцільним буде

передбачити купальний костюм.

Найбільш зручним взуттям для походу вважаються туристські черевики – «вібрами». Завдяки глибокому протектору вони тримають навіть на мокрих скелях. У походах першої категорії складності також можна застосовувати кросівки. Але в будь-якому випадку для багатоденного походу завжди потрібно мати дві пари розношеного, зручного взуття. Дуже важливо заздалегідь замінити устілки на повстяні або фетрові для запобігання водянок, та мати ще пару резервних. Шкарпетки краще використовувати вовняні або бавовняні у такій кількості, щоб не виникало незручності при їх намоканні та псуванні.

Завершить вбрання туриста поліетиленовий плащ-накидка, який краще зробити самостійно, бо ті, що є у продажу, малі (не накривають туриста з рюкзаком) та тонкі (дуже швидко рвуться). Зручна форма накидки – рівностороння трапеція з приблизними розмірами: довжина нижньої основи – 240 см, верхньої – 150 см, бокової сторони – 150 см. Якщо її скласти по осі симетрії і клеїти (спаяти) верхню основу, то отримаємо прямокутну трапецію зі сторонами 120 х 150 х 75 см.

До особистого спорядження також належать предмети туалету (мило, зубна щітка та паста, рушник, туалетний папір), особистий посуд – кружка, ложка, миска, ніж (туристи скорочено називають КЛМН), індивідуальна аптечка, ремонтне приладдя, сірники у вологонепроникній упаковці, мішечки (поліетиленові та з тканини) для одягу, документів та продуктів, великий поліетиленовий мішок на весь рюкзак. Залежно від умов походу та конструкції спального мішка його інколи відносять до особистого спорядження, а інколи до групового, так само як і водотривкий килимок (пінополіетилен, пінопласт, запаяний у поліетиленовий мішок поролон тощо). Все спорядження (групове і особисте), продукти харчування, спеціальне спорядження пакується у рюкзак.

4.5. Організація місця відпочинку туристів

Туристський бівуак – це місце тривалої стоянки туристської групи з нічлігом (табір). Бівуак повинен забезпечити повноцінний відпочинок туристів після важкого денного переходу та повну їх безпеку (рис. 4.5.1).

Вибираючи місце для бівуаку, слід керуватися рядом вимог.

Першою вимогою є безпека бівуаку. Місце має бути безпечним на випадок негоди: поблизу наметів не повинно бути сухостійних дерев або дерев, що нахилилися, які можуть впасти при сильному вітрі. Ґрунт має бути сухим, а на випадок дощу вода не повинна стікати під намети.

Намети під скелями ставити небезпечно – може падати каміння.

Не можна ставити бівуак біля одиноких дерев, на хребті, на вершині пагорба, щоб уникнути при грозі небезпеки удару блискавки. У випадках, коли все-таки довелося поставити бівуак на відкритому високому місці, і до району табору наблизилася гроза, усі великі металеві предмети треба віднести вбік від наметів не менш, ніж на 50 м.

Подорожуючи в лісостепових районах, треба пильнувати щоб на місці бівуаку не було мурашників, мишачих нір, заростей колючих кущів. Найкраще місце – піднята південна галявина хвойного лісу, яка добре прогрівається сонцем. Не слід вибирати місце табору поряд з населеними пунктами та великими дорогами – вночі можуть завітати небажані «гості».

Друга важлива умова – вода. Вона має бути проточною, придатною для використання в їжу. Тому вибирати місце бажано біля джерел або на малих притоках річок, а не на самій річці. Іноді проблема чистої води буває дуже складною, доводиться нести з собою воду за 2-3 км або ходити до колодязя. Але й не в усякому колодязі вода придатна для пиття.

Третя умова – наявність палива. Якщо ви знайшли місце на галявині хвойного лісу з великою кількістю сухостою та трусок, група отримає навіть у негоду дуже великий виграш у часі на приготування їжі та сушіння речей. Тут ви легко і швидко облаштуєте хороше жарке багаття. Не можна розташовуватися на бівуак на сухих торфовищах – тут категорично заборонено розпалювати багаття, тому що від багаття загорається торф навіть

під шаром дерну.

Четверта, не менш важлива вимога до місця бівуаку – його мальовничість. На довгі роки кожному учасникові запам'ятаються затишна галявина серед лісу на високому березі тихої річки, красива нависла скеля над бурхливим гуркітливим потоком гірської річки або спокійна зелена галявина, усипана ромашками та дрімучий, суворий, але прекрасний ліс навкруги. Керівник завжди повинен заохочувати групу розташовувати табір у красивому місці.

Розташування бівуаку. До планування бівуаку (розміщення окремих об'єктів) також пред'являються свої вимоги, яких треба якомога повніше дотримуватись, особливо, якщо бівуак планується не на одну ніч.

Розташовувати намети, багаття, «дров'яний склад» та інші об'єкти слід компактно. Намети треба ставити на сухому підвищеному місці серед дерев, недалеко один від одного та не ближче ніж 5-7 м від багаття. Якщо в лісі багато комарів та інших комах, краще вибрати для наметів відкрите для вітру місце. Багаття слід розташовувати так, щоб від нього не могли зайнятися гілки дерев, сухостою, кущів, сухої трави. Не можна розпалювати його на корінні живих дерев. Бажано, щоб багаття було захищене від сильного вітру, розташовувати за 10-15 м стіною густих заростей або крутим схилом яру, пагорба. Якщо є старе кострище, треба і своє багаття розкласти на ньому, щоб зайвий раз не завдавати шкоди природі. Якщо ж багаття розпалювати на луці, треба попередньо зняти дерен – віднести його вбік та полити водою. На сухих піщаних ґрунтах багаття зручно розкласти в невеликих заглибленнях, ямах, де воно краще захищене від вітру.

Санітар має обстежити район навколо табору і вибрати на відстані 70-100 м від його центру затишні місця для туалетів – у густих заростях, а ще краще в неглибоких, густо зарослих заглибинах сухих ярів. Кожен турист індивідуально організує для себе туалет, використовуючи для цього саперну лопатку. Околиці табору мають залишатися чистими. Крім того, санітар повинен знайти природне заглиблення або викопати далеко від багаття та

наметів яму – куди будуть скидатись відходи – залишки їжі, консервні банки та інше сміття.

На водотоці, яким буде користуватися група, відповідальний черговий командир (черговий по бівуаку) повинен намітити три місця: найбільш верхнє за течією – для забору води на кухню, нижче – для вмивання, миття посуду та найнижче – для прання спорядження. Місце купання (за наявності річки або озера) повинно бути вибрано та ретельно перевірене керівником.

Зупинятися на нічний привал треба задовго до того, як стемніє, оскільки об’єм робіт зі встановлення та обладнання табору завжди великий. Для швидкого їх виконання потрібна чітка організація.

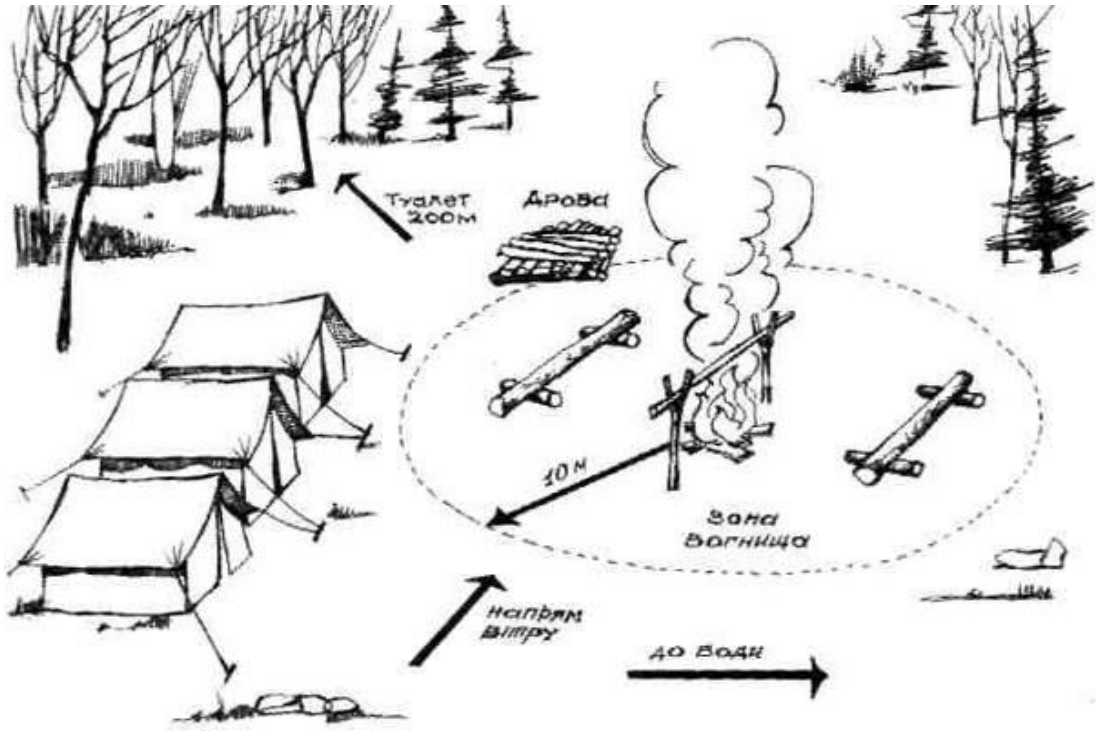

Рис. 4.5.1 Схема розміщення туристичного бівуаку

Першорядними будуть заготівля дров та розпалювання багаття, а вже потім, коли дров збереться достатньо та їх вистачить не тільки на вечір, а й на приготування сніданку, починається встановлювання наметів. Якщо ж збирається дощ або він уже починається, треба швидко встановити намети, сховати в них рюкзаки.

Черговий командир (черговий по бівуаку) визначає черговість робіт, розподіляє наряди, вказує, де будуть багаття та місця для наметів. Бригада

чергових по кухні в цей час розкладає своє господарство, обладнує багаття, готує підпал, приносить воду, відкриває консерви.

4.6. Укладання рюкзака

Із багатьох різновидів рюкзаків, речових мішків і спортивних сумок, які випускаються зараз промисловістю, новачку слід віддати перевагу великим рюкзакам, що виготовлені з цупкої міцної тканини, мають вшите дно; прямокутної або овальної форми, надійно прикріплені широкі заплічні ремені, місткі кишені та порівняно невелику вагу.

Існує декілька видів конструкцій рюкзаків. Серед них певною популярністю багато років користувалися рюкзаки Абалакова, Ярова, станковий. Рюкзаки Абалакова та Ярова виготовлені з міцного, цупкого брезенту, а станковий, як правило, з авізенту (синтетичного брезенту). Завдяки цьому під час дощу вони майже не збільшують ваги, але авізент швидко протирається, коли знаходиться між металевими предметами.

На відміну від інших станковий рюкзак має металеву (з легких сплавів) раму, на яку пристібається мішок, лямки, вантажний пояс і яка дозволяє рівномірно розподілити навантаження на всю спину. Наявність вантажного пояса допомагає частину ваги перенести на стегна, але його ширина дуже мала, що викликає неприємні відчуття. Ще одним недоліком станкового рюкзака є те, що інколи в поході рама не витримує навантаження і ламається. Станкові рюкзаки не універсальні (не годиться, наприклад, для деяких водних і ряду гірських походів), порівняно маломісткі й дорогі. Обов’язково потрібно зробити непромокаючий вкладиш в рюкзак – мішок із целофану більшого розміру. Вкладиш захистить всі речі рюкзаку на випадок дощу, мокрого снігу.

Найбільш досконалим на сьогодні є анатомічний рюкзак. Такі рюкзаки шиють на особисте замовлення. Його анатомічність досягається за рахунок фігурної форми м’якого каркасу, який повторює вигини спини і забезпечує прилягання майже по всій поверхні спини, в поєднанні з опорним стегновим

поясом і кріпленням плечових ременів з урахуванням індивідуальних особливостей фігури туриста. Крім того, як правило, такі рюкзаки мають достатню кількість різноманітних накладок з ремінцями для закріплення мотузки, килимка, кішок, підвісних кишень; тубуса, що вивертається для збільшення об'єму тощо (рис. 4.4.3).

Існують певні вимоги до складання рюкзака: при найменших зовнішніх габаритах він повинен мати якнайбільший внутрішній об'єм, його вага повинна поєднуватись із зручністю. Рюкзак повинен бути вкладений так, щоб він став неначебто частиною тіла туриста і сприяв збереженню хорошої постави. Рюкзак, що має форму кулі чи огірка, обов'язково натре спину. Нижня частина рюкзака повинна бути ввігнутою, повторювати форму поясниці і щільно до неї прилягати. До спини рюкзак повинен прихилитися, а не давити на неї. Найкращим чином ця вимога задовольняється при застосуванні станкових рюкзаків. У звичайних рюкзаках до спини кладуть м'які речі і регулюють довжиною лямок. Суттєво покращує форму рюкзака саморобний внутрішній каркас із пінопластового килимка.

Загальне правило при складанні спорядження в рюкзак без станка: важке – вниз, м'яке – до спини, об'ємні й неміцні речі – поверх, предмети першої необхідності – в кишені. Недопустимо, щоб на коду в рюкзаку гриміли і брязкали погано складенні речі.

Небажано розміщувати великі предмети на рюкзаку прив'язувати їх знизу. Однак, коли речей багато, чи рюкзак малий, так доводиться переносити намет, спальний мішок. В такому випадку предмети (попередньо загорнуті в непромокаючий матеріал) треба протягнути вірьовкою рюкзака, щоб вони ближче прилягали до спини чи поясниці туриста. Не слід прив'язувати речі, наприклад, відра чи взуття, позаду рюкзака, а також навантажувати задню кишеню такими предметами як сокира, консервні банки.

Укладання повинне гарантувати стійку рівновагу рюкзака на спині. Тому особливо щільно слід заповнити його нижні кутки і попереднім

пакуванням речей в «блоки» запобігав їх переміщенню під впливом поштовхів чи тряски. Таке укладання дозволяє швидше діставати із рюкзака потрібні речі. Для предметів, які легко б'ються, потрібно зробити спеціальні захисні чохли.

Найбільш небезпечні місця рюкзака – біля дна і зовнішньої кишені. Ніяких предметів, що б'ються, туди класти не можна. В кишені, а також під клапан рюкзака кладуть речі. які будуть потрібні в першу чергу: накидка від дощу, сірники, паливо для вогнища, кухоль, ложку, тощо. Для того, щоб ліки в аптечці, або інші рідини не проливались, на шийки пляшечок необхідно одягти гумові соски або напляшники.

При виборі рюкзака, незважаючи на його конструкцію, треба виходити з таких положень: широкі (не менш як 5 см) лямки, достатній об'єм. Вважається, що для юнаків оптимальним буде рюкзак об'ємом 90-120 літрів, а для дівчат – 60-80 літрів. Ширина дна має бути 25–35 см, що забезпечить більшу стійкість системи людина–рюкзак, бо центр ваги спакованого рюкзака і людини знаходяться не на великій відстані. І якщо рюкзак правильно спакований, то його центр ваги знаходиться низько, що теж додає стійкості (рис. 4.4.4).

Пакування рюкзака – дуже відповідальна та не проста справа. Перш за все треба пам'ятати, що всі речі мають бути у рюкзаку. Руки повинні бути вільними, що забезпечує безпеку руху.

Пакування рюкзака починається з розподілу речей: м'які речі, важкі, об'ємні, незручної форми тощо. Доцільно дотримуватися системи при пакуванні рюкзака і при його розпаковуванні: кожна річ як у рюкзаку, так і в наметі повинна мати своє певне місце.

Заповнюючи рюкзак, треба запам'ятовувати що де лежить. Речі, які можуть знадобитися незабаром, кладуть зверху. Для зручності пакування і розпаковування рюкзака, для швидкого знаходження потрібних предметів роблять так: в один великий поліетиленовий пакет кладуть спальний мішок та всі спальні речі, у другий – весь одяг, у третій – продукти харчування.

Рис. 4.4.3. Приклади анатомічних рюкзаків

Є різні підходи до того, як краще пакувати рюкзак. Головне – дотримуватися принципу: скласти рюкзак так, щоб він був плоским і високим, щоб притискувався до спини і не відтягував плечі назад – рюкзак повинен бути частиною тіла туриста і не викликати ніяких незручностей.

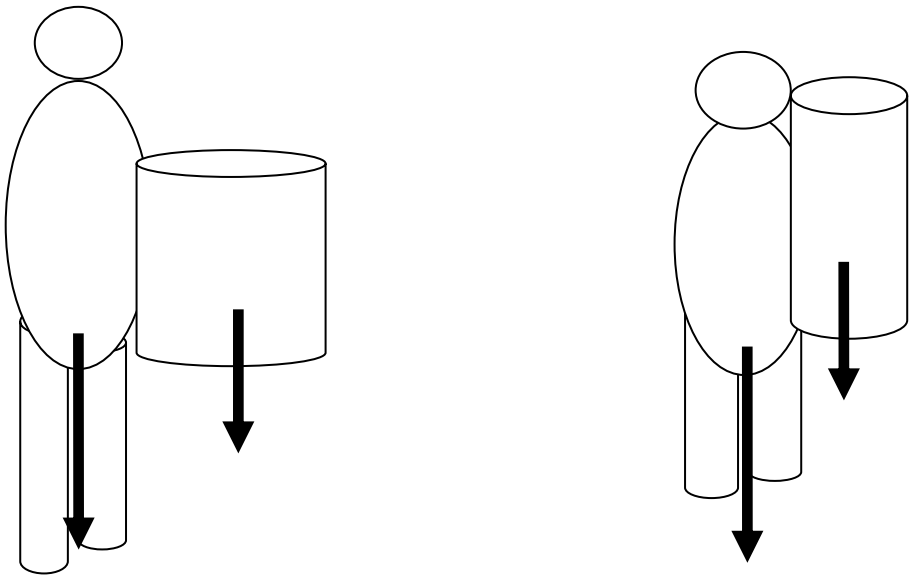

Рис. 4.4.4. Центр ваги туриста і рюкзаків різної конструкції та пакування

Пакування доцільно виконувати, розстеливши рюкзак на підлозі доверху кишенями. Уздовж спинки кладуть теплозахисний килимок на який розстелюють спальний мішок. Важкі речі: запасне взуття, картопля, цукор, консерви (крім скляних), мішечки з крупами, намет тощо укладають на дно рюкзака. Намет, якщо є можливість, прив’язують знизу. Хліб, сухарі, печиво,

упаковують зверху: вони менше зімнуться і покришаться. Аптечку, флягу з водою, туристську сокиру, ніж, запасні шнурки тощо пакують у кишені рюкзака. Якщо є консерви в скляних банках, то їх доцільно пакувати в середину рюкзака поміж одягом, попередньо поклавши в декілька поліетиленових пакетів, або в «чохли» – велику кружку та відра. Під клапан рюкзаку кладуть штормівку, легку курточку та накидку.

Коли пакування завершено, треба перевірити форму рюкзака та довжину лямок. Не треба дуже сильно затягувати лямки: добре запакований і збалансований рюкзак буде добре прилягати до спини, а із затягнутими лямками – ні. Укладений рюкзак необхідно прошнурувати й затягнути так, щоб виключити можливість зміщення речей у ньому під час руху.

4.7. Установлення і обладнання наметів

У відведеному місці вибирають рівніший майданчик, без ямок, купин, пеньків, каміння і коренів, що стирчать з землі. Якщо він має невеликий нахил, намет потрібно орієнтувати так, щоб вхід в нього був розташований вище по схилу, а кінець був паралельно лінії нахилу. Тоді речі в наметі не будуть скочуватись, а голова буде знаходитись вище ніг. Якщо земля сира, потрібно підстелити під дно намету поліетиленову плівку, яка за розмірами не повинна бути більша самого дна: тому що при дощі виступаючі краї плівки будуть збирати збігаючу зі схилів даху воду і під туристами утвориться калюжа.

Техніка встановлення намету нескладна. Спочатку потрібно розстелити дно, розрівняти його і, розтягуючи дно по діагоналі, пришпилити кутки до землі. При цьому важливо зберегти прямокутність дна, не перекосити його. Потім під передні та задні гнізда палатки поставити опори (альпенштоки) і розтягнути, надійно закріпивши мотузні відтяжки кілочками або прив’язати їх кінці до дерев.

Далі натягують схил даху. Робиться це за способом діагоналі: один – біля задньої стінки, другий – біля передньої. Спочатку натягують ті кутки

схилу, які у кожного справа, а потім ті, які зліва. Натягувати відтяжки потрібно рівномірно, щоб уникнути складок і зморшок на схилах даху. Тягнути їх потрібно до землі, кожну в напрямку лінії, що з'єднує кут даху, до якого вона прив'язана, і середину палатки. Всі шпильки і кілочки втикають в землю з невеликим нахилом у протилежну відтяжкам сторону (рис. 4.7.1).

Тент для намету можна зробити самим з великого куска поліетиленової плівки. Його бажано натягнути так, щоб він не доторкався схилів даху. Для цього вздовж палатки потрібно натягнути між деревами мотузку. Сам тент розмірами повинен бути трохи більший за схил даху.Зав'язавши по кутках тенту петлі з мотузки (краще з гумки), його пришпилюють до землі окремими кілочками.

Для захисту людей, наметів і речей від вітру, дощу, сонця натягають тенти чи поліетилен. Їх варіанти дуже різноманітні: від великих за площею і високо розташованих до похилих схилів біля зони багаття і над наметами до розмірів палатки. Використовуючи тонку мотузку, жердини, гілки, поліетиленові плівки, готові тенти, можна не тільки над наметами, а й над продуктами, дровами, біля багаття спорудити навіси від дощу, прямого сонячного проміння чи мокрого снігу.

Рис. 4.7.1. Найпоширеніші форми наметів

Тобто передбачають напрямок можливого стоку води чи переміщення тіні. Щоб намет нормально вентилювався, тент чи поліетилен, що вкриває його, має не лежати на даху, а бути натягнутий на невеликій відстані (8-

20 см) за допомогою запасного репшнура. Скомпонувати тентовий навіс і намет можна, виходячи з умов навколишнього середовища. Іноді під один великий тент ставлять поруч 2-3 намети, іноді. тент укриває, крім намету, частину зони, біля багаття, спорядження тощо.

4.8. Техніка в'язання вузлів

Мистецтво роботи з мотузкою дуже давне. Люди знайшли для неї безліч різноманітних застосувань: аркани і ласо, мережі й пута, каравани і бранці, буксири й огородження. У сучасних умовах мистецтво мотузки і вузла – це підстрахування людей і вантажів усюди: від висячих мостів і скельної техніки до космосу.

«Уміння в'язати на мотузці вузли в давнину вважали мистецтвом, що було родовим заняттям, ревниво охоронялося від чужинців і передавалося від батька до сина. Вузол для людини, життя якої серед численних небезпек природи – це постійна боротьба за існування, був свого роду надійним засобом як у битві, на полюванні, риболовлі, так і біля домашнього вогнища», – писав Л. І. Скрягін у книжці «Морські вузли».

За переказами, стародавні вузли мали магічну силу, їх використовували шамани і жерці. У житті предків єгиптян, римлян і греків, інків, русичів, китайців і африканців вузли виконували не тільки свої прямі практичні функції, а й відігравали роль поштової інформації, лікаря, чарівника, сховища культури і традицій народу. Деякі з надійних і перевірених вузлів служать людям уже не сотні років, а багато тисячоліть. Сьогодні, на початку III тисячоліття, відомо більш як 900 різних вузлів, а зав'язує і сплітає їх людина на рослинних волокнах і нитках, на волоссі й шкірі, на металевих тросах і стрічках, на синтетичних волокнах і у віртуальних орнаментах, навіть на тваринних і людських тілах. Варто детально познайомитися з системою сучасної такелажної справи, візерункового плетива макраме, в'язання дуже специфічних вузлів і навіть професійної монтажно-страхувальної роботи з мотузкою. Визначають базові, найнеобхідніші знання

про застосовування мотузки, страховку і способи кріплення.

Мотузки, що застосовуються в спортивному туризмі, розрізняються матеріалом волокон і системою їх переплетення. Троси з натуральних волокон часто виявляються більш практичними й зручними для рук, але вони важчі та швидше зношуються. Сучасні синтетичні мотузки з капрону, дакрону й нейлону, який би запас динамічної міцності не мали, реально програють можливостям павутини, шовкопрядної нитки чи пружності хітину відповідної ваги і товщини.

У туризмі й альпінізмі застосовують мотузки основні й допоміжні: репшнур, стропу тощо. У свою чергу, вони розрізняються типами: «кручені» чи «плетені». Крутіння – один із найперших способів виготовлення мотузок – так підвищується запас міцності троса при розтягуванні. Однак виготовлені за сучасними технологіями комбіновані мотузки – більш надійні, довговічні й мають набагато більшу можливість еластично протистояти динамічним навантаженням. У таких мотузках поверх пучка спірально звитих синтетичних ниток (жилок) є оплетення (іноді – подвійне і потрійне). Інформацію про якість матеріалу, діаметр і вантажопідйомність мотузки можна одержати з кінцевої марки, що знаходиться на одному з кінців заводської бухти.

До основних туристських мотузок можна віднести мотузки діаметром: 10 – 12 – 14 – 16 і 18 мм. Іноді як основну доводиться використовувати здвоєну мотузку діаметром 8 мм. Допоміжною мотузкою додаткового супроводу може слугувати кінець (діаметр 6-8 мм), хоч для побутових кріпильних репшнурів використовують не тільки мотузки діаметром 6-8 мм, а й 4-6 мм. Капронові й нейлонові мотузки в плетенні міцні, зносостійкі, не гниють, але згодом, під дією світла, вони частково втрачають свої властивості: еластичність і динамічну міцність – про це завжди варто пам’ятати і перевіряти кінці перед використанням. Треба мати на увазі, що на альпіністських і гірських туристських маршрутах страхувальне спорядження швидко зношується, і мотузка, що витримала хоч один розрив, не може

надалі використовуватися з тією самою метою, зате може слугувати чудовим навчальним інвентарем.

У туризмі досить знати від 6-8 до 25-28 надійних вузлів. За своїм призначення вузли поділяються на три групи: для скріплення мотузок, для обв'язок і допоміжні.

Вузли для скріплення мотузок

Знайомство з вузлами можна почати, запропонувавши учням зв'язати кінці двох шнурів, а потім і кінці мотузок. Просто зв'язати і подивитися, що з цього вийде. Як правило, більшість зв'яже примітивним «бабиним» вузлом (так звичайно зв'язують два кінці білизняної мотузки, зав'язують хустку, шнурки на взутті) або бантиком.

Після цього приступаємо до освоєння більш міцних вузлів, якими зв'язують мотузки. З усього їх розмаїття прямий (морський) вузол – найпростіший, найпоширеніший і, мабуть, один із найдавніших, але зовсім не найкращий для надійного скріплення двох мотузок (рис. 4.8.1).

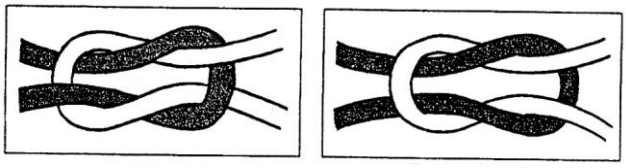

Рис. 4.8.1. «Бабин вузол» і «Прямий вузол»

Починають в'язати прямий вузол, як «бабин», але при другому перехлесті виконують усе навпаки, міняють хід мотузки на зворотний (рис. 4.8.2).

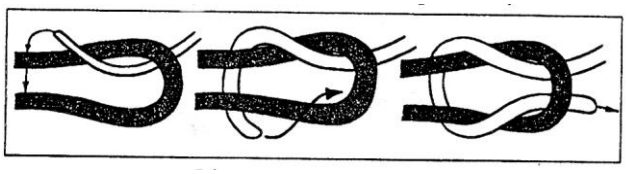

Рис. 4.8.2. В'язання прямого вузла

Робимо це як на кінцях шнура, так і на кінцях мотузки. Прямий вузол симетричний і красивий, що особливо видно, якщо мотузки різнокольорові, легко в'яжеться і легко розв'язується. Однак до дуже надійних, нагадаємо, цей вузол не належить – у ньому мале тертя. Для підвищення його надійності

вільні кінці вузла прив’язуються до основних кінців мотузок так званим контрольним вузлом (рис. 4.8.3).

Рис. 4.8.3. Прямий вузол з контрольними вузлами

Тепер спробуємо зайнятися удосконаленням прямого вузла, щоб досягти надійності скріплення двох мотузок однакового діаметра. (Дві мотузки різного діаметра марно зв’язувати прямим вузлом, оскільки цей вузол взагалі не тримає мотузки різного діаметра).

Недоліки прямого вузла, що перешкоджають його використанню в техніці страховки, як згадувалося вище, полягають у тому, що дуже мала площа взаємодії поверхонь, що труться, а значить – мала й величина тертя. Чи можна її збільшити? Скористаймося другим способом в’язання прямого вузла через петлю, але після введення в петлю другого кінця і напівобхвата зробімо ще й повний додатковий обхват, після чого цей вільний кінець введімо в петлю і затягнімо вузол: вийде красивий симетричний вузол, який назвали академічним (рис.4.8.4).

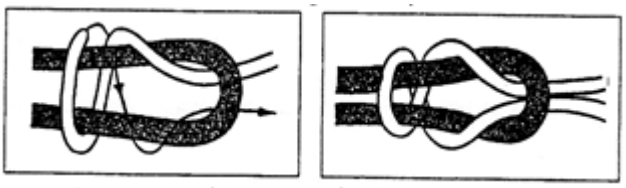

Рис 4.8.4. В’язання академічного вузла

Але й він практичного застосування в техніці страховки не знайшов: для скріплення двох мотузок одного діаметра цей вузол не використовують, оскільки придуманий дуже простий і дуже надійний зустрічний вузол (про нього нижче). Для скріплення ж двох мотузок різного діаметра академічний вузол трохи надійніший від прямого. Навіщо ж тоді знайомити учнів з академічним вузлом? Річ у тім, що назва цього вузла найкраще відповідає сенсу його освоєння: академічний вузол корисний саме в академічному

значенні, оскільки дає змогу добре оволодіти технікою в’язання інших вузлів, що широко застосовуються.

Чим поганий академічний вузол для скріплення двох мотузок, особливо різних діаметрів? Тим самим, чим і прямий, – недостатністю тертя, хоч і більш високого, ніж у прямого. Малюнок цих двох вузлів симетричний, а тому й красивий, але саме в цьому і закладений їхній недолік – треба було б зробити вузол не з прямим виходом обох кінців мотузки в один бік, а розкидати їх у різні боки, що істотно підвищило б тертя у вузлі. Але це можна спробувати зробити вже з прямим вузлом.

Зв’язувати будемо мотузки різного діаметра – у нашому випадку це буде шматок основної мотузки і шнур. В’яжемо прямий вузол через петлю, але після напівобхвату введемо вільний кінець не паралельно основному, а під нього. Утворився перехлест шнура, а його кінці вийшли по різні боки петлі. Це вже зовсім інший вузол, відомий у морській (парусній) справі дуже давно під назвою шкотового (рис. 4.8.5).

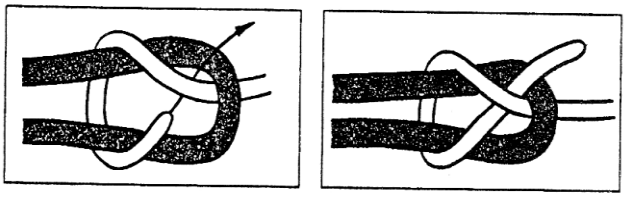

Рис. 4.8.5. В’язання шкотового вузла

Якби в кінці в’язання академічного вузла ми зробили те ж саме, спрямували б вільний кінець допоміжної мотузки не в один бік, а по різні боки петлі (вільний кінець під основний), то отримали б ще міцніший вузол для скріплення мотузок різного діаметра брамшкотовий вузол. Але його можна виконати й іншим, основним, способом. Починаємо в’язати шкотовий вузол, а під основний кінець мотузки її вільний кінець пропускаємо не один, а два рази. Наслідки ті самі: виходить брамшкотовий вузол, що використовується як найнадійніший вузол для скріплення мотузок різних діаметрів (рис.4.8.6).

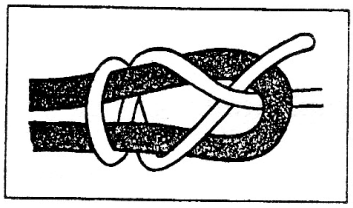

Рис. 4.8.6. В’язання брамшкотового вузла

Всі розглянуті вузли – від прямого до брамшкотового – вважаються завершеними, якщо вільні кінці двох мотузок зафіксовані навколо своїх основних кінців контрольними вузлами. Часто учні, швидко справляючись з основними вузлами, відчувають деякі труднощі при виконанні контрольних і в’яжуть їх неправильно. Треба чітко усвідомити собі цю елементарну процедуру: вільний кінець мотузки йде вздовж основного кінця, охоплює його і фіксується звичайним вузлом. При цьому вільний кінець мотузки зберігає свій первинний напрям – вниз уздовж основної мотузки.

Гарною вправою у в’язанні контрольних вузлів є ткацький вузол (названий так тому, що цим вузлом ткачі завжди зв’язували нитки, що порвалися, ним користуються і рибалки, зв’язуючи кінці порваної волосіні). В’яжуть його так: невеликі кінці двох мотузок одного діаметра накладають один на одного, кінець однієї мотузки охоплюють контрольним вузлом навколо іншої, а потім те саме робиться з другим кінцем. Натягнувши дві мотузки в різні боки, контрольні вузли стягують – утворився ткацький вузол (рис.4.8.7).

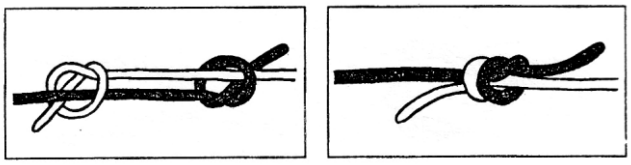

Рис. 4.8.7. В’язання ткацького вузла

Використання ткацького вузла із суто навчальною метою (навчити робити контрольні вузли швидко і якісно, оскільки ніякого застосування в техніці страховки він не знаходить) – це справа вчителя. Разом з тим, ткацький вузол був продовжений у такій модифікації, яка виявилася найнадійнішим варіантом скріплення двох мотузок. Це – вузол грейпвайн.

В’яжеться він так само, як і ткацький. Різниця полягає лише в тому, що при в’язанні ткацького вузла відразу ж після обхвату вільним кінцем мотузки двох складених разом мотузок цей кінець пропускається в одинарну петлю, що утворилася і затягується (в’яжеться просто контрольний вузол). При в’язанні грейпвайна кінцем мотузки роблять не один, а два обхвати, після чого кінець мотузки пропускають уже не через одну, а через дві петлі. При в’язанні ця різниця не істотна, а ось із погляду міцності такого вузла (і певних зручностей його використання) – величезна (рис 4.8.8).

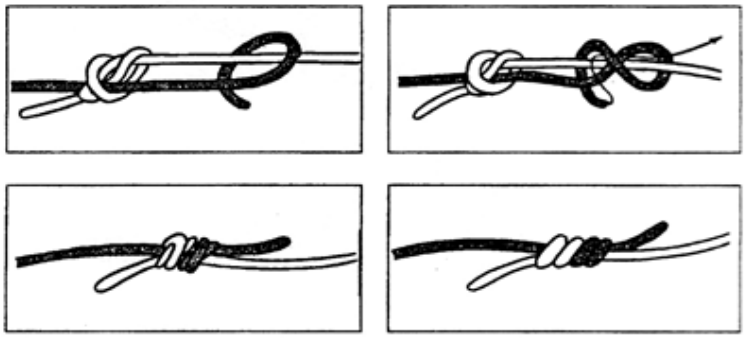

Рис. 4.8.8. В’язання грейпвайна

Грейпвайн, по-перше, виявився найміцнішим із вузлів, призначених для скріплення двох мотузок однакового діаметра. По-друге, цей вузол має найменший коефіцієнт ослаблення мотузок (всього лише 5 %, інших вузлів з таким невеликим коефіцієнтом ослаблення немає). По-третє, грейпвайн виявився дуже зручним не тільки при скріпленні мотузок, стрічок, в’язанні петель-відтяжок, а й при виконанні петлі для самостраховки, причому цим же вузлом можна регулювати довжину петлі.

Для скріплення мотузок різного діаметра, надійний при скріпленні двох стрічок і стрічки з мотузкою, тримає добре і легко розв’язується після зняття навантаження зустрічний вузол.

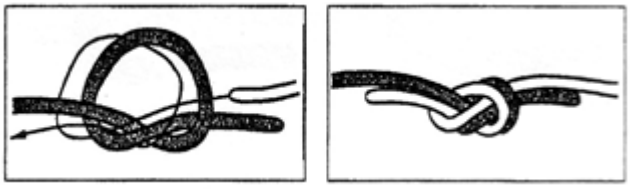

Рис. 4.8.9. В’язання зустрічного вузла

В’яжеться зустрічний вузол дуже просто. На кінці однієї з мотузок (або

стрічок) робиться вузол-петелька, кінець же іншої йде назустріч, повторюючи шлях першої у вузлику, і затягується вузол (рис 4.8.9).

Вузли для обв'язки

Для обв'язки туриста і прив'язування його до мотузки використовуються три вузли: булінь, вузол провідника і «вісімка». Перший відомий так само давно, як давно існує парусний флот. Булінь – морський вузол, що використовують в альпінізмі, знайшов дуже широке застосування як при закріпленні мотузки, так і безпосередньо для виконання кінцем мотузки грудної обв'язки в тих випадках, коли немає готової грудної обв'язки або страхувальної системи. При проведенні рятувальних робіт з підручними засобами, забезпеченні страховки або взаємної страховки, відсутності готових обв'язок або систем вузол булінь просто незамінний.

Булінь в'яжеться так. Вільним кінцем мотузки охоплюють дерево або камінь (або груди, якщо булінь використовується для грудної обв'язки). Після цього на основній частині мотузки, тобто на тій, що надалі навантажується, роблять спочатку одну петлю, потім, нижче, другу, яку пропускають у першу («петля в петлі»). Тепер вільний кінець мотузки пропускається в цю другу петлю до повного охоплення дерева, каменя, а основною мотузкою друга петля разом із пропущеним через неї кінцем втягується в першу петлю. У ще не затягнутий до кінця вузол вставляють карабін, гачок, шматок міцної палиці й остаточно затягують вузол – без цієї процедури після навантаження на мотузку булінь розв'язати неможливо.

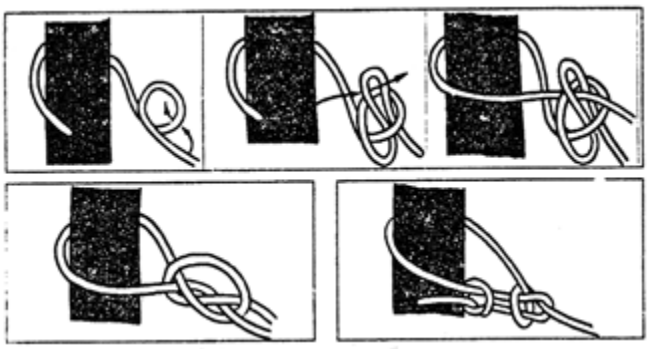

Рис.4.8.10. Булінь

Вільний кінець фіксується на основній частині мотузки контрольним

вузлом (рис. 4.8.10). Якщо бути уважним і придивитися до вузла, можна помітити, що його малюнок точно повторює малюнок шкотового вузла.

Наступний – вузол провідника виконується на кінцях мотузок і стрічок для їх закріплення на рельєфі за допомогою карабіна, на своїй страхувальній системі тощо. Перевага вузла – в простоті зав'язування (його легко в'язати й однією рукою), недолік – він сильно затягується під навантаженням.

В'яжеться вузол так: кінець мотузки складають петлею, цією петлею роблять напівобхват здвоєної мотузки, а в подвійну петлю що утворилася, пропускають початкову петлю і затягують, не забуваючи про контрольний вузол.

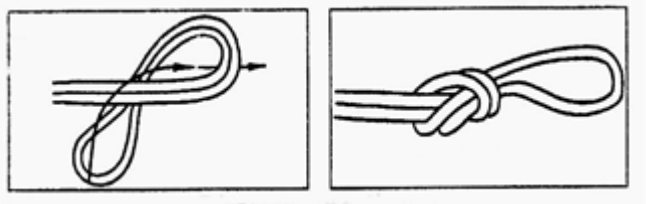

Рис. 4.8.11. В'язання провідника

Основний недолік вузла провідника – сильне затягнення – можна легко усунути, зробивши початковою петлею навколо здвоєної мотузки не напівобхват, а повний, унаслідок чого після затягнення вузол має красивий малюнок у формі вісімки – саме таку назву він і отримав. Вузол «вісімка» (рис. 4.8.12), крім переваги перед вузлом провідника, відрізняється високою надійністю (щодо саморозв'язування), не вимагає наявності контрольного вузла і значно легше розв'язується після роботи під навантаженням.

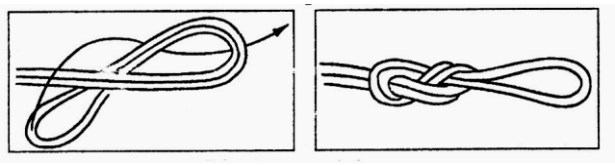

Рис. 4.8.12. В'язання «вісімки»

Уявімо собі ситуацію, коли необхідно, щоб вузол «вісімка» виявився зав'язаним у вусі гачка, навколо лямки рюкзака або навколо поручневої мотузки в положенні вільного по ній пересування. Це цілком реально за відсутності в якийсь момент вільного карабіна. Чи можна зав'язати такий вузол одним кінцем навколо, скажімо, поручневої мотузки? Можна. Щоб

краще уявити, як це робиться, зав'яжіть спочатку «вісімку» й акуратно витягніть з неї короткий кінець. Така основа виходить, якщо вільним кінцем мотузки (або страхувального кінця, закріпленого на грудній обв'язці) зробити повний обхват, тобто один оберт навколо мотузки і пропустити кінець у петлю, що утворилася. Цей кінець перекидається через поручневу мотузку (або пропускається у вухо гачка), а потім вводиться в петлю, повністю повторюючи малюнок «вісімки» («зустрічно»). Затягніть вузол: вийде той самий вузол «вісімка», але вже такий, що вільно ковзає по поручневій мотузці або закріплений на гачку (рис. 4.8.13).

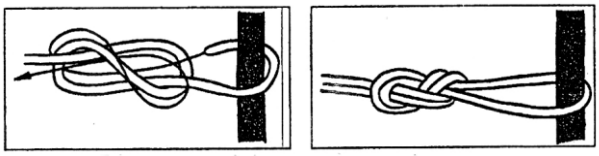

Рис. 4.8.13. В'язання «вісімки» одним кінцем

Допоміжні вузли

Схоплюючий вузол протягом багатьох років, поки для самостраховки використовувалися тонкі (6 мм) шнури і ще не існувало спеціальних затискних пристроїв, був незамінним. Різні пристрої (кулачкові затискачі, жумари та ін.) ліквідували монополію схоплюючого вузла. Проте вміти в'язати і користуватися схоплюючими вузлами треба досконало з багатьох причин, у тому числі й тому, що як допоміжному вузлу, а при відсутності затискачів і як страхувальному, застосування йому завжди знайдеться. У ряді випадків схоплюючий вузол надійніший від затискних пристроїв.

В'яжеться схоплюючий вузол двома способами: петлею або одним кінцем, але у всіх випадках обов'язково мотузкою меншого діаметра по мотузці більшого діаметра. Петля перекидається через основну (поручневу, наприклад) мотузку, нижня частина петлі двічі пропускається всередині верхньої частини петлі, вузол розправляється і затягується (рис. 4.8.13).

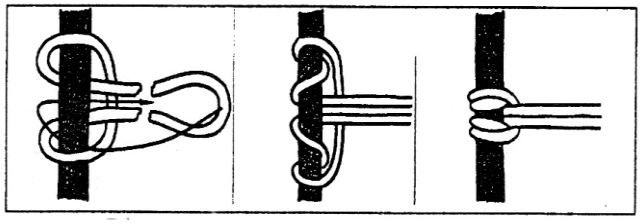

Рис. 4.8.13. В’язання схоплюючого вузла

Вузол подвійний провідник застосовується як і схоплюючий вузол з використанням тонкої (8 мм) допоміжної мотузки і репшнура (6 мм). В альпіністській практиці від них поступово відмовилися, у туристській – ні. Оскільки схоплюючий вузол в’яжеться на основній мотузці (11-12 мм) тонкою мотузкою або репшнуром, то закріплення в грудному карабіні петлі (або кінців при в’язанні схоплюю чого вузла одним кінцем) не може здійснюватися з допомогою, наприклад, «вісімки» – тонка мотузка (а тим більше репшнур) не надійна в разі зриву учасника і викликаного цим зривом сильного ривка. Вузол повинен бути подвійним. Такий вузол, що отримав назву «подвійний провідник», виконується як на кінці так і в середині мотузки або шнура.

В’яжеться «подвійний провідник» просто. Початок такий самий, як при в’язанні вузла провідника: робимо петлею напівобхват здвоєної мотузки, але в подвійну петлю, що утворилася при цьому, не пропускаємо вихідних (як при в’язанні провідника), а, навпаки, притримуючи її вільною рукою, захоплюємо пальцями іншої руки середину петлі й втягуємо у подвійну петлю. Підтягуємо трохи подвійну мотузку, злегка затягуючи вузол, що утворюється, через нього перекидаємо початкову петлю і, витягуючи петлі, остаточно затягуємо вузол.

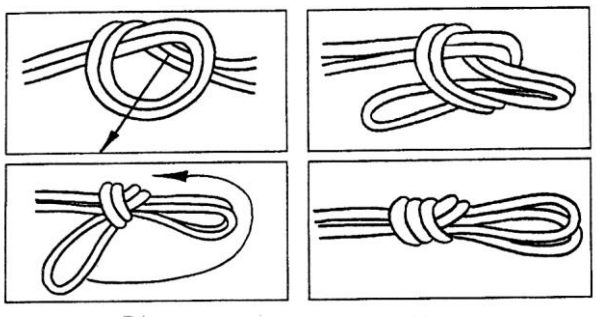

Рис. 4.8.14. В’язання подвійного провідника

Якщо поспішати і не стежити за тим, щоб вузол весь час знаходився в розпрямленому стані, він не вийде (рис. 4.8.14). Для економії часу в поході «подвійний провідник» на петлі, призначеній для схоплюючого вузла, в'яжеться заздалегідь, і, коли виникне необхідність закріпитися на основній мотузці за допомогою схоплюючого вузла, треба лише перекинути петлю через мотузку і двічі пропустити всередину петлі вузол «подвійного провідника».

В'язати схоплюючий вузол петлею просто, зручно і швидко, але принаймні у двох випадках від цих переваг доводиться відмовлятися. По-перше, коли на грудній обв'язці учасника закріплені два страхувальні кінці: на одному з них – карабін (для руху по горизонтальних поручнях), на іншому в'яжеться схоплюючий вузол тоді, коли необхідно здійснити перехід з горизонтальних поручнів на вертикальні без втрати при цьому самостраховки. По-друге, при просуванні по обмерзлій мотузці, а також при проведенні рятувальних робіт – у таких випадках потрібна підвищена надійність вузла, і його в'яжуть не в дві нитки, як звичайно, а в дві нитки з одного боку, але в три – з іншого, який більше навантажується. Якщо умови вимагають максимальної надійності вузла і він в'яжеться повністю в три нитки (з обох боків), то і в такому разі ніщо не заважає повернутися до використання петлі, просто замість двох обертів треба робити три.

Схоплюючий вузол одним кінцем в'яжеться так: перекидаємо кінець страхувального фала через основну (поручневу) мотузку і робимо ним два оберти «від себе» (або три – у разі «посиленого» схоплюючого вузла). Потім перекидаємо через фал й робимо ще два (або три) оберти в протилежному напрямку, «до себе», але не в бік від вузла, а всередину. Якщо відсутні затискачі, схоплюючі вузли використовуються при виконанні вертикальних підйомів по одній або по двох вільно спущених мотузках. Ноги при цьому стоять на стременах.

Вузол «стремено» використовується досить широко як при підйомах зі схоплюючими вузлами, так і в багатьох інших випадках закріплення мотузки.

Один із прикладів – закріплення середини мотузки на верхній частині колоди при наведенні переправи по кладці. «Стремено» взагалі дуже зручне для фіксування за допомогою шнура, фала, наприклад льодоруба, пристебнутого до грудної обв'язки, шнурка рідинного компаса на руці тощо. Крім того, в'яжеться цей вузол просто, фіксує дуже надійно.

В'яжеться «стремено» так. Треба взяти в руки мотузку (одна рука прямим хватом, інша – зворотним) і зробити одночасно дві петлі, які вийдуть по різні боки мотузки (рис. 4.8.15). Ці петлі скласти назустріч одна одній (нічого не повертаючи!) – утвориться стремено. (Якщо одну з петель при складанні повернути, то вузол «розсиплеться».)

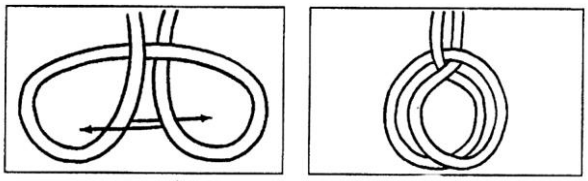

Рис. 4.8.15. В'язання вузла «стремено»

Вузол удавка також належить до допоміжних вузлів і застосовується тоді, коли треба закріпити кінець мотузки за дерево або камінь. При цьому робочим кінцем мотузки обноситься дерево (камінь) і корінний кінець основної мотузки, після чого між тим, за що кріпиться мотузка, і місцем, де виконаний обнос корінного кінця, робиться декілька витків («шлагів») (рис. 4.8.16).

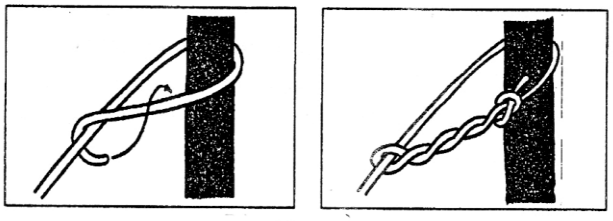

Рис. 4.8.16. В'язання удавки

Ще один допоміжний вузол – маркірувальний. Служить він для маркіровки мотузки після того, як вона збухтована. На одному кінці мотузки виконується петля, а іншим кінцем назустріч петлі робиться 4-5 обертів навколо бухти й петлі, після чого робочий кінець пропускається в петлю, а вільним кінцем петля затягується (рис. 4.8.17).

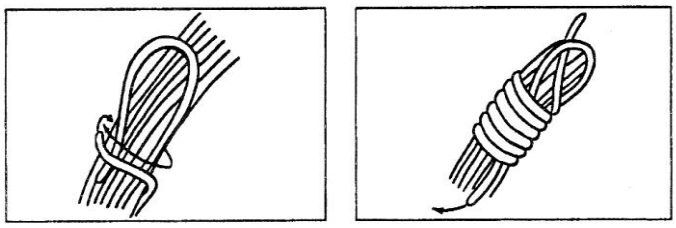

Рис. 4.8.17. В’язання маркірувального вузла

4.9. Багаття та їх види

Майданчик для багаття вибирають на відкритому, але захищеному від вітру і безпечному місці, на відстані 5-8 метрів від наметів, бажано біля води. Слід робити це на місцях, які вже використовували з цією метою. Саперною лопаткою знімають дерен із місця, обраного для багаття, і обкопують його рівчаком. У крайньому разі для цього застосовують сокиру. Усе сухе листя, гілки, траву, які можуть загорітись, варто відгребти від багаття на відстань 1-1,5 м. Мале багаття легше розводити та підтримувати, ніж велике. Декілька малих багать, розташованих по колу, в прохолодну погоду дадуть більше тепла, ніж одне велике. Багаття для обігріву роблять більше, а для приготування їжі – менше. Підтримка багаття потребує меншої затрати сил, ніж розпалювання нового.

Постійна практика виробила за багато років у досвідчених туристів і мандрівників певний порядок дій перед тим, як руки людини запалять вогонь. Якщо ви зумієте в основному дотримуватися такої послідовності у своїх діях, то ваше багаття не тільки принесе навколишнім тепло, світло і користь, а й мінімально нашкодить природі. Отже:

1. Треба грамотно вибрати, повністю розчистити і підготувати місце для майбутнього багаття. Не забудьте врахувати напрям вітру і пожежну безпеку. Бажано, щоб неподалік була водойма. Подивіться, куди йтимуть дим та іскри. Крони дерев, висохлі гілки сосни, ялиці, ялини, ялівця можуть зайнятися. Будь-яке багаття випалює всю органіку з ґрунту, а при низовому жарі полум’я повзе до найближчих ділянок рослинності. Тому розташовуйте багаття не ближче ніж за 3-7 метрів від прикореневої системи дерев, від

наметів, а майданчик очистіть від моху, лісової підстилки, сухої трави, хвої. Не розпалюйте багаття на торфі, поблизу молодого ялинника, хлібного поля – це може мати серйозні наслідки. Кострище слід обкопати чи обкласти камінням (рис. 4.9.1).

Рис. 4.9.1. Багаття з опорою

2. Установіть опорну систему багаття. Іноді черговий обережно підпалює все, складене для розпалювання: гілочки, кору, сучки, а воно раптом розвалюється і гасить полум’я. Щоб ваша споруда стояла міцно, її найкраще на що-небудь обперти. Опорою може стати старе поліно, забитий кілочок, консервна банка, камінь. Доцільно розпалювати багаття з підвітряного боку від великої колоди.

3. Підготуйте розпал. Для того щоб розпалити первинне багаття, що зігріє і охопить полум’ям товстіші поліно й сучки, доводиться часто використовувати точкове полум’я (багаття «Курінь»). На початку використовуються тонкі тріски, стружки, берест, сухий мох, нижні гілочки ялини, сучки сосни. Усе це може слугувати розпалом. Тріски для розпалу можна підготувати ножем, але його окремі складники треба спресувати й укласти щільніше і міцніше, щоб перші язички полум’я не загасилися поривом вітру, снігом чи дощем.

Для розпалу можна використати природні компоненти:

- солому, очерет;
- суху траву;
- бересту з берези;
- пух з голівок рогози;

– сухі нижні гілки ялини;
– сухі сучки сосни, кедра, ялиці;
– шишки хвойних дерев;
– лишайники цетрарію і кладонію;
– сухий мох сфагнум і зозулин льон;
– смолисті утворення.

Можна використовувати привезені з собою:

– таблетки сухого спирту;
– папір, газети, картон;
– органічне скло;
– заздалегідь привезені трісочки;
– бензин (наливають у консервну банку);
– солярку (надійна на морозі).

4. Заздалегідь заготовляють збоку первинні дрова (сучки, тріски, друзки), що знадобляться через 3-5 хвилин після того, як займеться розпал.

5. Тепер треба розпалити розпал. Уся увага на вітер і вогкість..

6. Треба розпалити щільне багаття для накопичення жару.

Коли полум'я обліже тонкі гілки, перепалить їх і почне згасати. У перші кілька хвилин дуже важливо підтримати вогонь. Обережно, не перешкоджаючи надходженню кисню до вогню, підкладають сухі дрова середньої товщини, потім що-небудь товстіше.

7. Розпалюють основний тип багаття. Якщо потрібно, установлюють захисну стінку чи перекриття. Паралельно заготовляють запасні дрова.

Типи багать

Кожне багаття – це завжди творчість. То дрова бувають різні, то умови ландшафту і погоди різні, то характер того, хто розпалює, його досвід. Але все-таки багаторічний туристський досвід і практична різниця в призначенні і цільовому застосуванні багать дають змогу розділити їх на кілька типів. Технічна і спеціальна туристська література пропонує 3 основних

практичних типи: полум’яні, жарові і димові. Полум’яні мають високий яскравий вогонь, у верхній частині якого можна швидко приготувати їжу, вони можуть бути світловим сигналом. Жарове багаття накопичує внутрішній запас енергії жару, що витрачається повільно. Це багаття довгочасне, воно добре сушить одяг, годиться для нічлігу, рівно гріє. Димове – це сигнальне багаття. Серед багать різного практичного призначення можна відзначити кілька (у даному разі – 4) типових форм. Можна назвати їх основними (рис. 4.9.2, 4.9.3, 4.9.4, 4.9.5).

Рис. 4.9.2. «Конус» («Курінь»)

Рис. 4.9.3. «Колодязь» («Решітка»)

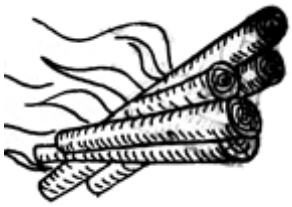

Рис. 4.9.4. «Тайгове».

Рис. 4.9.5. «Зірка».

Вогнище типу «колодязь», коли поліна при укладці нагадують криничний зруб – дає сильний жар. На ньому добре готувати їжу, грітися,

сушити одяг.

Вогнище типу «шалаш», коли поліна кладуть пірамідою або конусом – дає добре освітлення, але мало жару.

Вогнище типу «зірка», коли поліна складають з декількох сторін по радіусу від центру і по мірі згоряння дров їх рухають ближче до центру – економне.

Вогнище типу «тайгове», коли довгі колоди викладають вздовж або під гострим кутом одна до одної – широкий фронт вогню дозволяє не тільки варити їжу і сушити речі, а також ночувати поруч з ним.

Енергія багаття. Паливо

По-перше: рослинність буває різна. По-друге: учасники в групі повинні знати мету, порядок і знати порядок своїх дій. По-третє: варто завжди враховувати погодні умови, свої можливості й екологічні наслідки.

На дрова для звичайного багаття можна використовувати дрібні старі гілки, кору, пеньки і корчі, висохлі стовбури з чагарників, криволісся, підлісок, стебла багаторічного травостою зонтикових, шишки тощо. Звичайно шкільним туристським групам за містом найзручніше зробити свою стоянку з багаттям на березі струмка чи озера, а в таких природних мікрокомплексах майже завжди переважають рослинні асоціації мішаного лісу. Отже, наявні різні деревні породи: хвойні (ялина, сосна, ялівець, ялиця, на півдні – туя, кипарис), листяні (вільха, береза, горобина, осика); у середній смузі країни і далі на південь до рослинних асоціацій частіше домішуються породи дерев широколистяних лісів (в’яз, липа, дуб, клен, граб, каштан).

Узимку краще використовувати хвойні дерева. Вони активніше горять. Ялина дає більше диму і легше горить. Осика – пострілює іскрами. Сильно горить сосна і кедр. Якщо дерева не до кінця висохли, мають у камбіальних шарах патьоки смоли, то вони при вигорянні будуть коптити чорними струменями диму. Однак займаються вогнем вони легше (зона смоляку). Березу добре класти для обкатування, на це частіше беруть підгнилі стовбури. У багаття для жару можна підкинути шишок сосни, ялини.

Але незалежно від того, які види деревних порід використовуються для багаття, беруть тільки суху деревину. Сухі дрова горять рівно, легко охоплюються полум'ям, потріскують. На сухих дровах будь-який тип багаття («Курінь», «Колодязь», «Тайгове») буде горіти майже без диму, добре прогрівати навколишній простір, накопичувати жар.

Згортання бівуаку

Не менш відповідальним етапом похідного життя є згортання бівуаку, і, в першу чергу, приведення у належний порядок території. Все сміття, яке може горіти (газети, паперові пакети, обгортки від продуктів тощо), слід спалити. Залишки їжі, лушпиння, інші сирі відходи – в яму для сміття. Туди ж кинути пусті консервні банки (попередньо пропалені на вогнищі, щоб на них прогоріла полуда). Яму для сміття присипати землею або піском. А от рештки їжі можна залишити своїм меншим братам – мешканцям лісу.

Вогнище слід ретельно залити водою і місце від нього закласти дерном. Все, що згодиться іншим туристам, які прийдуть сюди, акуратно складають і залишають на видному місці. Закінчується згортання табору оглядом території. Його проводить керівник групи або заступник. Головна турбота керівника – виховати в туристів звичку залишати місце бівуаку і привалу чистим, яким воно було до їх приходу. Це буде свідчити про високу культуру юних туристів.

Харчування в поході

Для того, щоб мандрівник міг пройти намічений маршрут, потрібно раціонально харчуватися. Їжа повинна містити достатню кількість білків, жирів, вуглеводів (співвідношенням 1:1:4), вітамінів і мікроелементів. Калорійність даного раціону коливається від 3 000 до 5 000 кілокалорій в залежності від умов походу і фізичного навантаження.

Перед виходом на маршрут бажано скласти меню, продумати можливість поповнення продуктами на маршруті. Вага добового раціону туриста в середньому складає 0,8-1 кілограм. Сипучі продукти розфасовують спочатку в поліетиленові торбинки, а потім в матерчаті, підписується їх вага.

10-15 % даного раціону припадає на кишенькове харчування – цукерки, шоколад, сухофрукти, родзинки, халва, мюслі.

Орієнтований добовий раціон у нескладній подорожі на одну особу, такий:

Хліб чи сухарі.....400 – 500 г

Крупи і макаронні вироби.....200 г

Супові концентрати.....60 г

Рибні, м’ясні консерви.....100 г

Сало.....40 г

Сир твердий, масло.....50 г

Молоко (сухе, згущене).....50 г

Цукор, цукерки, халва, сухофрукти.....100 г

Сіль, цибуля, часник, спеції, чай.....80 г

При триразовому гарячому харчуванні на сніданок припадає 35 % денного раціону, на обід – 40 %, на вечерю – 25 %. У поході завжди повинен бути недоторканий запас продуктів. В екстремальних умовах, можна використовувати для харчування сухі бульби любки дволистої, для дорослої людини достатньо 40 грамів порошку коріння приготовлених у вигляді суспензії на воді чи молоці. Цим рецептом у далекому минулому користувались татарські кіннотники. Ця рослина поновлює сили, підвищує працездатність. У харчуванні мандрівника крупи і приготовлені з них страви займають особливе місце.

Зберігання продуктів

Важливе значення в мандрівці має правильна організація зберігання продуктів харчування. Найкраще зберігаються сухі продукти: сухарі, крупи, макаронні вироби, сухе молоко та інше у бавовняних торбинках. Проте інколи в продуктах заводяться комахи. Щоб цього не сталось, треба перед тим як засипати продукти у торбинку, її треба хвилин 15-20 прокип’ятити у насиченому соляному розчині, а потім висушити, не віджимаючи. У такій «тарі» продукти можна зберігати, не боячись шкідників.

Для продовження термінів зберігання продуктів влітку,

використовують кропиву дводомну, материнку, пижмо звичайне, самосил гайовий, листки тополі чорної, м'яти, меліси, горіха волоського, траву чебрецю, чаберу садового, а також хрін, цибулю, часник. Перелічені рослини мають складну гаму летких олій, які згубно діють на патогенний стафілокок, стрептокок, мікроби кишкових інфекцій, діють інсектицидно. Призупиняє розвиток мікробів застосування міцних розчинів кухонної солі (соління риби, м'яса, овочів). Щоб запобігти псуванню м'яса, його достатньо покласти в подрібнене вугілля. Продукт буде зберігатися досить тривалий час. Воно швидше висохне, ніж почне неприємно пахнути.

Шотландський спосіб зберігання яєць. Яйця на декілька секунд опускають у гарячу воду, виймають і зберігають тривалий час. Яєчний білок, що прилягає до шкарлупи, згортається й утворює тоненький шар. Цим і забезпечується тривале зберігання яєць, тому що через шкарлупу не проникає повітря.

4.10. Безпека в туристських походах

Безаварійність – найважливіша вимога до всіх туристських походів. Навіть найпростіший вихід за місто малодосвідчених туристів може бути пов'язаний з елементами небезпеки. Щоб туризм став джерелом зміцнення здоров'я і розвитку фізичних сил, кожен турист має суворо дотримуватися в похідних умовах правил поведінки і техніки безпеки.

Важливе правило кожного походу – дотримання розпорядку дня і режиму харчування та особистої гігієни всіма його учасниками. Багатьом відома думка досвідчених туристів, що безпека залежить не стільки від складності маршруту, скільки від підготовленості й дисциплінованості учасників походу. Якщо групу складають туристи, які мають незначну різницю у віці та фізичній підготовці, спільні інтереси, то в поході буде легше досягти дружної взаємодії за будь-яких ситуацій, створити психологічний клімат взаєморозуміння, взаємовиручки і взаємодопомоги.

Якщо серед учасників походу є школярі віком від 6 до 14 років, слід

обирати маршрути за довжиною і складністю, враховуючи вік і підготовленість юних туристів. Недостатнє фізичне навантаження для дорослих можна компенсувати фізичними вправами та іграми під час великий привалів.

До небажаних наслідків у поході можуть призвести погане знання маршруту, темп руху, що не відповідає підготовленості туристів, низька дисципліна в групі, відсутність необхідного спорядження, невиконання правил купань і навчання плавати, самовільне спускання на лижах з гір, неправильна поведінка при виявленні вибухонебезпечних предметів, несприятливі метеорологічні умови, низький рівень технічної і тактичної підготовленості туристів, невміння долати природні перешкоди, зустрічі з дикими тваринами і плазунами, отруйні рослини, недоброякісні продукти харчування тощо.

Згадане вище трапляється через недосвідченість членів групи або керівника, який погано організував усебічну підготовку учасників походу, не ознайомився як слід з районом мандрівки, складними ділянками маршруту і не намітив способи їх подолання. Керівник групи має знати правила організації і проведення туристських походів і мандрівок, методичні рекомендації щодо безпечного проходження маршруту і постійно стежити за суворим дотриманням дисципліни в туристській групі. Вказані правила повинен вивчати не тільки керівник, а й усі учасники походу, які, відповідно до них, проходять усебічну підготовку і виконують вказівки керівника групи.

Протягом усього походу слід суворо дотримуватися санітарно-гігієнічних правил. З метою запобігання нещасних випадків і захворювань не рекомендується пересуватися під час грози, сильного вітру, хуртовини, у туман, за винятком екстремальних ситуацій; необхідно суворо дотримуватися всіх вимог безпеки. Не слід пересуватися після дощу по камінню, осипах, стрімких схилах. Круті схили, скелясті береги річок потрібно проходити з послабленими лямками на рюкзаках і зі страхувальними мотузками.

Не варто планувати пересування групи в спеку. Перебуваючи на сонці, потрібно одягати панаму або картуз, сонцезахисні окуляри. Якщо на шляху групи виникла пожежа, яку загасити самотужки неможливо, туристи терміново відходять у безпечне місце і, коли це можливо, сповіщають про побачене в сільраду, протипожежну охорону або міліцію.

При переході групи по кризі замерзлої річки чи озера слід перевірити відсутність тріщин, вимоїн, повітряного простору між шарами льоду або між льодом і водою. Лід має бути не менш як 10 см завтовшки. Той, хто в групі йде першим, страхується мотузкою. Не слід підходити до краю льоду ближче як за 100 см. Небезпечно переправлятися по льоду, під яким знизився рівень води або вона затопила його поверхню.

Страхування необхідне на всіх небезпечних ділянках маршруту. Керівник групи приймає рішення щодо його організації, способу здійснення і розміщення туристів. Одяг туристів має відповідати порі року і погоді. При похолоданні слід більше рухатись, на привалах надягати теплі речі, пити гарячий чай, каву. У сиру погоду, якщо є можливість, треба просушити одяг, взуття, спальні мішки, рукавички, шкарпетки, намети.

Щоб їжа не стала причиною отруєння, дотримуйтеся таких правил: молоко перед уживанням обов’язково кип’ятити; не вживати продукти, які втратили звичайний вигляд, колір і запах, консерви з банок, що здулися. Питну воду, набрану у випадкових джерелах, слід обов’язково кип’ятити.

Особливої турботи керівникам походів завдає купання, адже доводиться купатися в незнайомих водоймах, а це іноді пов’язане з небезпекою для життя. Тому потрібно дотримуватися таких правил: перевірити місце купання – воно має бути чистим, без корчів, ям, каменів; якщо можливо, обмежити його кілками з натягнутою на них мотузкою; навчати дітей плавати на мілкому місці (вода має бути до пояса). Не слід купатись, якщо у вас погане самопочуття, ви втомились або перегрілись.

Вибираючи місця для бівуаку, необхідно керуватися такими правилами безпеки:

- місце має бути безпечним на випадок негоди: поблизу наметів не повинно бути сухостійних або нахилених дерев, які можуть впасти при сильному вітрі;
- ґрунт має бути сухим, а в разі дощу вода не повинна стікати під намети;
- намети під скелями ставити небезпечно – може падати каміння;
- не можна розташовувати бівуак біля одиноких дерев, на хребті, на вершині пагорба, щоб уникнути в грозу небезпеки удару блискавки; у випадках, коли все-таки довелося розташувати бівуак на відкритому високому місці і до району табору наблизилася гроза, всі великі металеві предмети треба віднести вбік від наметів не менш, ніж на 50 м;
- рубати дрова слід тільки перевіреною сокирою, яка міцно тримається на сокирищі, у траєкторії руху сокири нікого не повинно бути;
- щоб не отримати опіки, кухар біля вогнища працює в брезентових рукавицях.

Необхідно додати: більшість випадків небезпеки у поході найчастіше виникає в результаті ігнорування правил безпеки.

4.11. Туристські змагання

Згідно з правилами проведення туристських змагань, існують особливості в дистанціях, перешкодах та завданнях залежно від виду туризму. Змагання з пішохідного туризму проводяться на дистанціях: «Смуга перешкод», «Крос-похід», «Рятувальні роботи»; а також у вигляді спеціальних завдань.

«Смуга перешкод» – коротка, динамічна дистанція, насичена технічними етапами, встановленими на природних та штучних перешкодах (схили різної крутизни та характеру, річки, болота, зарослі, завали тощо). Вона може включати виконання спеціальних завдань. Подолання технічних

етапів вимагає від спортсменів чітких дій з дотриманням техніки безпеки подолання перешкод.

«Крос-похід» – довга дистанція, яка імітує похідні умови. Команда повинна пройти певний, позначений на карті (схемі) маршрут, насичений технічними етапами. При подоланні дистанції команда орієнтується по карті для визначення оптимального шляху, долає природні перешкоди, технічні етапи та виконує спеціальні завдання. Інколи вводяться швидкісні етапи.

«Рятувальні роботи» передбачають надання силами команди першої допомоги «умовно потерпілому» та виготовлення засобу для транспортування потерпілого з послідовним його транспортуванням по маршруту, складеному з технічних етапів. Умовна травма або захворювання та перелік технічних етапів встановлюється Положенням або Умовами проведення змагань. На певних змаганнях «Рятувальні роботи» можуть бути включеними до складу дистанції «Смуга перешкод» та «Крос-похід» або складу «Спеціальних завдань». Усі технічні етапи з транспортування потерпілого на дистанції «Рятувальні роботи» долаються командою із самонаведенням.

«Спеціальні завдання» передбачають виконання завдань, пов’язаних з туризмом, або подолання одного чи декількох технічних етапів.

У процесі будь-яких дистанцій туристи долають різноманітні природні перешкоди різними способами. Залежно від способу подолання розрізняють різні технічні етапи. Правилами проведення змагань з техніки спортивного туризму з виду пішохідний туризм передбачено перелік технічних етапів та «Спеціальних завдань», що включають у дистанції «Смуга перешкод» та «Крос-похід», які наведено в таблиця 4.11.1.

Положенням або умовами проведення змагань може бути запроваджена логічна комбінація етапів, а також інші етапи або спеціальні завдання.

Змагання на різних дистанціях проводяться командні та особисті (дистанція «Смуга перешкод» або «Спеціальні завдання»). Кількісний склад команди має бути достатнім для технічно грамотного безаварійного

проходження дистанції.

Таблиця 4.11.1

№	Технічні етапи		
1	Навісна переправа через річку	11	Переправа через річку вбрід з використанням перил
2	Навісна переправа через яр (скельна)	12	Переправа через річку вбрід
3	Крутопохила переправа	13	Переправа по мотузці з перилами
4	Підйом по скельній ділянці або схилу	14	Переправа на плавзасобах
5	Траверс скельної ділянки або схилу	15	Транспортування «потерпілого»
6	Траверс схилу з альпенштоком	16	Подолання канави, струмка, рову, скельного прижиму з використанням підвішеної мотузки (маятником)
7	Спуск по вертикальних перилах	17	Рух по жердинах
8	Спуск по схилу (у т. ч. спортивним способом)	18	Рух по купинах
9	Переправа через річку по колоді	19	Орієнтування
10	Переправа через яр по колоді		
	Спеціальні завдання		
20	В’язання вузлів	24	Встановлення намету
21	Надання долікарської допомоги	25	Розпалювання багаття
22	Залік з топографії та геодезії	26	Укладання рюкзака
23	Визначення відстані або висоти	27	Виготовлення спорядження

Подолання всіх технічних етапів базується на виконанні командою (учасником) усіх вимог із забезпеченні безпеки, які необхідні при проходженні аналогічних перешкод у спортивних туристських походах. Це вимагає від учасників чіткого виконання певних прийомів роботи із засобами страхування.

До основних засобів страхування, що використовуються учасниками туристських змагань і спортивних походів, належать: мотузка основна (діаметр якої від 10 мм і більший); мотузка допоміжна (діаметр якої від 6 до 10 мм); страхувальна система; карабіни різної конструкції; кулачки, жумари, гаки скельні та льодові; льодоруб, альпеншток тощо.

Страхувальна система – це комплект ременів для обв’язування людини (рис. 4.11.1). Вона призначена для безпеки людини під час його можливого зриву при подоланні перешкод.

Краще використовувати універсальну систему, яку за допомогою пряжок підганяють до потрібного розміру. Як правило, система виготовляється з капронової трубчастої стрічки шириною 40–50 мм.

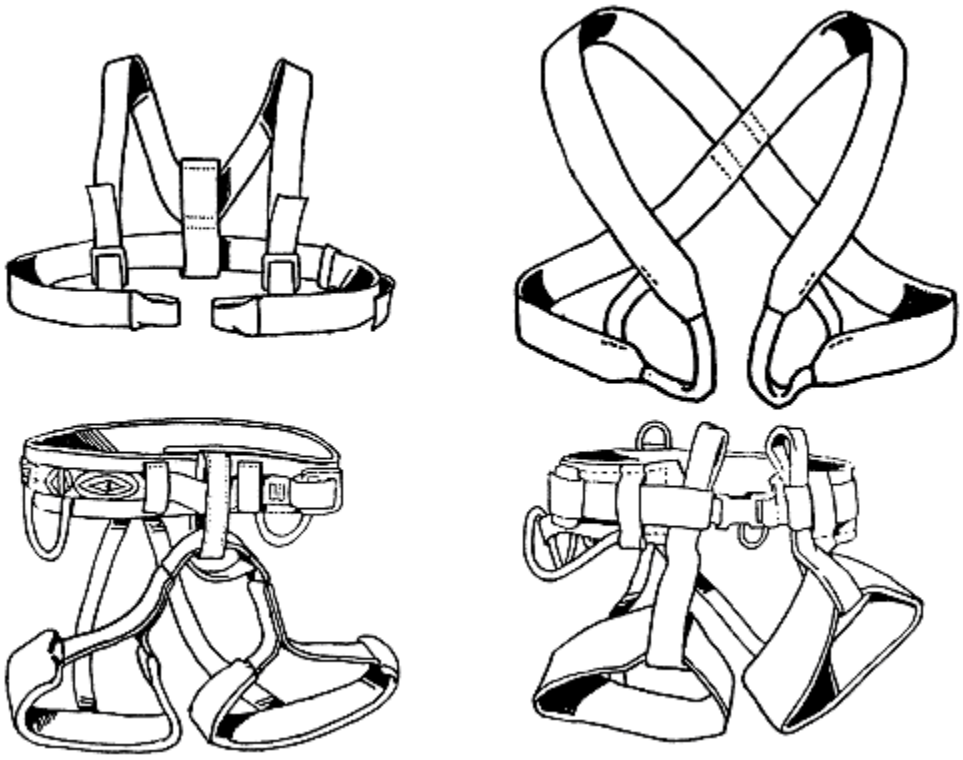

Рис. 4.11.1. Страхувальні системи різної конструкції

Зшивають ремені, використовуючи капронові або лавсанові нитки, які порівняно з бавовняними забезпечують набагато більшу міцність. Виробляють окремо грудну обв’язку і нижню (на стегна), які заблоковують за допомогою основної мотузки (рис. 4.11.2). Недопустимо для блокування використовувати допоміжну мотузку, навіть здвоєну, або з’єднувати ремені карабіном, бо сили, які розподіляються на його частини у випадку зриву, можуть зламати карабін. Зблокована система створює надійне утримання людини на випадок зриву і вільного падіння. Недопустимо використовувати систему по частинах: при використанні тільки нижньої зрив на стрімкій кручі може спричинити важку травму хребта.

Перед використанням системи необхідно перевірити її цілісність: відсутність надривів та розкуйовджених швів, місця з’єднання системи з мотузкою не повинні бути потертими, металеві кільці та пряжки без тріщин тощо.

Для приєднання людини до мотузки на зблоковану систему, як правило, прикріплюються два карабіни: до грудної та до нижньої обв’язки (для спрощення їх називають грудний та нижній карабіни).

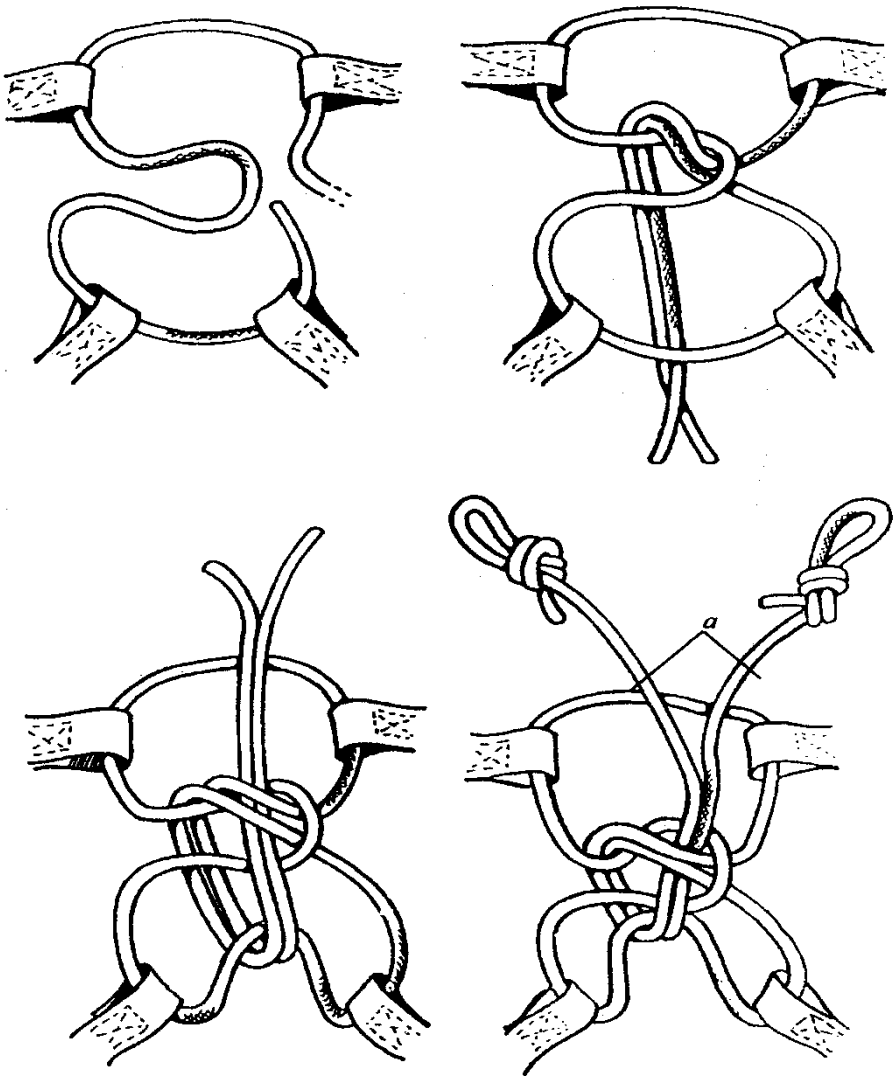
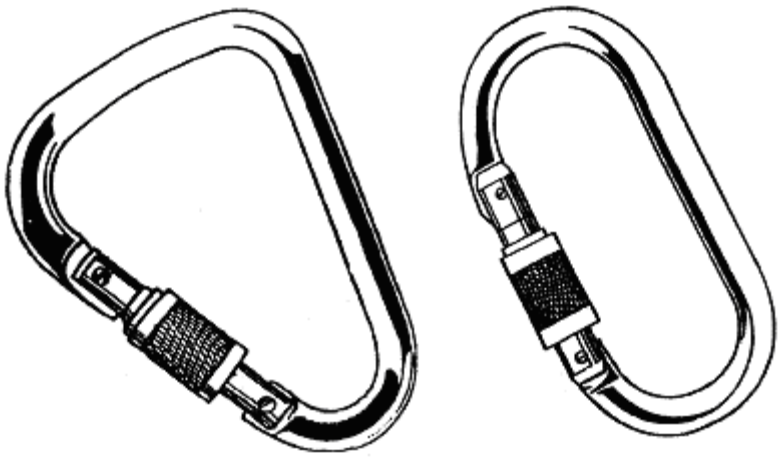

Рис. 4.11.2 Блокування страхувальної системи вузлом «подвійний булінь»;
а) кінці мотузки для самострахування.

Карабіни, що використовуються в туризмі й альпінізмі бувають різної конструкції та виготовлені з різного матеріалу. Раніше використовувалися трикутні сталеві карабіни (рис. 4.11.3). Тепер найчастіше використовуються трапецієподібні або бобоподібні. Для зменшення ваги їх виготовляють з алюмінієво-магнієвих або титанових сплавів. Усі карабіни, незалежно від конструкції та матеріалу, повинні мати муфту, що закриває защіпку. Муфти можуть бути на різьбовому з’єднанні або на пружинах. Використання карабіну без муфти неприпустимо на змаганнях, тренуваннях, тим паче в походах.

а б

Рис. 4.11.3 Карабіни різної конструкції

а) трикутний; б) бобоподібний.

Використання цих засобів під час змагань і походів вимагає від туриста наявності вмінь та навичок організації страхування. Основу вмінь організації страхування складають уміння в’язати туристські вузли.

Опис технічних етапів смуги перешкод, походу-кросу, рятувальних робіт та спеціальних завдань

Складність туристських категорійних походів визначається наявністю та характеристикою перешкод, які долають на своєму шляху туристи. Тому головною метою змагань є перевірка знань, умінь та навичок туристів долати природні перешкоди. Щоправда, інколи, коли бракує різноманіття природних перешкод, туристам пропонується імітація перешкод (умовні «річка», «болото», «стрімкі скелі» тощо). Але їх подолання проводиться з дотриманням усіх правил безпеки та страхування туристів, тобто так само, як і натуральних перешкод.

Усі перешкоди (на змаганнях – етапи) умовно поділяються на «водні» (через воду) і гірські (скельні). До водних перешкод належать такі: навісна переправа через річку, переправа через річку по колоді, переправа через річку вбрід із використанням перил, переправа через річку вбрід, переправа по мотузці з перилами, переправа на плавзасобах, рух по жердинах, рух по купинах. До гірських етапів відносять: навісну переправу через яр (скельну),

крутопохилу переправу, підйом по скельній ділянці або схилу, траверс скельної ділянки або схилу, траверс схилу з альпенштоком, спуск по вертикальних перилах, спуск по схилу (у т. ч. спортивним способом), переправа через яр по колоді, транспортування «потерпілого», подолання канави, струмка, рову, скельного прижиму з використанням підвішеної мотузки (маятником). При проведенні змагань начальники дистанцій вирішують кількість та послідовність етапів, їх складність та протяжність.

Згідно з правилами змагань зі спортивного туризму, на змаганнях з пішохідного туризму вищезазначені етапи включаються до дистанції «Смуга перешкод», або «Крос-похід». Залежно від підготовленості учасників визначається клас дистанцій. Параметри дистанцій «Смуга перешкод» та «Крос-похід» різного класу наведені в табл. 4.11.1

Таблиця 4.11.1

Параметри дистанцій з пішохідного туризму

Клас дистанції	**Кількість етапів** (не більше)	**Протяжність дистанції,** км		**Кількість етапів із самонаведення** (не менше)	**Кількість швидкісних етапів на дистанції крос-похід** (не більше)	**Оцінка дистанції,** бали	
		Смуга перешкод (не більше)	**Крос-похід** (не менше)			**Загальна сума балів** (не менше)	**Мінімальна сума балів локальних перешкод ЛП** етапів 1-18
I	6	1,0	5,0	1	1	20	15
II	9	1,0	7,0	4	2	45	30
III	12	1,0	9,0	5	3	70	50
IV	16	2,5	11,0	9	3	110	90

Примітки:

1. Кількість етапів із самонаведенням вказано для командного проходження дистанції, для особистих змагань вона не регламентується.

2. Бальна оцінка дистанції складається із суми бальних оцінок кожного етапу та балів за сумарний перепад висот на дистанції згідно з таблицею. Дистанція IV класу повинна мати не менше трьох перешкод умовної складності 3А та двох перешкод 2Б, III класу – не менш однієї перешкоди 3А та трьох перешкод 2Б, II класу – не менш однієї перешкоди 2Б. Рекомендується зменшувати довжину дистанції «крос-похід» на 1 км за

кожні 200 м набору висот зверху перших 200 м.

3. Згідно з таблицею, можуть бути поставлені постійні тестові дистанції різних класів, які затверджуються відповідною федерацією і далі не потребують інспекції на відповідність класу. Ці дистанції можна використовувати для перевірки підготовленості груп (команд) до спортивних походів, а також для змагань із заздалегідь обумовленими розрядними нормами.

Клас дистанції, крім її протяжності й кількості технічних етапів, визначається ще й складністю природних перешкод (характером рельєфу й рослинністю, швидкістю течії, шириною та глибиною річки тощо) та обов'язковими технічними прийомами, а для «Рятувальних робіт» – важкістю травм чи захворювання. При плануванні дистанцій суддівська колегія має визначити складність дистанції в балах.

Зрозуміло, що технічні етапи – це природні перешкоди, які зустрічаються в походах. Тому техніка і тактика їх подолання на змаганнях мало чим відрізняється від дій туристів в умовах походу, хіба що відрізняються у швидкості та застосуванні кількості спеціального спорядження.

Техніка подолання водних перешкод

Водні перешкоди – це ті, що утворенні водними об'єктами: річками, струмками, каналами, болотами. Залежно від типу і складності перешкод застосовуються різні способи їх подолання (див. табл. 4.11.2).

Таблиця 4.11.2

Способи подолання водних перешкод

Характеристика перешкоди	**Раціональні способи подолання**
Струмки, невеликі неглибокі річки з малою швидкістю течії, неглибокі канави з водою	Переправа вбрід або по каменях, що виступають з води
Неглибокі гірські річки з великою швидкістю течії	Переправа вбрід з наведенням перил
Швидкі, неширокі глибокі річки	Переправа на плавзасобах, навісна переправа, переправа по колоді
Легко- і середньопрохідні болота	Подолання болота по купинах, переправа по жердинах

Зрозуміло, що можна використовувати більш складні способи при подоланні річок меншої складності. При переправах забезпечення безпеки учасників здійснюється різними прийомами: за допомогою самостраховки або із застосуванням командної страховки. Організовуючи переправу в поході, враховують чисельний склад групи, фізичну підготовку і досвід керівника й інших членів групи в організації переправ. Кожен учасник має вміти плавати. Керівник повинний уміти розпізнавати характер річки, безпомилково визначати можливий спосіб її подолання.

Аналогічно діють організатори змагань – характер, складність, вид переправи визначається залежно від досвіду учасників, рівня їхньої підготовки, чисельного складу команди тощо. Вибираючи місце для переправи, враховують ширину і глибину річки, швидкість течії; наявність місць для організації страховки, спостереження і керування переправою; характер дна і наявність каменів, що котяться по ньому (звичайно вони дають про себе знати глухими ударами об дно).

Для переправи над водою (навісна, по колоді тощо) підійде звужена частина річки з деревами або скельними виступами на березі; для переправи по воді за допомогою плавзасобів – порівняно спокійна ділянка річки, де найменша швидкість течії, де нижче від переправи немає порогів, каменів що стирчать з води, корчів, колод і є зручні для причалу береги. Переходити убрід добре в тих місцях, де річка розширюється. Тут менша глибина і більш слабка течія; вдалим буде також місце, де русло розчленовується на окремі рукави.

Навісна переправа через річку в умовах походу організовується для великих груп, а на змаганнях це найулюбленіший елемент кожного керівника дистанції. Для організації навісної переправи перший учасник переправляється на протилежний берег способом, зазначеним в умовах змагань: вбрід на командній страховці, на плавзасобах, по суддівській навісній переправі тощо. Переправившись на протилежний берег, перший учасник закріплює вузлом удавка (Кренцеля) мотузку до опори (дерево,

виступ скелі). Якщо за умовами змагань останній учасник команди переправляється так само, як і всі, тобто по навісній переправі, то зняття мотузки буде відбуватися з того боку, де її закріпив перший учасник. Тому для кріплення недоцільно застосовувати вузол «карабінна удавка», хоча він легко і швидко в'яжеться. Але, щоб його «розв'язати» треба відстебнути карабін, що неможливо при натягнутій мотузці.

Після зав'язування мотузки на тому березі, де перебуває вся команда, організовують систему блоків – «поліспаст». Роль блоків виконують карабіни, а гальмівні пристрої – вузли схоплювальні, зав'язані петлями «прусика». При використані дерева як опори на ньому якомога вище зав'язуються дві петлі з основної мотузки. Як правило, при цьому використовується прямий вузол. Ця система, за законами фізики, дозволяє виграти в силі, тобто з невеликими зусиллями добре натягти мотузку, що у свою чергу, полегшує переправу членів команди. Після натягування обов'язково треба зняти всі допоміжні пристрої, петлі, мотузки, карабіни та закріпити основну мотузку за допомогою вузла «карабінна удавка». Для цього треба залишити систему петля «прусика» – карабін – петля на дереві; приблизно визначити довжину мотузки для зав'язування вузла «карабінна удавка», і тільки після його зав'язування, розв'язати вказану систему.

Кожний член команди повинен бути в альпіністській обв'язці, повернувшись спиною по напрямку переправи, прикріплюється грудною обв'язкою до мотузки за допомогою карабіна. Взявшись руками за мотузку і закинувши за неї ноги, він прикріплює нижній карабін. Якщо система альпіністських поясів зблокована, то можна прикріплятися одним (нижнім) карабіном.

Для полегшення переправи і для зручності повернення на інший берег карабінів (якщо є така потреба) до одного з них середньою частиною прив'язують допоміжну (транспортну) мотузку, кінці якої вибирають поперемінно на обох берегах. Доцільно її прикріпити, щоб не вислизнула, до опори. На березі, з якого переправляються, транспортну мотузку доцільно

прикріпити до карабінної удавки. Це дозволить зняти мотузку після подолання всіма учасниками навісної переправи. Для цього достатньо звільнити (тобто розв'язати вузол «удавку», або Кренцеля) на тому боці, куди всі переправилися, вибрати основну мотузку за допомогою транспортної.

Згідно з «Правилами змагань», довжина і кут нахилу переправи не повинні перевищувати: для дистанції I–II класів – 30 м і 10 градусів, III-I\/ – 60 м і 20 градусів. На дистанції I класу рекомендується переправу навішувати силами суддівської колегії.

Переправа по колоді. Залежно від класу змагань цей етап використовується у двох варіантах: з укладанням колоди (III-IV клас) і без укладання (I-II клас). Як правило, судді готують колоду для укладання довжиною більше 6 м. Колода укладається будь-яким способом, наприклад через вертикаль чи за допомогою триноги. При укладанні через вертикаль потрібно до одного кінця колоди прив'язати дві мотузки (або одну за допомогою вузла «стремено» так, щоб було два кінці), а інший кінець уперти в будь-яку опору (камінь, дерево, кущ, горбок, ямку тощо). Піднявши кінець колоди, утримують його за допомогою мотузок, між якими повинен бути кут 45^0–90^0. Оптимальний кут нахилу колоди до горизонту 40^0–45^0. Збільшити кут нахилу небезпечно – колода може впасти, при меншому куті дуже важко її тримати і маневрувати нею. За допомогою зміни сили натягу однієї та іншої мотузок повертають колоду так, щоб вона опинилася над протилежним берегом річки (яру) після чого її обережно опускають. Коли потік річки не дуже бурхливий, то можна використати течію річки для укладання колоди. Недоліком цього способу є те, що колода буде омиватися водою, а від цього – мокра і слизька.

Переправа першого учасника по колоді здійснюється з обов'язковою командною страховкою однією мотузкою. Учасники, що здійснюють страховку, не повинні стояти нижче від колоди. Для організації переправи інших учасників команди наводяться перила (основна мотузка), які організовуються стосовно колоди нижче за течією. Кріплення учасників до

перил за допомогою «вуса» самостраховки («вус» – основна мотузка з карабіном, прикріплена до переднього перехрестя зблокованої системи). Довжина «вуса» не повинна перевищувати довжини витягнутої вгору руки.

Згідно з «Правилами змагань», переправа через річку по колоді здійснюється при довжині колоди більш як 6 м. На дистанціях III і IV класів можна передбачити укладку колоди. Колода укладається будь-яким способом, наприклад через вертикаль чи з допомогою триноги. Переправа першого учасника по колоді здійснюється з обов'язковою командною страховкою однією мотузкою. Будь-яка інша мотузка, яка закріплена на учасникові й торкається води, рельєфу, колоди чи іншого учасника, вважається другою страхувальною мотузкою. Учасники, які здійснюють страховку, не повинні стояти нижче від колоди. Переправа інших учасників – по перилах. Перила організовуються стосовно до колоди нижче за течією. Кріплення учасників до перил – «вусом» самостраховки.

Майже всі види переправ через річки можливі лише в тому разі, коли перший учасник який організовує наведення переправи, переправляється вбрід. Але як на змаганнях, так і в умовах походу існують вимоги, коли вся команда переправляється вбрід. У поході при організації броду найголовніше визначити місце броду. Стежки, що ведуть до води, звичайно вказують на брід. Але це можуть бути і звірині сліди, що ведуть до водопою, особливо якщо їхнього продовження немає на іншому березі.

Головною перешкодою при переправі убрід є швидкість течії. Швидкість визначають за часом, за який гілка або шматок дерева пропливають певну відстань. Глибину і характер дна з'ясовує розвідник, що йде зі страховкою. Невеликій групі з 4-6 осіб організувати переправу на дуже важких ділянках майже неможливо. Великі групи організують нижче за течією місце для перехоплення товариша на випадок зриву і зносу течією. Місце встановлюється в точці, на яку має винести збитого течією. Визначають це місце, пустивши по воді з місця можливого зриву, 2-3 колоди або друзки. Якщо їх несе на корчі, вири або гострі камені, місце для

переправи непридатне.

На річках, де знесення течією не загрожує травмами, переправа здійснюється без страховки (розвідник іде зі страховкою). У таких випадках можна йти колоною боком до течії або трохи напроти неї, поклавши руки на плечі того, хто йде попереду. Можна організувати перехід на самостраховці з опорою на 2-метрову жердину або по двоє – обличчям один до одного, поклавши руки на плечі товариша.

Переправа вбрід – дуже серйозний і складний вид переправ, які проводяться на змаганнях. Переправлятися треба в черевиках і штормових штанях, щільно обв'язавши їх шнуром навколо ніг, щоб зменшити опір води. Для стійкості користуються міцною жердиною. Жердиною спираються в дно з боку течії. Ставлячи ногу, обмацують дно, шукають надійну опору. Рухатися треба на три такти: нога-нога-жердина. Якщо одночасно підняти ногу і жердину дуже легко втратити рівновагу і впасти.

При переправі убрід страховка того, хто йде першим, особливо відповідальна. Вона здійснюється основною і допоміжною мотузками, кінці яких пристебнуті до страхувальної системи або зв'язані в нього на спині вузлом «булінь». У такому положенні зручніше йти, а знесеному течією так легше плисти; якщо його підтягують до берега, він пливе на спині, вода не заливає обличчя.

Знесеного течією утримують на основній мотузці, водночас підтягуючи до берега допоміжною. Тому страхувальники з допоміжною мотузкою розташовуються на березі нижче за течією від основної мотузки. Страховка через плече і поперек при переправах не рекомендується, бо доводиться то швидко відпускати мотузку, то витягувати, тому два-три туристи просто тримають її в руках. Мотузку намагаються тримати так, щоб вона якомога довше не торкалася води. Якщо виникає потреба швидко кинути мотузку тому, хто пливе або стрибає, частину намотаної кільцями мотузки викидають проти течії. Поки її натягне течією, той хто переправляється встигне зробити стрибок або пропливти небезпечну ділянку.

У разі зриву того, хто переправляється, іноді доводиться бігом переміщатися по березі, тому що туго натягнута основна мотузка може заважати триматися над водою. При цьому дуже важлива погодженість дій тих, хто страхує основною і допоміжною мотузками. Поки перші дають можливість плисти тому, хто переправляється, за течією, інші мають підтягувати його до берега.

Як зазначено в «Правилах змагань», подолання водної перешкоди може здійснюватися будь-яким правильним способом: стінкою, «таджицьким способом», обличчям один до одного, по одному з жердиною, з жердиною на командній страховці тощо. Зона броду може бути обмежена.

Переправа через річку вбрід з використанням перил. Вийшовши на протилежний берег, той хто переправлявся закріплює мотузку до опори, а ті, які залишилися натягують перила по яких і переправляються. Для кращого натягу мотузки можна застосувати систему «поліспаст».

До спини того, хто переправляється, за допомогою карабіна прикріплюється страхувальна мотузка. Це робиться на випадок, якщо його зіб'є течія і він втратить рівновагу та впаде, щоб була можливість підтягнути потерпілого до берега. Після переправи першого страхувати можна з протилежного берега, але треба пам'ятати, що мотузка для страхування розташовується вище за течією стосовно перил.

Якщо у вузькому потоці не слизькі камені надійно лежать на відстані кроку або стрибка, то застосовується переправа по каменях. При переправах по каменях через небезпечну річку необхідна страховка мотузкою, довжина якої перевищує ширину річки. Для зручності певна частина мотузки, згорнута кільцями, знаходиться в руці того, хто переправляється. Від того, кого страхують, мотузка до берега йде нижче від лінії каменів, щоб у разі зриву вона не заважала йому плисти, а ті хто страхує могли нею маневрувати.

Основне завдання переправи першого учасника – наведення перил, пристібаючись до яких, переправляються інші учасники групи. Перила з основної мотузки наводяться для переправи убрід, по каменях, по колоді

(кладці) на інший берег або для переходу по небезпечній ділянці, скельному карнизові, крутому схилові, що обривається до води.

Перила мають бути максимально тугими, якщо мотузка слабко натягнута – це може виявитися небезпечнішим, ніж якби її взагалі не було. Тому обидва кінці мотузки прив'язують до опор. Кращий варіант – дерева на обох берегах. Якщо дерево тонке, той самий кінець мотузки прив'язують ще до одного дерева, опори, вбитої у землю і заваленої каменями. Для опори може бути використаний і великий кущ: мотузку варто в'язати біля самого його кореня і підстраховуватися так само, як при тонких деревах. Досить надійні скельні виступи, великі камені або завалені каменями жердини. Надійність перил перевіряє той хто йде першим зі страховкою з берега.

Переправа через річку вбрід з використанням перил, згідно з «Правилами змагань», проводиться з такими умовами: глибина річки не повинна перевищувати 1,2 м; швидкість течії і ширина переправи не повинні бути більшими: для дистанції I і II класів – 1 м/с, 30 м, III класу – 2,0 м/с, 30 м, IV класу – 3 м/с, 50 м. На дистанціях III-IV класів рекомендується натягувати перила силами команди. Перехід по перилах – обличчям до течії, кріплення до перил – «вусом» самостраховки.

Переправа по мотузці з перилами (паралельні мотузки). В умовах змагань цей елемент використовується дуже часто. Сутність його полягає в такому: між двома деревами, що ростуть на різних берегах річки, натягуються дві паралельні між собою мотузки. Нижня мотузка використовується як опора, по якій учасники переходять на протилежний берег, використовуючи самострахування так само, як при переправі по колоді – «вусом» за верхню мотузку. Рухатися по мотузці дуже складно, як би сильно вона не була натягнута. Досвідчені спортсмени для забезпечення стійкості роблять кроки, не втрачаючи контакту з мотузкою, – ковзаючи ногами по ній (рис. 4.11.4).

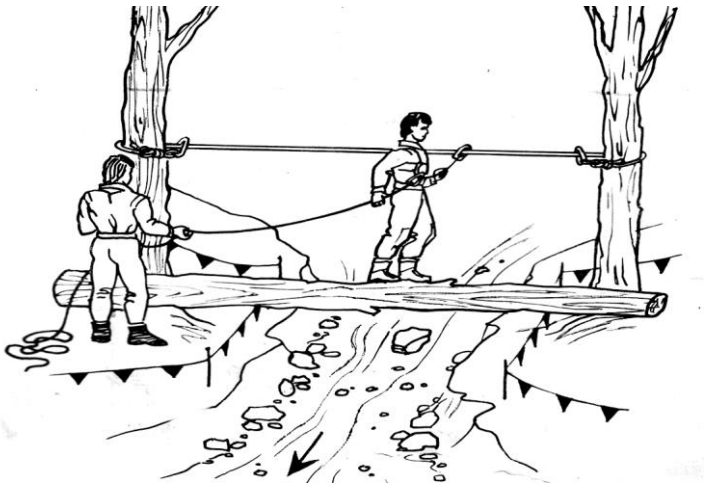

Рис. 4.11.4. Переправа по мотузці з перилами (паралельні мотузки)

На змаганнях переправу по мотузці з перилами організовують, як правило судді, а учасникам змагань залишається тільки правильно, з дотриманням страховки, подолати етап. Командна страховка (якщо вимагають умови змагань) здійснюється так само, як і при переправі по колоді.

До водних перешкод належать і болота. Під час змагань подолання болота здійснюється двома способами: за допомогою жердин та по купинах. Як правило для цих етапів використовуються заболочені невеликі легкопрохідні ділянки або проводиться імітація болота. Для цього на місцевості визначаються межі «болота» (контрольні лінії) і етап відповідно обладнується.

Як вказано у «Правилах змагань», переправа на мотузці з перилами здійснюється за таких умов: довжина переправи не повинна перевищувати: для I і II класів – 15м, III і IV класів – 30 м. Рекомендується організовувати переправу силами суддівської колегії. Відстань між мотузками до 1,5 м.

Рух по жердинах. Судді готують гаті – колоди діаметром від 30 мм і довжиною не більше одного метра та жердини довжиною 2,5-3,5 м. Гаті закріплюють кілочками або трохи прикопують, щоб вони не хиталися. Розміщують гаті або паралельно, або під невеликим кутом одна до одної на відстані 2-3 м. Довжина етапу – 10-20 м. Кількість жердин дорівнює числу учасників у команді. Переправляючись, учасники укладають жердини на гаті і, утримуючи рівновагу,

переходять з однієї на іншу. Використання жердини як опори не дозволяється. Не обмежується кількість членів команди на одній гаті. Тобто можна укласти дві-три жердини, притримати їх, поки один-два учасники перейдуть на іншу гать і потім, допомагаючи один одному, перекласти жердини на наступну гать, після чого знову удвох перейти далі.

Під час організації етапу слід керуватися правилами, у яких вказано: довжина етапу – 10-20 м.; відстань між опорами – 2-3 м, висота опор не менше 0,2 м; кількість жердин дорівнює числу учасників у команді; використання жердини як опори не дозволяється.

Переправа по купинах. Імітацію купин (у зв'язку з небезпекою рух по купинах реального болота на змаганнях майже не використовується) виконують декілька способами: малюють на землі, притрушують піском, закопують автомобільні покришки або дерев'яні стовпчики з набитими на них частинами покришок тощо.

Незалежно від обраного способу імітації купин треба пам'ятати основні вимоги до організації етапу: а) купини мають бути безпечними; б) всі учасники повинні бути в рівних умовах; в) розташування купин повинно бути таке, щоб неможливо було пробігти весь етап, не знижуючи швидкості. Для виконання останньої вимоги купини розташовують асиметрично, як показано на рис. 4.11.5. Довжина ділянки з природними чи штучними купинами до 20 м. Етап рекомендується для дистанцій не вище I і II класів.

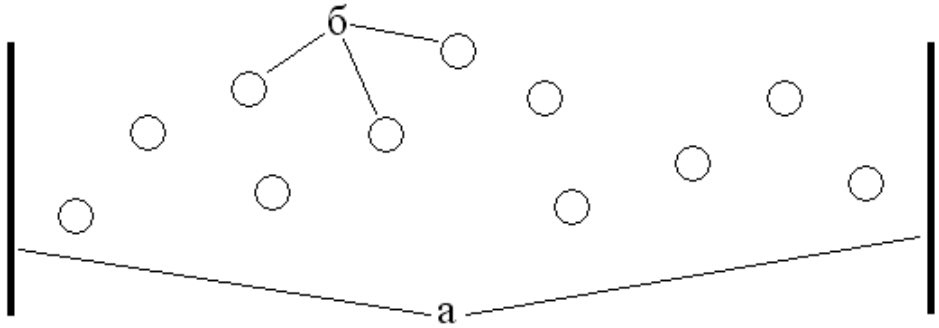

Рис. 4.11.5. Схема етапу «рух по купинах»
а) контрольні лінії; б) купини

Подолання канави, струмка, рову, скельного прижиму з використанням

підвішеної мотузки (маятником). Інколи в умовах походу виникає необхідність подолати нешироку, але глибоку перешкоду. У цьому разі найдоцільніше скористатися підвішеною мотузкою – маятником. Мотузка підвищується до гілляк, перекладини тощо, на ній можуть бути зав'язані вузли. На змаганнях вибирають перешкоду шириною до 4 м. На дистанції III і IV класу можлива організація маятника командою.

Особливості подолання етапів з водними перешкодами на змаганнях полягають у такому. Перший учасник команди під час організації переправ переправляється на протилежний берег вбрід або іншим, обумовленим в умовах способом. При переході вбрід (з жердиною) командна страховка здійснюється основною і допоміжною мотузками (вуса), кінці мотузок не закріплені. Основна мотузка вище за течією. Кріплення мотузки до учасника – перехрестя страхувальної системи на спині. На основній мотузці – два страхувальники в рукавицях обличчям по течії, допоміжна мотузка контролюється одним учасником. Бухта мотузки не повинна бути за спиною страхувальників, вони також мають бути без рюкзаків.

При переході по колоді командна страховка здійснюється так само, однак застосовується лише одна мотузка (основна). Натягування основної мотузки для переправи чи перил здійснюється будь-яким способом. Кріплення перил – жорстке (опора, крюк). При переправі учасників усі елементи, що несуть навантаження, повинні бути зняті з основної мотузки. Елементами, що несуть навантаження, можуть бути тільки карабіни та мотузка діаметром не менш як 10 мм. Наявність супроводжувальної мотузки – обов'язкова, ця мотузка повинна бути закріплена на березі, де є хоч один учасник і контролюватися ним, тобто цей учасник тримає мотузку в руках, бухта супроводжувальної мотузки позаду нього, обличчям він стоїть до того, хто переправляється, мотузка між ними розправлена, без петель. Кріплення супроводжувальної мотузки до учасника (на перилах) в зблоковану систему в будь-якому місці або окремим карабіном до карабіна, що ковзає по перилах і зблокований із системою учасника. Прикріплення учасника до навісної

переправи здійснюється двома карабінами або одним при збалансованій системі.

Етап «переправа на плавзасобах» може бути самостійним або входити як складова частина в етапи, пов'язані з переправою. Варіанти проходження етапу обумовлюються в умовах проведення змагань.

Техніка подолання гірських перешкод

Гірські перешкоди – це перешкоди, зумовлені рельєфом місцевості. До їх подолання належать: навісна переправа через яр; крутопохила переправа; підйом по скельній ділянці або схилу; траверс скельної ділянки або схилу; траверс схилу з альпенштоком; спуск по вертикальних перилах; спуск по схилу спортивним способом.

Навісна переправа через яр (скельна). На відмінну від навісної переправи через річку, перший учасник переправляється на протилежний берег згідно з умовами змагань: вільне лазіння, спуск (підйом) по мотузці в яр тощо. Все це здійснюється на командній страховці. На відміну від водних перешкод страховка здійснюється однією мотузкою, яка пристібається до грудної обв'язки спереду. Той, хто страхує, обов'язково пропускає мотузку через закріплений карабін (або іншу надійну опору, наприклад навколо дерева), кут між кінцями мотузки має бути гострим. Наведення навісної переправи та переправа інших учасників здійснюється як і при переправі через річку.

Організація навісної переправи через яр (скельна), згідно з «Правилами змагань» проводиться так: перший учасник переправляється на протилежний берег згідно з умовами (вільне лазіння, спуск (підйом) по мотузці в яр тощо) на командній страховці. Решта учасників переправляється як при переправі через річку (рис.4.11.6).

Крутопохила переправа – це переправа по мотузці, яка наведена під кутом до горизонту, який повинен перевищувати 20 градусів. Наведення переправи здійснюється аналогічно навісній переправі. Перехід першого учасника бродом, дюльфером, вільним лазінням на командній страховці або

будь-яким іншим правильним способом, залежно від умов змагань. Для забезпечення безпеки учасники переправляються по верхній командній страховці через гальмівний пристрій.

Рис. 4.11.6. Організація навісної переправи через яр (скельна)

Гальмівний пристрій складається з двох карабінів, або використовується пристрій «вісімка». При спуску учасник з міркувань безпеки має використовувати брезентові рукавиці.

Характеристика круто-похилої переправи така: кут нахилу переправи повинен перевищувати 20 градусів. Довжина для I і II класів – до 30 м, для III і IV класів – до 60 м. Учасники переправляються по верхній командній страховці через гальмівний пристрій. Перехід першого учасника бродом, дюльфером, вільним лазінням на командній страховці або будь-яким іншим правильним способом, передбаченим умовами змагань. Для останнього учасника обов'язкова супроводжувальна мотузка знизу. Вантаж транспортується по перилах з контролем зверху за допомогою супроводжувальної мотузки.

Підйом по скельній ділянці або схилу. Складність цього етапу залежить від крутизни та характеру схилу. Так, схили крутизною 30^0–35^0 здаються нескладними, але якщо це скельний обсипний схил та ще без стежки, то рухатися по ньому досить неприємно. На змаганнях бажано для підйому обирати скельну ділянку, але якщо її немає, то використовують трав'янистий відкритий (без підліску) схил. Для організації пунктів проміжної страховки

на таких схилах використовують дерева; на скельних ділянках для цього забивають гаки. Завдання першого – підніматися на командній страховці без падінь, на кожному пункті проміжної страховки навішувати карабін, пропускаючи через нього ту мотузку, на якій його страхують. Піднявшись, треба закріпити мотузку до опори вузлом «карабінна удавка» або будь-яким, який призначений для кріплення мотузки (удавка, Кренцеля, булінь). Після того як мотузка закріплена, решта членів команди піднімаються на самостраховці, використовуючи для цього петлю прусика, що прив'язується до основної мотузки схоплювальним вузлом. Другий учасник може зняти всі карабіни, що були закріплені першим на проміжних пунктах страховки.

На дистанції II-IV класів етап, як правило, має такі характеристики: довжина – до 60 м, середня крутизна – 45 градусів. Перший учасник піднімається вільним лазінням з командною страховкою, пропускаючи страхувальну мотузку через карабіни, які він навішує в проміжних пунктах кріплення. Всі інші учасники піднімаються по перильній мотузці з самостраховкою. Умовами змагань може передбачатися пункт зміни ведучого або організація командної страховки для всіх учасників. Як правило, командна страховка організовується першим учасником зверху. Для цього йому необхідно мати ще одну мотузку, якою через гострий кут він «вибирає» всіх учасників.

Траверс скельної ділянки або схилу. Траверс – це рух поперек водозливу. Залежно від крутизни схилу, траверс можна здійснювати на самостраховці або на командній страховці. Якщо крутизна схилу невелика (до 30^0), то траверс здійснюється на самостраховці за допомогою альпенштока. Для цього треба тримати альпеншток у двох руках і спирати його вище себе по схилу. Рух здійснюється, як правило, у три такти (нога-нога-альпеншток). Як вказано у «Правилах змагань» траверс схилу з альпенштоком може включати горизонтальні, вертикальні й похилі ділянки. Кількість учасників на ділянці згідно з умовами змагань.

При більшій крутизні схилу необхідно використовувати командну

страховку. Командна страховка здійснюється так само, як при підйомі. Але після наведення перил і організації руху інших членів команди не дозволяється знімати карабіни з проміжних пунктів страховки. Їх знімає останній учасник, якого вибирають на командній страховці.

Проходження учасників по перилах здійснюється на самостраховці – вусом з карабіном. Коли учасник підходить до проміжного пункту страховки, то він спочатку другий вус пристібає до наступної ділянки перил, а потім знімає вус з попередньої ділянки. Якщо за умовами змагань необхідно організувати командну страховку кожного учасника, то її здійснюють так само, як і при підйомі, з тією різницею, що страхування може здійснюватись з обох сторін.

Траверс схилу може включати в себе горизонтальні, похилі й вертикальні ділянки. Під час проходження учасниками горизонтальних перил здійснюється самостраховка «вусом», похилих і вертикальних перил – схоплювальним вузлом. Дистанції I та II класів обладнуються 2-4 пунктами перестібування, III і IV класів – 5-7.На дистанції I–II класів етап може бути організований суддівською колегією.

Переправа по паралельних перилах. На змаганнях, які проводяться на місцевості, де відсутні схили достатньої крутизни, для імітації траверсу схилу використовують переправу по паралельних перилах. Це ускладнений елемент переправи по мотузці з перилами (розділ «Техніка подолання водних перешкод»).

Для переправи по паралельних перилах мотузки натягують так, щоб відстань між ними була приблизно 1,5 м. Оскільки при траверсі схилу завжди є пункти проміжної страховки, то паралельні перила навішують між чотирма (і більше) деревами. Як правило, цей етап завжди готується суддями, командам залишається тільки виконати правильні дії при подоланні етапу.

Прикріпившись за допомогою вуса з карабіном до верхньої мотузки і тримаючись за неї двома руками, учасники змагань йдуть по ній боком. Підійшовши до опори, потрібно без втрати страховки перейти на наступний

проліт. Для цього спочатку слід пристебнути інший вус карабіном до верхньої мотузки за опорою (проліт «б»), лише потім відстебнути перший вус (проліт «а»). Якщо за умовами змагань усі мотузки закріплені жорстко, то одночасно на всьому етапі можуть перебувати декілька учасників – по одному на проліт. Але при цьому треба не порушувати вимогу «один учасник на мотузці», тобто прикріплюватися до наступної мотузки можна тільки тоді, як її вивільнив попередній учасник команди. Переправа цим способом можлива при досить сильному натягу мотузки як верхньої, так і нижньої.

Як вказано у «Правилах змагань», довжина переправи на мотузці з перилами не повинна перевищувати: I і II класів –15м, III і IV класів – 30 м. Рекомендується організувати переправу силами суддівської колегії. Відстань між мотузками – до 1,5 м.

Спуск по вертикальних перилах часто називають «спуск способом дюльфер». Він здійснюється на крутих схилах, середня крутизна яких не менш як 60 градусів. Коли відсутні схили такої крутизни, то спуск по вертикальних перилах здійснюють з гілок дерев або з будівель. Організація спуску вимагає закріплення мотузки за допомогою вузла «карабінна удавка» до надійної опори (вертикальні перила) і організація само- та командної страховки.

Самостраховка здійснюється за допомогою петлі прусика і схоплювального вузла, який в’яжеться на вертикальних перилах. Для забезпечення безпеки спуску (зменшення та регулювання швидкості руху) використовується пристрій «вісімка».

Цей пристрій дозволяє набагато збільшити силу тертя порівняно з тим, якщо мотузку пропускати тільки через карабін. І навпаки, сила тертя в цьому випадку менша, ніж при використанні способу «карабін-плече». Якщо мотузку накрутити на ріжки вісімки, то сила тертя збільшиться настільки, що той, хто спускається, зовсім зупиниться.

Командна страховка здійснюється основною мотузкою зверху через гострий кут. Самостраховка і командна страховка обов’язково здійснюється у

брезентових рукавицях. Параметри (відповідно до «Правил змагань») спуску по вертикальних перилах:

- середня крутизна не менш як 60 градусів;
- етап проводиться з використанням спускових пристроїв, або способом «карабін-плече», або традиційним способом «дюльфер»;
- страховка усіх учасників – командна або суддівська;
- етап може бути організований на формах рельєфу, деревах тощо.

Для ускладнення інколи обмежують зону приземлення або з'єднують даний етап з іншим (спуск по вертикальних перилах здійснюється на паралельні мотузки, навісну переправу, колоду тощо).

Спуск по схилу здійснюється із самостраховкою «схоплювальним» вузлом або з командною страховкою. Цей спосіб використовується при крутизні схилу менше як 60^0. Як правило, мотузку для спуску закріплюють за допомогою вузла «карабінна удавка», щоб можна було організувати її зняття. Не забувши зав'язати на іншому кінці довільний вузол, мотузку скидають униз так, щоб вона не зачепилася за дерева, не утворила вузли. Закріпивши петлю прусика на основній мотузці за допомогою схоплювального вузла і пристебнувши її до грудного карабіна, учасник рухається вниз. Найбільш раціональний спосіб руху під час спуску – приставні кроки. Положення основної мотузки стосовно учасника – довільне.

Організація командної страховки, як і на всіх гірських етапах, здійснюється за допомогою основної мотузки пропущеної через карабін, щоб утворився гострий кут. Кінці цієї мотузки закріплені: один на учаснику, що спускається; другий до опори. Можна закріпити мотузку на грудному карабіні того, хто страхує. Але в цьому разі він обов'язково має бути на самостраховці.

Особливості подолання етапів з гірськими перешкодами. Усі етапи, пов'язані з гірськими перешкодами, здійснюються з командною або суддівською страховкою через карабін (опору). Кінець страхувальної

мотузки повинен бути закріплений до опори, або до того хто страхує, обов'язково стоїть на самостраховці. Його самостраховка здійснюється за допомогою вуса, довжина якого повинна не перевищувати двох метрів. Як правило, для страхування передбачено робоча зона (безпечна зона). Перебування учасників у робочій зоні дозволяється тільки на самостраховці або на командній страховці. При страховці та самостраховці обов'язкове використання рукавиць.

На всіх навісних переправах вантаж транспортується окремо від учасника. Вантажем вважається ємність і спорядження, що транспортується у ній: рюкзак; контейнер; мотузка, кінець якої не закріплений з одного з боків етапу; контрольний вантаж, якщо він передбачений умовами змагань. Якщо на будь-якому етапі вантаж транспортується окремо від учасника, то його переміщення має контролюватися його переміщення мотузкою, що закріплена на початку, або в кінці етапу. На етапах, що мають перепад висот, повинна також бути під контролем швидкість переміщення вантажу (це не стосується зняття мотузок, якими було обладнано етап). Будь-яке спорядження, яке не має контролю і при падінні потрапило за обмежувальну лінію або у воду (на водних перешкодах), вважається втраченим.

Основна мотузка має бути діаметром не менше як 10 мм, допоміжна чи супроводжувальна – не менш як 6 мм. У всіх випадках мотузки для страхування повинні кріпитися і розташовуватися так, щоб не було тертя між ними. Кінці страхувальної мотузки після вузла, який закріплений за опору або до учасника і який передає навантаження на її іншу частину (наприклад «Вісімка»), вважаються самостійними мотузками.

Будь-який етап змагань вважається закінченим, коли всі учасники досягнули відповідно до умов його закінчення, тобто вийшли за контрольну лінію разом зі спорядженням. Після цього фіксується час проходження етапу. Залишене спорядження повертається команді після її фінішу на дистанції. На змаганнях може бути визначено контрольний час проходження кожного етапу. У разі проходження етапу за контрольний час частиною команди (але

не менш як двома учасниками) етап команді зараховується, а за кожного учасника, що залишився, нараховується штраф. Також нараховується штраф за «втрачене« спорядження, що залишилося на етапі.

Початком роботи на будь-якому етапі вважається вихід першого учасника за контрольну лінію, або пристібання до мотузки (перил), або наступ на колоду, або інше, обумовлене умовами проведення змагань. Якщо дистанція долається за системою «ралі», то час початку роботи зазначений у картці команди і в суддівському протоколі.

Штраф суддею оголошуються голосно і записується у протоколі. Призначення штрафу може бути опротестоване представником команди після фінішу команди, але не пізніше 30 хвилин. Будь-які переговори чи суперечки команди з суддями вважаються неетичною поведінкою, за що команда може бути знята зі змагань, або дистанції.

Спеціальні завдання туристських змагань

Правилами змагань з пішохідного туризму передбачено виконання «спеціальних завдань». Окремі елементи спеціальних завдань можуть бути включені до дистанції «Смуга перешкод», «Крос-похід», «Рятувальні роботи», або у вигляді окремих конкурсів. До спеціальних завдань відносять: в’язання вузлів, надання першої допомоги, орієнтування, залік з топографії та геодезії, визначення відстані або висоти, встановлення намету, розпалювання багаття, укладання рюкзака, виготовлення спорядження.

Перед проведенням етапу *в’язання вузлів* суддям потрібно підготувати: секундомір, декілька (залежно від кількості вузлів, що будуть в’язати) невеликих кінців основної та допоміжної мотузок, папірці з чітко написаною правильною назвою вузлів, протокол. Даний етап проводять різними способами. Найчастіше, за допомогою жеребкування визначається хто з учасників змагань і які вузли буде в’язати. При цьому можливе в’язання певної кількості вузлів з усього переліку, або в’язання всіх вузлів. Якщо вузли в’яже один член команди, то в першому випадку різні команди знаходяться не в однакових умовах (вузли різної складності), у другому –

відсутній елемент несподіванки, бо все одно треба зав'язати всі вузли. Найчастіше використовується така схема проведення конкурсу: усім або окремим членам команди (не менше двох) пропонується зав'язати певну, однакову для всіх команд, кількість вузлів. Усі команди знаходяться в однакових умовах, бо в сумі члени кожної команди зав'яжуть всі вузли, але зберігається елемент несподіванки: хто який вузол буде в'язати – завчасно невідомо.

Надання першої допомоги. Етап проводиться у вигляді теоретичного або практичного заліку. Проведення його рекомендується на дистанціях 1 та 2 класів і етапу «Рятувальні роботи». Рекомендується до від'їзду команд на змагання повідомити їх про джерело інформації, відповідно до якого буде проводитися суддівство. Час, витрачений на етапі понад установлений (оптимальний) зараховується до суми штрафного часу.

Цей етап поєднується, як правило, з етапом транспортування потерпілого, коли він входить до смуги перешкод чи крос-походу. Складності проведення етапу надання першої допомоги полягають у тому, що всім командам треба пропонувати однакове завдання (всі команди мають бути в рівних умовах), а одночасно провести етап неможливо – на кожну команду треба не менше двох суддів. Хоч як не відмовчуються члени перших команд, останні команди до старту вже мають певну інформацію про завдання і мають змогу підготуватися. Тому в умовах туристських змагань доцільно «ізолювати» членів команд, які будуть брати участь у даному етапі, тобто розмістити їх так, щоб не було змоги спілкуватися ні зі своїми командами та керівниками, ні з членами команд, які вже виконали завдання.

Залежно від класу дистанції підбираються умовні травми та захворювання. Правилами проведення змагань з туристського багатоборства визначений перелік умовних травм і захворювань (табл. 4.11.3):

Таблиця 4.11.3

Перелік умовних травм і захворювань

1. Кровотечі.	15. Вивихи.

2. Проникаюче поранення грудної клітки. 3. Проникаюче поранення черевної порожнини. 4. Травма черепа. 5. Перелом ключиці. 6. Перелом ребер. 7. Пошкодження хребта. 8. Перелом таза. 9. Перелом плеча. 10. Перелом передпліччя. 11. Перелом стегна. 12. Перелом гомілки. 13. Перелом щиколотки. 14. Розтягнення і розрив зв'язок.	16. Термічні опіки. 17. Переохолодження 18. Тепловий, сонячний удар. 19. Ураження блискавкою. 20. Утоплення. 21. Гірська хвороба. 22. Гостра серцево-судинна недостатність, непритомність. 23. Зупинка серця та дихання. 24. Шок. 25. Харчові отруєння. 26. Простудні захворювання (запалення легенів). 27. Защемлення кінцівок (тривале).

Після надання першої допомоги, як правило, команда повинна транспортувати «потерпілого». Транспортування потерпілого може здійснюватися на виготовлених командою носилках, коконі, на мотузках, рюкзаку або іншими способами. У випадку індивідуального транспортування потерпілого допускається підміна транспортувальника. «Потерпілий» не допомагає команді. Транспортування може проводитися по пересіченій місцевості або по гарантуючих безпеку транспортування технічних етапах: навісна переправа, спуск по крутому схилу, підйом по крутому схилу. Транспортування по інших етапах передбачає проходження командою вказаного етапу та транспортуванню «потерпілого» одним із перелічених вище способів або згідно з умовами проведення змагань. Виготовлення засобів для транспортування «потерпілого» може включатись в етап або бути окремим етапом.

Виготовляються носилки з підготовлених суддівською бригадою двох повздовжніх жердин довжиною до 3м. Команда для виготовлення носилок використовує штормівки, полотно, мотузки. Крайні поперечини прив'язуються до жердин зверху, а середня – знизу, вузли для зв'язування повинні бути жорсткі й мати не менше 3 обертів навкруг кожної жердини, якщо використовується допоміжна мотузка і два оберти для основної вірьовки. Якщо ложе носилок в'яжеться з вірьовок, то розмір комірок повинен бути 10-15 см, а кріплення мотузок

до жердин за допомогою «стремена» або напівсхоплювального вузла. Носилки повинні бути жорсткими, тобто не повинні складатися при діагональному навантаженні.

Довжина етапу при транспортуванні по пересіченій місцевості до 200 м, у разі індивідуального транспортування – до 100 м. Укладання «потерпілого» на носилки залежно від умов змагань. При легкій «травмі» потерпілий сам може лягти на носилки, при важкій – двоє учасників піднімають «потерпілого», а третій підводить під нього носилки. Носилки несуть так, щоб голова була вище по схилу на похилому відрізку та будь-яким положенням носилок на горизонтальному відрізку. Несуть носилки не менше двох учасників команди і один учасник повинен бути супроводжуючим поряд з носилками.

При транспортуванні по перилах (переправі) повинен бути виготовлений «павук», який складається з короткої транспортної (1,5-2 м) мотузки та 4 вусів. «Потерпілий» повинен бути зблокований з транспортною мотузкою (павуком). Носилки підвішуються до перил тільки після встановлення їх на страховку. На круто-похилій переправі носилки переправляються з обов'язковою страховкою через гальма і супроводжувальною (підтягувальною) мотузкою, а на інших переправах – через карабін. Розташування носилок головою вперед на горизонтальній переправі і ногами вперед – на круто-похилій.

Підйом або спуск «потерпілого» із супроводжувальником проводиться на подвійній вірьовці, кінці якої закріплюються до супроводжувальника і «потерпілого» в зблоковану систему, а верхній кінець закріплений. «Потерпілий» і супроводжувальник зблоковані і прикріплені до своїх мотузок схоплювальним вузлом (від перекидання). «Потерпілий» додатково забезпечується командною страховкою. Спуск проводиться через гальмо з підстраховкою схоплювальним вузлом. Підйом проводиться за допомогою поліспаста, причому додатково піднімаюча подвійна вірьовка підстраховується схоплювальним вузлом. Довжина поліспаста відповідно до умов.

У разі підйому або спуску потерпілого із супроводжувальним на носилках або в коконі, а також при підйомі іншим способом (наприклад,

вихід із тріщини за допомогою «стремені» або «нога-нога», «нога-груди»).

4.12. Орієнтування на місцевості

Усім туристам потрібні навички орієнтування на місцевості. На відміну від спортивного орієнтування тут використовуються різні вправи, за допомогою яких перевіряються навички користування компасом, картою, визначення сторін горизонту, напрямку руху тощо. На змаганнях зі спортивного туризму вправи з орієнтування на місцевості можуть бути включені до дистанції «Крос-похід», або проводитись окремою дистанцією.

Дистанція може включати декілька видів орієнтування на місцевості:

- рух по заданому азимуту й карті;
- рух у заданому напрямі по карті з проходженням через КП;
- орієнтування по маркованому маршруту;
- визначення місця знаходження методом засічок;
- рух по заданому азимуту і відстані;
- рух без карти за «легендою»;
- рух по лінії, позначеній на карті.

Кожен із названих видів орієнтування потребує певних навичок, але найскладнішим є орієнтування по лінії, яке безумовно, є найбільш наближеним до умов походу. На етапах орієнтування можуть використовуватися топографічні, спортивні карти тощо, а визначати встановлений (оптимальний) час рекомендується відповідно до приблизних норм часу на один кілометр шляху (табл. 4.12.1)

Таблиця 4.12.1

Види орієнтування	**Норми часу в хвилинах**		
	Клас змагань		
	I–II	III	IV
Заданий напрям, маркований маршрут	14–19	13–18	12–17
Азимутальний, лінійний маршрут	17–2	15–20	13–18

Норми часу на один кілометр шляху.

Розрахунок часу дано без урахування часу, необхідного на підготовку

оперативних даних і картографічного матеріалу. На етапах, де команди виконують одночасно два або більше завдань, норма повинна бути збільшена.

Проходження дистанції

Проходженням дистанції вважається взяття всіх контрольних пунктів (КП) дистанції та проходження всіх етапів з виконанням вимог, обумовлених Положенням і умовами. Відповідно до Положення і умов змагання можуть проводитися:

- з вільним вибором тактики проходження дистанції;
- з попередньою заявкою тактики проходження дистанції або окремих етапів.

Старт роздільний. Інтервал між стартуючими повинен бути таким, щоб вони не заважали один одному на етапах. У випадку, коли одна команда може наздогнати іншу, дистанція повинна мати відповідну кількість рівноцінних варіантів подолання етапів. Смуга перешкод може бути з лідируванням на всій дистанції, з лідируванням на окремих ділянках, без лідирування або кругова. На смузі перешкод пропуск не дозволяється.

На проходження дистанції походу-кросу (ділянок, етапів) суддівська колегія розраховує оптимальний час з урахуванням класу змагань і конкретних погодних умов. Контрольний час рекомендується призначати у півтора рази більші від оптимального часу.

Дистанція походу-кросу може проводитись:

- із заданим оптимальним і контрольним часом на всю дистанцію;
- з проміжними пунктами контролю часу (ПКЧ), тобто поділ дистанції на декілька ділянок (2-3) із заданим оптимальним і контрольним часом та інтервалами старту з кожного ПКЧ;
- із заданим часом початку і кінця роботи на кожному етапі й оптимальним та контрольним часом на всю дистанцію.

У разі перевищення командою оптимального часу команда штрафується на різницю між фактичним і оптимальним часом проходження

дистанції (ділянки, етапу). При перевищенні контрольного часу команда вважається такою, що не пройшла дистанцію (ділянку, етап). На дистанції третього виду (а також на дистанціях інших видів, якщо передбачено положенням або умовами), де суддівською колегією фактично задається швидкісна тактика руху на маршруті з жорстким часом проходження етапів, у разі перевищення часу кінця роботи на етапі (оптимального часу) команда отримує штраф t/n за кожного учасника, який не пройшов етап (де t – контрольний час на етапі, n – кількість членів команди) і штраф за неприбране спорядження з етапу, як за втрату, але не більше 10 балів. Команда вважається такою, що пройшла етап і забирає своє спорядження. Якщо після залишення командою етапу спорядження залишається, то команда отримує додатковий штраф за втрату спорядження. Команда, у якій етап пройшли менше двох учасників вважається такою, що не пройшла етап. На етапі з транспортуванням потерпілого для заліку етапу «потерпілий» має «пройти» етап або перебувати на етапі в такому положенні для транспортування, яке обумовлене умовами. На «крос-поході» (а також на інших дистанціях, де є КЧ на окремих етапах) залік етапу допускається здійснювати так само, однак за непроходження кожного учасника команда отримує штраф 10 балів.

Допускається одну з дистанцій «крос-походу» проводити за вибором, тобто команда самостійно розробляє і подає попередню заявку на маршрут руху по пропонованих ГСК етапах, які мають оцінку в балах. Старт у такому разі примусовий (за розкладкою суддівської колегії).

За узгодженням з ГСК до проходження дистанції можуть бути допущені команди у неповному складі, якщо цим складом забезпечується безпечне проходження етапу. Неповний склад команди може бути зі старту або виникнути в процесі проходження дистанції (наприклад, при знятті учасника або травмуванні). Знятий учасник не може повернутися до складу команди на дистанції смуги перешкод. На смузі перешкод (а також на інших дистанціях, де нема КЧ на окремих етапах) кожному учасникові, який не

подолав етап, нараховується штраф 10 балів на технічних етапах та 6 балів на спецзавданнях.

Команда, що виступала в неповному складі, не може посісти місце вище від команд, що виступали в більш повному складі й уклалися в контрольний час. На крос-поході команда в неповному складі отримує на кожному етапі штраф за учасників, які не пройшли етап і посідає місце відповідно до результату. При цьому на швидкісних етапах командам з неповним складом учасників час на подолання етапу зараховується такий, що дорівнює отриманому часу (якщо команда подолала етап за час, що не перевищує отриманий). На етапі «в'язання вузлів» учасникові, який не пройшов етап, зараховується штраф як за незав'язані вузли (аналогічно й на інших етапах, де кожний учасник виконує своє завдання, – наприклад, залік з топографії).

На етапах орієнтування та спеціальних завдань, де відсутність учасника на дає переваги команді, команда не штрафується, але проходження командою цих етапів та КП в іншому складі, ніж зазначено в командній картці, вважається порушенням умов. Кількість учасників на фініші і на проміжних етапах та КП повинна бути така сама, як і на старті, за винятком випадку, коли учасник зійшов з дистанції і залишений командою на етапі або на КП з суддями з відповідною суддівською позначкою в командній картці та протоколі, однак кількість учасників на фініші та останньому технічному етапі має бути однакова. Починати роботу на етапі крос-походу дозволяється тільки після того, як суддям на етапі, буде здана командна картка та при наявності всіх учасників команди. Про неповний склад команди на етапі капітан зобов'язаний сповістити суддів етапу до початку роботи на етапі й зайві учасники не беруть участі в роботі на етапі.

Контрольний та оптимальний час оголошується ГСК в умовах проведення змагань. До складу умов рекомендується також включати опис кожного технічного етапу, вимоги до його проходження і можливі помилки. У разі непроходження етапу більш ніж 70 % (2/3) команд (учасників) етап

може бути анульований. На швидкісних етапах час початку роботи команди (початку і кінця роботи) не планується, але задається контрольний час.

Повернення учасників на дистанції (етапі) у зворотному напрямку можливе тільки через ті самі етапи, якщо не змінюється технічний прийом подолання етапу (наприклад, спуск по перилах у зворотному напрямку змінюється на підйом). Після проходження спеціальних завдань, а також після закінчення етапу всіма учасниками команди, повернення не допускається.

Забезпечення безпеки на дистанції (етапах)

Досить суттєвим є попередження травматизму учасників, суддів, глядачів на змаганнях. Це завдання здебільшого, стосується організаторів змагань та суддів. Безпосередня відповідальність за безпеку покладається на головного суддю та на заступника головного судді з безпеки (на змаганнях III і IV класу).

Судді завчасно всі ділянки крутого рельєфу, на яких проходить дистанція, а також місця де повинні проходити мотузки суддівської страховки, старанно очищають від каміння, яке вільно лежить, уламків порід, інших предметів, а скельний рельєф також від землі, трави, піску. У випадку неможливості усунення всіх предметів які слабо закріплені або вільно лежать, вони позначаються обмежувальною замкнутою (забороненою) лінією. Очистка дистанції проводиться спеціальною бригадою під керівництвом начальника дистанції. Усі учасники повинні використовувати захисні каски на етапі «Рух по скельному відрізку» і на інших етапах, обумовлених у Правилах.

При організації водних етапів ділянка річки повинна мати досить рівне дно, безпечні підходи до місця змагань. Рекомендується встановлювати пости перехоплення нижче за течією. На етапах, де це необхідно, судді обладнують пункти страховки та самостраховки. Усі учасники змагань, що перебувають на потенційно небезпечних ділянках, мають бути забезпечені суддівською чи командною верхньою страховкою (самостраховкою).

Пункти перестрибування суддівської страховки повинні бути наперед обумовлені та обладнані. Суддівська страховка не повинна заважати або надавати допомогу учасникові при проходженні дистанції, а також торкатися потенційно небезпечних ділянок рельєфу. Учасники зобов'язані стежити за правильним положенням прикріпленої до них суддівської страховки.

Начальник дистанції і головний суддя (заступник головного судді з безпеки) зобов'язані особисто перевірити район змагань, дистанції, етапи, надійність обладнання пунктів страховки та самостраховки, суддівської страховки, вжити заходів для усунення причин, що можуть призвести до нещасного випадку. Усі судді, що перебувають на дистанції в місцях, де можливі зриви або падіння каміння, мають бути забезпечені самостраховкою та захисними касками.

Суддівство та визначення результатів

Техніка і тактика проходження кожного етапу і виконання спеціальних прийомів оцінюється бригадою суддів у відповідності із шкалою штрафних балів. Бригада здійснює суддівство спільно. Судді на етапах записують штрафи в суддівські протоколи. Крім того, рекомендується видавати учасникам інформаційні картки, на яких судді роблять позначку про проходження етапу та повторюють запис штрафів. Якщо на етапі є елементи інших етапів (наприклад, на траверсі є ділянка спуску по вертикальних перилах або похід до етапу чи відхід від нього по перилах та інше), то треба застосувати штрафи за порушення всіх етапів, елементи яких мають місце.

Результат команди (учасника) на дистанції «крос-похід» визначається сумою часу проходження швидкісних етапів, штрафів та постійного часу. Постійність часу залежить від складності дистанції і дорівнює оцінці в балах. Краще місце виборюють ті, хто має менший сумарний результат. При рівності результатів команд (учасників) вищі місця одержують ті, що мають менший штраф.

Результат команди (учасника) на дистанціях «Смуга перешкод» та «Рятувальні роботи» визначається сумою часу, витраченого командою на

проходження дистанції та штрафів. Кращі місця будуть у тих, хто має менший сумарний результат. При рівності результатів команд (учасників) вищі місця одержують ті, хто має менший штраф.

Команди (учасники), які не пройшли один чи декілька етапів, (пішли полегшеним варіантом дистанції), посідають місця за тими, хто пройшов повну дистанцію, залежно від кількості подоланих етапів (складності полегшених варіантів дистанції) та показаних результатів. При непроходженні швидкісного етапу команді зараховується при визначенні результату контрольний час цього етапу.

Якщо всі означені показники команд (учасників) однакові, вони посідають одне вище місце, а наступні одержують місце на одне більше, ніж кількість команд (учасників) у протоколі. Визначення місць у «Спеціальних завданнях» обумовлюється в положенні або умовах. Особисті результати підводяться окремо серед чоловіків та жінок.

В особисто-командних змаганнях кількість учасників команди, які дають командний залік рекомендується встановлювати меншу від складу команди, визначеному до участі в змаганнях. Ці учасники, якщо вони мають результат та місце, мають назву «залікових». Найменша кількість залікових учасників – один.

Результат команди в особисто-командних змаганнях за рішенням ГСК визначається: за сумою абсолютних або відносних результатів залікових учасників. Команда з більшою кількістю залікових учасників посідає вищі місця. При рівності числа залікових учасників більш високі місця віддають, насамперед, командам, учасники яких пройшли повну дистанцію, а нижчі – командам з меншою кількістю учасників, незалежно від статі. При рівності місць (результатів) вище місце присуджують команді, що має більш високе місце, кращого учасника, незалежно від статі, потім другого та інших.

Загальний результат команди (учасника) по всіх дистанціях змагань визначається за найменшою сумою місць, зайнятих на окремих дистанціях та у «Спеціальних завданнях» У разі рівності місць перевага віддається тим, хто

посів краще місце в «крос-поході», потім – у «рятувальних роботах», а далі – на «Смузі перешкод». Команди, які не мають заліку на одній або більше дистанціях, одержують місця після команд, які мають повний залік. Допускається введення коефіцієнта, що підвищує вагу одних дистанцій над іншими, а також визначає загальний результат за сумою абсолютних або відносних результатів. Рішення ГСК щодо обумовлених вище варіантів заліку має бути оголошене до першого жеребкування.

Орієнтування в поході

Кожному туристу треба навчитися орієнтуватися, тобто визначати вірний напрям руху. Для цього, перш за все, треба навчитись визначати напрям на північ, на південь, схід і захід – за сторонами горизонту. Крім основних є ще проміжні сторони: північний захід, північний схід, південний захід, південний схід. За Сонцем також можна визначити напрями, особливо влітку: о шостій годині ранку Сонце на сході, о дванадцятій годині дня – на півдні, а о вісімнадцятій годині – на заході. Напрям можна визначити по об’єктах природи, або по місцевих предметах. Коли мандрують лісом чи степом, уважно роздивляються навколо себе і стараються помітити щось надзвичайне. Природа підказує відповідь на поставлене запитання. Мурашник завжди знаходиться з південного боку дерева, пенька, куща. Мурашки дбають, щоб їхнє житло було тепле, затишне. Крім того південний бік мурашника пологий, а північний крутіший. На соснах і ялинах з південного боку виступає більше смоли, а з північного – частіше росте мох і лишайник. На березах кора біліша з південного боку. По пеньку визначають південь по ширших відстанях річних кілець. Північна сторона каменя завжди заросла мохом і лишайником. На південних схилах завжди ягоди достигають швидше, бо тут більше сонця. Головки череди і соняшника завжди повернуті в бік сонця і ніколи не дивляться на північ. Церкви, як правило, вибудувані в напрямку захід-схід, причому звернені олтарем на схід і дзвіницею на захід. Юним мандрівникам можна орієнтуватися вдень по квартальних стовпчиках.

Напрям на північ показує найменша цифра на одній із сторін стовпчика.

Топографічна підготовка

Компас – прилад, який вказує напрям географічного або магнітного меридіана, має намагнічену стрілку, що вільно обертається навколо стрижня. Така стрілка в магнітному полі Землі завжди встановлюється у напрямі «північ – південь», як би ми не повертали корпус компаса. Північна (та, що вказує на північ) частина стрілки, як правило зафарбовується у синій колір, протилежна (південна) – у червоний.

Проте під час роботи з цим найпоширенішим і компактним топографічним приладом, будова якого вивчається в школі, необхідно строго дотримуватися встановлених правил поводження з ним і його використання. Під час підготовки до виконання певного завдання, а також розпочинаючи роботу з компасом на місцевості, потрібно перевірити його справність. Для цього компас кладуть горизонтально на стіл, пеньок або плоский камінь і відпускають гальмо магнітної стрілки. Після того як стрілка заспокоїться, помічають поділки на лімбі – градусному колі, проти якого зупинився північний кінець стрілки. Потім підносять до стрілки будь-який металевий предмет і змушують її обертатися навколо осі. Якщо після кожного такого обертання північний кінець стрілки зупинятиметься проти тієї ж поділки, отже, компас справний і придатний до роботи.

Вимірювання за допомогою компаса не слід проводити поблизу металевих предметів, ліній електропередач високої напруги, під час грози, тому що показання в таких випадках будуть неточними. Компас також не можна зберігати біля металевих предметів, тому що вони розмагнічують його стрілку; необхідно оберігати від різких поштовхів і ударів; у неробочому стані його магнітна стрілка повинна бути притиснута гальмом до скла і не коливатися, інакше вістря голки і основа під впливом безперервних коливань можуть прогнутися або швидко зноситися і зробити прилад непридатним.

Визначення сторін горизонту за допомогою компаса виконується так:

тримаючи компас у лівій руці горизонтально перед собою, правою рукою звільняють гальмо магнітної стрілки, дають їй час заспокоїтися і встановлюють компас так, щоб північний кінець стрілки збігся з нульовою поділкою шкали навпроти букви «С». Знаючи напрям на північ, не важко визначити інші сторони горизонту – південь, схід і захід.

За сторонами горизонту можна визначити і вказати напрям і взаємне розташування будь-яких орієнтирів та об'єктів відносно сторін горизонту, а також використати їх під час руху в потрібному напрямку.

Географічні карти та їх використання у походах. Умовні знаки карти підрозділяються на масштабні, позамасштабні й пояснювальні.

Масштабні знаки зображують місцеві предмети, що можуть бути, показані в масштабі карти, наприклад великі населені пункти, ділянки лісу, дороги, водойми тощо.

Позамасштабні знаки зображають предмети, що не можуть бути показані в масштабі карти, але мають важливе значення, наприклад колодязі, кілометрові стовпи, радіощогли, телевізійні вежі (як орієнтири). Зображення цих предметів не відповідають їх істинним розмірам. Якщо в основі зображення такого умовного знаку лежить квадрат або коло, то положенню предмета на місцевості відповідає точка в центрі їх. Положення інших умовних знаків визначається вершиною прямого кута в нижній частині умовного знаку або серединою його основи.

Зі зменшенням масштабу карти деякі масштабні умовні знаки можуть перетворюватися у позамасштабні, наприклад, населені пункти зображаються уже позамасштабним умовним знаком – кружечком.

До пояснювальних знаків відносять всі цифри і написи на карті, а також спеціальні умовні знаки, що дають додаткову характеристику місцевим предметам. Наприклад, якщо в контурі ділянки лісу дається зображення листяного дерева із зафарбованою чорним правою половиною, то це означає, що ліс листяний, зрілий. Порода, висота, діаметр і густота дерев зазначені записом: «дуб 20/0,25 х 4», тобто ліс дубовий, висота – 20 м,

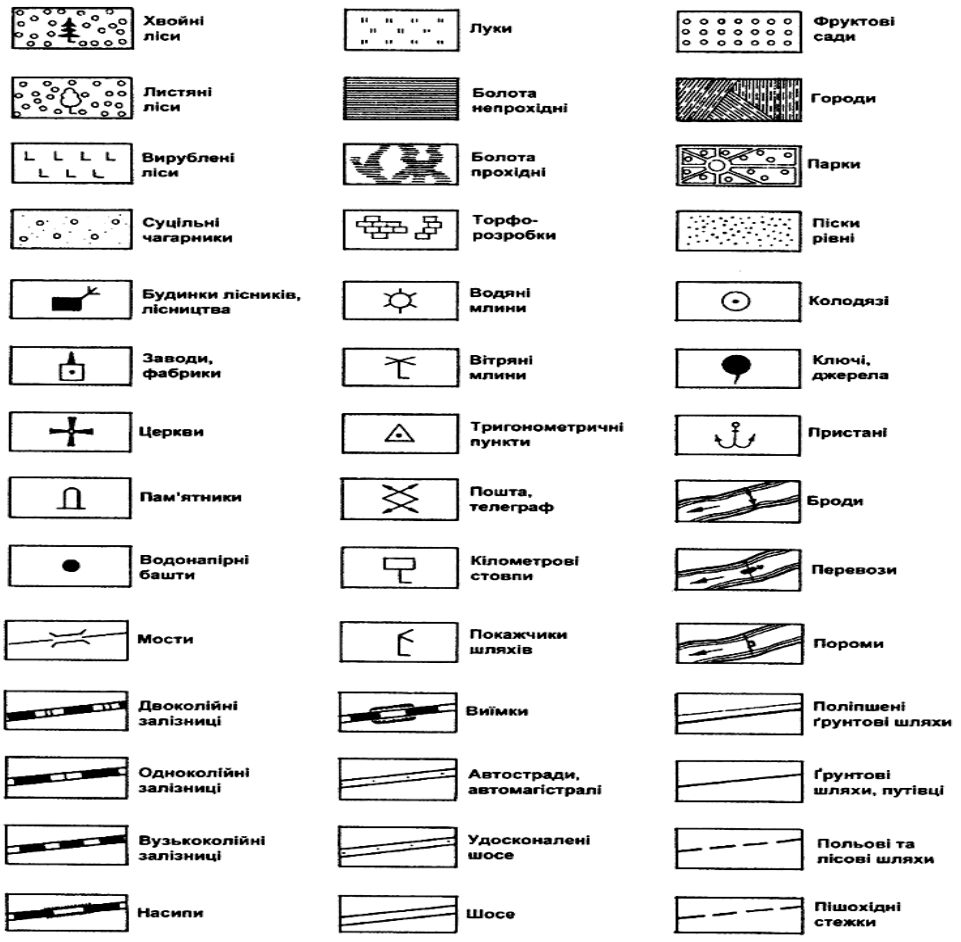
діаметр стовбурів 0,25 м, відстань між деревами 4м.

За горизонталями легко визначити не тільки місцезнаходження об’єкта відносно рівня моря, але також напрям і крутизну спусків і схилів, глибину западин. Чим ближче розташовані одна до одної горизонталі, тим крутішим є підйом або спуск. Якщо схил рівний, вони розташовуються на однаковій відстані одна від одної. Напрям указується короткими рисками (берхштрихами), що відходять від горизонталей у бік зниження (рис.4.12.1)

Рис. 4.12.1.Зображення горба з горизонталями і бергштрихами

На рисунку наведені основні умовні знаки для позначення об’єктів і предметів місцевості на топографічних картах і картосхемах (рис. 4.12.2).

Горизонталі проводяться через рівні за висотою проміжки, що називаються висотою перетину. Загальноприйнятими стандартами висоти перетину є: 2 і 2,5 м на карті масштабу 1 : 10 000, 5 м – на 1 : 25 000, 20 м – на 1 : 100 000. Ці дані наводяться внизу карти.

Азимут

Щоб не заблудити в незнайомій місцевості потрібно визначити за компасом, у якому напрямі рухатися.

*Визначення азимутів за компасом***.** Будь-яке коло має 360^0. Круг циферблата компаса можна поділити на 360^0. За компасом можна виміряти кут на місцевості. Кут, утворений у даній точці або на карті напрямами на північ і на якийсь предмет, називають а з и м у т о м. Від напряму на північ азимути відлічують за ходом годинникової стрілки.

Наприклад, якщо предмет від спостерігача знаходиться точно на північ, то азимут становить 0°, коли на схід – 90°, на південь – 180°, на захід – 270°. Наприклад, треба пройти від дерева, що росте окремо, 200 м за азимутом 45°. Для цього слід зорієнтувати компас за сторонами горизонту, знайти на циферблаті компаса поділку з числом 45 і покласти на його скло тонку паличку так, щоб вона сполучала центр стрілки з поділкою 45. Паличка покаже напрям за азимутом 45°. Пройти у цьому напрямі 200 м, і завдання буде виконано (рис.4.12.3).

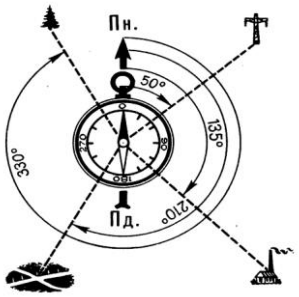

Рис. 4.12.3. Рух за азимутом

Під час гри групі туристів дали завдання пройти від дуба, що росте на галявині, 400 кроків за азимутом 60°, потім 600 кроків – 180 і 200 кроків за азимутом 120° і тут, біля старого вітряка, чекати на іншу групу туристів.

Порядок руху за азимутом: стати на тому місці, звідки вирушати в дорогу; відпустити стрілку компаса і підвести його нульову поділку під північний кінець стрілки, тобто зорієнтувати компас; покласти на скло компаса тонку паличку так, щоб вона сполучала центр стрілки з поділкою, що відповідає азимуту, за яким вам треба пройти першу відстань (пнариклад – 60°). Якщо на лінії шляху видно якийсь місцевий предмет, наприклад курган, то компас можна сховати і йти в напрямі цього кургану, відлічуючи потрібну кількість кроків. Коли такого предмета немає або шлях лісом, то треба завжди тримати перед собою компас так, щоб нульова поділка його збігалася з північним кінцем стрілки, і рухатись у заданому напрямі. Пройшовши належну відстань (наприклад – 400 кроків), слід визначити новий азимут і рухатися далі.

За допомогою компаса можна вирішити і зворотне завдання, тобто за певним азимутом знайти на місцевості потрібний напрямок для руху.

Орієнтування на місцевості за місцевими ознаками

Визначення сторін горизонту за Сонцем. При визначенні сторін горизонту за Сонцем виходять з того, що положення денного світила відповідає певному часові доби. Сонце переміщається на захід, а тіні від предметів указують на схід. Таким чином, можна в будь-яку годину дня визначити приблизно сторони горизонту за Сонцем і годинником. Для цього необхідно годинник покласти горизонтально на долоню і направити годинну стрілку на Сонце. Кут, утворений годинною стрілкою і цифрою 1 (2) на циферблаті, ділиться навпіл умовною лінією, верхній кінець якої вкаже на південь, а нижній – на північ. Слід пам’ятати, що вимірюючи час за Сонцем і годинником до полудня, кут між годинною стрілкою і цифрою 1 (2) на циферблаті ділять навпіл за ходом стрілки, а після полудня – проти її ходу. Хвилинна стрілка при визначенні сторін горизонту в розрахунок не береться. Слід також пам’ятати, що за одну годину Сонце проходить шлях, який дорівнює кутовій величині l5 градусів.

Визначення сторін горизонту вночі здійснюється за компасом, а в разі

його відсутності – за Полярною зіркого і Місяцем (рис. 4.12.4).

Рис.4.12.4. Полярна зірка

При визначенні сторін горизонту за Полярною зіркою вважається, що вона завжди знаходиться в північному напрямку. Її місце розташування легко знайти за сузір'ям Великого Воза. Для цього слід, як показано на малюнку, уявно продовжити пряму, що проходить через крайні зірки ковша Великого Воза у напрямі до іншого сузір'я – Малого Воза, і відкласти на цій лінії п'ять відрізків, рівних за величиною видимій відстані між зірками Альфа і Бета Великого Воза. У кінці прокладеної прямої легко знайти Полярну зірку – найяскравішу серед розташованих навколо неї зірок, вона завершує «ручку ковша» сузір'я Малого Воза.

Сторони горизонту за Місяцем визначають, керуючись такими положеннями супутника Землі і його видимих фаз у різний час доби: повний Місяць о 19-й (20-й) годині перебуває на сході, о 1-й (2-й) годині ночі – на півдні, о 7-й (8-й) годині ранку – на заході. При молодику, коли видніється лише права, освітлена, частина Місяця, він перебуває о 19-й (20-й) годині на півдні, о 1-й (2-й) годині ночі – на заході. Неповний Місяць (освітлена тільки ліва його частина) о 1-й (2-й) годині ночі перебуває на сході, о 7-й (8-й) годині ранку – на півдні.

Орієнтування в лісі. Про просіках і квартальних стовпах легко знайти напрям сторін горизонту, отже просіки прорубують з півночі на південь і з заходу на схід. Нумерація лісових кварталів зростає із заходу на схід і з півночі на південь. Тому за квартальними стовпами так само легко орієнтуватися, як і за компасом (рис. 4.12.5).

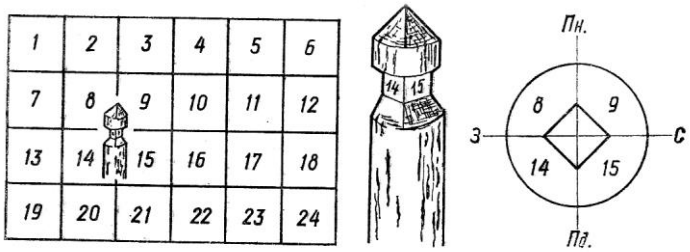

Рис. 4.12.5. Орієнтування в лісі за квартальними стовпами

Отже, за допомогою всіх цих способів можна орієнтуватися у будь-якому місці, у будь яку пору року і доби, будь-яку погоду. Для цього треба бути лише спостережливим, вміти все помічати і, зіставляти, порівнювати і робити висновки.

Уміння визначати відстань – важливе, необхідне при орієнтуванні під час пересування на місцевості. У процесі топографічної підготовки учні опановують найпростіші способи визначення відстаней: за ступенями видимості предметів або відрізків місцевості, що добре закарбувалися в пам’яті; за лінійними і кутовими розмірами; за часом руху.

Вимірювання відстаней на око найпростіший і найпоширеніший спосіб. Однак, користуючись ним, слід мати на увазі, що точність визначення відстаней залежить від багатьох об’єктивних і суб’єктивних чинників, вплив яких не можна не враховувати. У процесі занять виробляються окомір, гарна зорова пам’ять, сталість запам’ятовування одного разу побачених предметів і об’єктів. Для цього необхідно якнайчастіше вправлятися у вимірюванні відстаней на око, постійно розвивати здатність подумки уявляти і впевнено вирізняти на місцевості так звані округлені величини – відстані в 50, 100, 200, 400 метрів і більше. І не лише швидко визначати їх, а й вчитися подумки розміщувати на доступній для огляду ділянці місцевості у глибину спостереження той чи інший відомий, закарбований у пам’яті відрізок. Розвиваючи у такий спосіб «відчуття дистанції», треба мати па увазі, що зі збільшенням відстані величина відрізка в перспективі постійно скорочується, крім того, невидимі западини, яри, акваторії, що перетинають місцевість, також скрадають

відстань. Під час проведення вимірювань усе це враховується і в остаточні результати вносяться відповідні корективи.

Щоб переконатися в правильності визначення відстані на око за ступенем видимості предметів або за допомогою відрізків місцевості, потрібно (особливо під час перших спостережень і тренувань) звіряти отримані дані з більш точними результатами вимірювань. Під час тренувань потрібно враховувати також явища, від яких залежить точність визначення відстані на око. Наприклад, яскраві предмети, які розташовані на однаковій відстані з темнішими, завжди здається ближчими, ніж темні. Однотонний фон виділяє, робить більш опуклими і чітко окресленими предмети, що знаходяться па ньому, і немов наближає їх; різнобарвний фон, навпаки, «маскує» окремі деталі предметів, тим самим створюючи враження більшої їх віддаленості. Яскравого сонячного дня відстані на місцевості уявляються зменшеними, у дощ, туман, у сутінках збільшеними великі предмети здаються ближчими, ніж дрібніші предмети, що розташовані на такій самій відстані. Оптичне наближення предметів має місце і в тому випадку, коли спостереження ведеться знизу вгору – під підніжжя гори, пагорба чи кургану до їх вершин.

Щоб уникнути великих розбіжностей у визначенні відстаней за видимість предметів і об’єктів на місцевості, на практиці нерідко користуються середніми вимірами відстаней на око. Залежно від гостроти зору, конкретних умов місцевості кожний може на практиці уточнити наведені тут середні дані, доповнити їх і навіть скласти свою таблицю візуального вимірювання відстаней.

Крім зазначених способів, відстань можна виміряти кроками (знаючи довжину свого кроку), обчислити за часом руху на місцевості (знаючи середню швидкість своєї ходьби). Людина, як правило, бачить:

- велику башту – за 16-20 км;
- село і великий будинок – за 9 км;
- окремий будинок – за 5 км;

– вікна в будинках – за 4 км;
– димарі на дахах – за 3 км;
– окремі дерева – за 2 км;
– стовпи – за 1 км.

Уночі можна побачити:

– вогнище – за 6-8 км;
– світло кишенькового ліхтарика – за 1,5 км;
– вогник цигарки – за 500 метрів.

Людина може почути:

– гул реактивного літака – за 40 км;
– далекі вибухи – за 12-15 км;
– морські звукові маяки – за 5–20 км;
– шум потяга – за 10 км;
– гуркіт трактора – за 3-4 км;
– шум великого міста – за 3 км;
– рух автомобілів – за 2 км;
– гавкіт собак – за 1-2 км;
– постріл – 1,5-3 км;
– нерозбірливий крик – за 1 км;
– цокання кінських копит – за 0,5-1 км;
– тріск падаючих дерев – за 800 м;
– рубка лісу, стукіт сокири – за 300-400 м;
– брязкіт посуди, розмова, кашель – за 30-70 м.

Звуки краще чути в тумані, над водою.

Орієнтування на місцевості за допомогою карти

Спортивна карта – це особливий вид карти, що призначена тільки для змагань з спортивного орієнтування на незнайомій місцевості. На спортивній карті координатна сітка намічена магнітними меридіанами, відстані між якими залежать від масштабу карти. Якщо масштаб карти 1 : 10000, то

відстань між меридіанами на карті дорівнює 25 міліметрів, а на місцевості 250 метрів. Рухаючись вздовж уявної паралелі спортсмен може визначити пройдену відстань, а рухаючись вздовж меридіана, мусить користуватись масштабною лінійкою. Так само і при рухові в інших напрямах. Спортивні карти характеризуються крупнішими масштабами, ніж топографічні. Наприклад: 1 : 15000; 1 : 10000; 1 : 5000. На спортивних картах відкрита місцевість заповнюється жовтим кольором, а на топографічній – білим. На спортивній карті ліс – білий, на топографічній – зелений, тощо.

Спортивна карта характеризується великою насиченістю міні об'єктів, які допомагають при орієнтуванні й до яких начальники дистанцій прив'язують контрольні пункти і розробляють шляхи руху спортсменів. Великі вимоги приділяються до позначення огорож, контурів угідь, обривів, кар'єрів, ярів, глибоких ущелин, непрохідних боліт, непрохідних лісів, молодої посадки дерев, глибоких воронок, тощо. Угіддя обводяться суцільною тонкою чорною лінією, яку пересікати спортсменові не дозволено. Фон угіддя – темно – жовтий. Відкрита місцевість обводиться точковою чорною лінією з світло – жовтим фоном. Темно – зеленим кольором зображується непрохідна місцевість, як в лісі, так на відкритій місцевості: колючі густі кущі, суцільні зарості та інше. Зеленим кольором зображується важко прохідна місцевість: зарості, мікронерівності, висока трава. Світло-зеленим кольором зображується середньопрохідна місцевість: невисокий підлісок у вигляді кущів і трави, тощо.

Насамперед орієнтувальник повинен володіти і користуватися масштабом карти, уміти зорієнтувати карту на північ магнітними меридіанами, що є на карті, знайти всі види і елементи рельєфу та досконало знати умовні знаки спортивних карт. Спортсмени повинні уміти не лише вибирати на карті необхідні шляхи руху, а й уміти ці шляхи розшукати на місцевості, визначаючи місце свого знаходження: треба зорієнтувати карту магнітними меридіанами на північ з допомогою компаса. Після того уважно звіряють місцевість, що відкривається з її зображенням на карті, знаходять на

місцевості (справа, зліва, ззаду) добре видимі орієнтири. По карті шукають їх зображення і зіставляючи карту з місцевістю, знаходять наближену точку свого місцезнаходження. При русі по лісовій дорозі для орієнтування і визначення свого місцезнаходження звертають увагу на перехрестя шляхів, просіки, кормушки для звірів, мурашники, камені, ями, садки, квартальні стовпчики, а також на зміну рельєфу.

Читати карту може той, хто вивчив досконало умовні знаки і хто здатний за кожним знаком у своїй пам’яті уявити і побачити об’єкт місцевості. Є два способи читання карти на бігу:

Перший – повільний біг і одночасне спостереження за картою і місцевістю, а також активне мислення.

Другий – чергування швидкого бігу з зупинкою, під час якої спортсмен кожний раз визначає точку свого місцезнаходження. Не забувати треба і про те, що при бігу пам’ять і мислення притуплюються. Часто бувають випадки, коли спортсмени пропустивши опорний орієнтир, потім довго шукає опорний пункт.

РОЗДІЛ V
КОМПЕТЕНТНІСНО ЗОРІЄНТОВАНА ПРОГРАМА КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТСЬКОГО ГУРТКА

Пояснювальна записка

Організація краєзнавчо-туристської роботи здобувачів освіти є одним із чинників, що зумовлює поглиблене вивчення території рідного краю. Краєзнавчо-туристська робота – найпопулярніший напрям позашкільної роботи. Від усіх інших видів навчальної діяльності краєзнавчо-туристська робота включає в себе всі можливі види діяльності в різних формах: пізнавальну, трудову, спортивну, дослідницьку, навчально-професійну, ігрову, естетичну, комунікативну тощо. Освітні можливості краєзнавчо-туристської роботи дозволяють вирішувати завдання розвитку компетентності особистості, забезпечувати соціально-ціннісну спрямованість свідомості й поведінки, що допоможе сформувати чітку життєву позицію громадянську самосвідомість, вміння орієнтуватись в умовах сучасності.

Робота краєзнавчого гуртка поєднує теоретичні та практичні заняття. Значна частина навчального матеріалу в теоретичній частині гурткової роботи спрямована на закріплення здобувачами освіти методики краєзнавчих досліджень під час туристської роботи. Практичні заняття проводяться у формі лекцій і бесід, практичних робіт у робочих зошитах, вправах у кабінеті, в спортзалі, на місцевості, екскурсій, навчально-тренувальних походів з відпрацюванням навичок із туризму.

Заняття краєзнавчо-туристського гуртка майбутніх учителів географії проводяться в сьомому і восьмому семестрах 2 рази на тиждень (2 год.), що на рік становить 144 год. Запропонована програма є орієнтовною, що дозволяє вносити до її змісту зміни та доповнення, враховуючи мінливі умови проведення туристських походів. Метою програми є набуття компетентностей під час заняття краєзнавчо-туристською роботою.

Основні завдання програми полягають у формуванні краєзнавчої

компетентності:

1. Активно-пізнавальна:
   - засвоєння студентами знань із туризму і краєзнавства;
   - вміння аналізувати та опрацьовувати інформацію, що була отримана під час подорожей, мандрівок, екскурсій, змагань тощо;
   - порівнювати об’єкти спостережень і явища, аналізувати їх та синтезувати, виділяти головне, робити правильні висновки й узагальнення;
   - свідомо аналізувати предмети, об’єкти і явища у взаємозв’язку, знання з історії та організації вивчення краєзнавчо-туристської роботи;
   - засвоювати знання із курсу «Краєзнавство і туризм» та основних термінів цього курсу, про краєзнавчо-туристські об’єкти України, знання про географічне положення та історичні дані природних пам’ятників, про їх туристичний та екскурсійний потенціали;
   - вміння аналізувати та опрацьовувати інформацію, володіти знаннями із туристської техніки та тактики, первинні знання із надання першої долікарської допомоги.
2. Предметно-професійна:
   - навички практичної краєзнавчо-туристської роботи;
   - отримання базових навичок туристських знань, вмінь і навичок: установлення намету, розведення вогнища, приготування їжі в польових умовах, облаштування території наметового табору;
   - дотримання норм та правил безпеки у туристських подорожах, мандрівках та змаганнях;
   - уміння долати природні туристські перешкоди.
3. Мотиваційна:
   - творчо виконувати освітні завдання для покращення освітнього процесу;

- навички роботи з науковою літературою та першоджерелами;
- створення та закріплення вмінь досліджувати рідний край, навичок самовдосконалення;
- вміння аналізувати та систематизувати отримані знання, чітко і логічно формулювати свої думки та викладати їх у формі наукових робіт.

4. Емоційно-ціннісна:
   - виховання патріотизму, інтересу та поваги до минулого, культури та традицій народів, що населяли нашу землю в давнину, до витоків українського народу, виховання дбайливого ставлення до природи, пам’яток історії та культури;
   - здатність здобувачів освіти пропагувати надбання історії та культури рідного краю;
   - формування колективізму, умінь спілкування;
   - формування чіткої життєвої позиції, вміння орієнтуватись у складних умовах сучасності.
5. Дослідницька:
   - уміння планувати краєзнавчо-туристську роботу;
   - уміння організовувати життєдіяльність туристів в умовах туристського походу;
   - уміння проектувати кінцевий результат краєзнавчо-туристської роботи;
   - уміння аналізувати конкретні педагогічні ситуації, що виникають в умовах туристського походу;
   - становлення особистості краєзнавця-дослідника.
6. Краєзнавча:
   - уміння туристів у процесі навчальної та практичної діяльності оволодівати краєзнавчо-туристськими знаннями;

– уміння визначати мету, коригувати її та використовувати набуті знання і методи краєзнавчо-туристської роботи для подальшої професійної діяльності;
– оволодіння методами краєзнавчо-туристської роботи;
– мотивація та розуміння цінності краєзнавчо-туристської роботи.

Програма гуртка спрямована на формування системного мислення, поглиблення знань, умінь і навичок краєзнавчо-туристської роботи.

В основу програми «Краєзнавчо-туристського гуртка» покладено базові блоки:

- краєзнавство;
- туристська підготовка;
- фізична підготовка.

Програма гуртка спрямована на формування системного мислення здобувача освіти, поглиблення знань, умінь і навичок краєзнавчо-туристської роботи. В основу програми «Краєзнавчо-туристського гуртка» покладено базові блоки:

- краєзнавство;
- туристська підготовка;
- фізична підготовка.

Важливу роль під час проведення гурткової роботи відведено засвоєнню краєзнавчо-туристичної термінології, теоретичному засвоєнню матеріалу, практичним навичкам роботи з компасом, картографічними матеріалами, використання туристського спорядження та обладнання, виконання топографічних робіт.

Для закріплення та реалізації набутих знань, умінь та навичок по закінченню навчального року студенти проходять літню краєзнавчо-туристську практику, яка включає в себе елемент подорожі. Програма передбачає варіативність як дидактичних принципів, так і елементів інноваційних методів навчання, спрямованих на формування творчої особистості.

На заняттях гуртка використовуються різноманітні методи навчання: пояснювально-ілюстративні (розповідь, пояснення, бесіда, ілюстрація, дискусія та ін.), репродуктивні (відтворювальні), тренінгові (розвиток знань, набуття вмінь та навичок), дискусійні, проблемно-пошукові (дослідницькі, пошукові) методи навчання. При проведенні практичних занять перевага надається інноваційним методам роботи, застосуванню Інтернет-джерел та елементам завдань краєзнавчо-туристської роботи.

Засоби навчання можуть бути різноманітні: наочні посібники, картографічний та роздатковий матеріали, технічні засоби навчання. Розподіл годин за розділами орієнтовний. Теми подані в порядку зростання складності матеріалу. Керівник гуртка, враховуючи рівень підготовки, вік, інтереси туристів, стан матеріально-технічної бази навчального закладу, в якому працює гурток, в установленому порядку може вносити зміни до розподілу навчального часу на вивчення тем програми.

Навчально-тематичний план

Розділ, тема	Кількість годин		
	теоретичних	практичних	Усього
Вступ	3	3	6
Розділ 1. Краєзнавство	32	50	82
1.1. Історія та сучасний стан вітчизняного краєзнавства. Географічне краєзнавство в структурі вітчизняного краєзнавства.	2	2	4
1.2. Краєзнавчо-туристський потенціал України, рідного краю.	2	2	4
1.3. Розвиток краєзнавства і туризму в рідному краї.	2	2	4
1.4. Географічні особливості рідного краю	1	1	2

1.5. Геологічна будова краю, корисні копалини, їх вивчення.	4	6	10
1.6. Рельєф краю, його вивчення.	3	1	4
1.7. Метеорологічні спостереження.	4	4	8
1.8. Води краю, краєзнавчі гідрологічні дослідження.	3	5	8
1.9. Ґрунти, рослинність і тваринний світ, ландшафти краю як об’єкти краєзнавчого вивчення.	4	8	12
1.10. Населення рідного краю, його краєзнавче вивчення.	1	3	4
1.11. Господарство рідного краю та його вивчення.	3	5	8
1.12. Пам’ятки природи, історії та культури. Вивчення та охорона пам’яток.	2	6	8
1.13. Форми масової краєзнавчо-туристської роботи: зльоти, конференції, краєзнавчі експедиції та конкурси.	1	5	6
Розділ 2. Туристська підготовка.	6	34	40
2.1. Краєзнавчо-туристські подорожі. Підготовка до краєзнавчо-туристської експедиції.	1	7	8
2.2. Орієнтування на місцевості. Топографічна підготовка.	2	4	6
2.3. Туристське спорядження.	1	3	4
2.4. Туристський побут.	2	4	6

Організація харчування в краєзнавчо-туристській подорожі.			
2.5. Практикум із техніки пішохідного туризму.	-	16	16
Розділ 3. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності.	4	10	14
3.1. Фізична підготовка.	2	6	8
3.2. Правила санітарії та гігієни в краєзнавчо-туристській подорожі. Перша (долікарська) медична допомога.	2	4	6
Підсумки.	-	2	2
Краєзнавчо-туристська експедиція.	Поза сіткою годин		
Разом	5	9	144

Зміст програми

Вступ (6 год)

Теоретична частина. Сутність краєзнавства і туризму, їх взаємозв'язок, освітнє значення. Організація краєзнавчо-туристської роботи в навчальних закладах: історія та сучасний стан. Основні форми краєзнавчо-туристської роботи. Система краєзнавчо-туристської роботи з учнівською і студентською молоддю України та нормативне підґрунтя.

Практична частина. Ознайомлення з навчальними та науковими виданнями, присвяченими організації краєзнавчо-туристської роботи в закладах освіти. Екскурсія до станції юних туристів.

Вміння володіти педагогічними технологіями навчання та розуміти особливості їхнього застосування в освітньому процесі. На цьому етапі роботи формується прагнення до набуття знань, умінь і навичок із

краєзнавства і туризму, розвиток інтересу та потреби в краєзнавчо-туристській роботі; розуміння цінностей краєзнавчо-туристської роботи та потреби в дослідницьких діях, що сформують здатність професійного розвитку, зокрема до краєзнавчо-туристських досліджень; готовність туристів до активної професійної діяльності.

Розділ 1. Краєзнавство (82 год.)

1.1. Історія та сучасний стан вітчизняного краєзнавства. Географічне краєзнавство в структурі вітчизняного краєзнавства (4 год.)

Теоретична частина. Віхи розвитку вітчизняного краєзнавства. Визначні краєзнавці України. Діяльність Національної спілки краєзнавців України. Основні напрями вивчення рідного краю. Географічне краєзнавство, його спрямованість. Методи краєзнавчо-географічних досліджень.

Практична частина. Робота з сайтом Національної спілки краєзнавців України, сторінкою НСКУ в мережі Facebook. Порівняння поглядів відомих діячів краєзнавства на сутність географічного краєзнавства.

Формування наукової компетентності, яка проявляється в розумінні основ теоретичної та практичної краєзнавчо-туристської роботи. Ефективне використання можливостей мережі Інтернет та навичок теоретичних знань і практичних умінь у роботі; набуття вмінь деталізувати краєзнавчий матеріал під час різноманітних краєзнавчо-туристських завдань; уміння визначати оптимальні методи і методичні прийоми традиційних та інноваційних моделей навчання залежно від дидактичних і виховних завдань теми.

1.2. Краєзнавчо-туристський потенціал України, рідного краю (4 год)

Теоретична частина. Природні, природно-антропогенні, історико-культурні туристські ресурси України, рідного краю. Популярні райони краєзнавчо-туристських подорожей.

Практична частина. Ознайомлення з популярними краєзнавчо-туристськими об’єктами та маршрутами. Розробка та презентація власних краєзнавчо-туристських маршрутів.

Вміння ефективно користуватися письмовими та усними засобами комунікації; вміння самостійно оволодівати знаннями і обирати способи дій; вміння презентувати свої досягнення через пізнавальні краєзнавчо-туристські завдання; вміння використання прийомів роботи з географічними картами, глобусом, підручниками, мультимедійними педагогічними засобами.

1.3. Розвиток краєзнавства і туризму в рідному краї (4 год)

Теоретична частина. Історія та сучасний стан краєзнавчо-туристського вивчення рідного краю. Видатні краєзнавці. Довідники, путівники, посібники та інша краєзнавчо-туристська література. Рекомендовані маршрути подорожей. Стан краєзнавчо-туристської роботи в закладах освіти краю.

Практична частина. Зустріч із фахівцями з організації краєзнавчо-туристської роботи в закладах освіти. Обговорення досягнень та перспектив розвитку краєзнавства й туризму.

Вміння творчо використовувати пізнавально-дослідницьку діяльність під час вивчення особливостей рідного краю; навички використовувати пізнання про рідний край, як для особистісного розвитку, так і для подальшої професійної діяльності; вміння аналізувати за прийнятими критеріями власну краєзнавчо-туристську діяльність, жителів рідного краю, фахівців із краєзнавчо-туристської роботи; прояв бажання творчо вирішувати поставлені завдання.

1.4. Географічні особливості рідного краю (2 год.)

Теоретична частина. Стисла фізико-географічна та економіко-географічна характеристика краю. Вияв особливостей краю для краєзнавчо-туристської діяльності.

Практична частина. Розробка та презентація туристично привабливої «візитної картки» рідного краю.

Вміння формування самостійної підготовки та виконання конкретних завдань, уміння вирішувати типові завдання краєзнавчо-туристської роботи, оцінювати результати своєї праці, здатність самостійно здобувати нові знання й уміння.

1.5. Геологічна будова краю, корисні копалини, їх вивчення (10 год.)

Теоретична частина. Основні етапи геологічної історії краю. Геологічна будова місцевості. Ендогенні та екзогенні процеси. Типові мінерали та гірські породи. Корисні копалини краю. Методика проведення найпростіших геологічних досліджень.

Практична частина. Робота з геологічною картою. Екскурсія до геологічного музею. Робота з колекціями гірських порід, корисних копалин. Опис місцевого відслонення. Вправляння у використанні інструментів для геологічних досліджень.

Формування системи знань про геологічну будову краю як вивчаючого об’єкта дослідження, використання різних взаємопов’язаних засобів навчання, що забезпечує її ефективність.

1.6. Рельєф краю, його вивчення (4 год.)

Теоретична частина. Характерні риси рельєфу рідного краю. Типові форми рельєфу, зображення їх на картах. Рельєфотвірні процеси. Взаємозв’язок рельєфу з іншими природними компонентами.

Практична частина. Характеристика рельєфу за топографічною картою. Вміння усвідомлювати свою діяльність і практично її вдосконалювати та використовувати прийоми навчання в реальній дійсності.

1.7. Метеорологічні спостереження (8 год.)

Теоретична частина. Характерні риси клімату рідного краю, їх зумовленість. Місцеві ознаки та прогноз погоди. Прилади для метеоспостережень. Шкільний щоденник погоди.

Практична частина. Аналіз кліматичної карти. Передбачення погоди за місцевими ознаками. Зняття показників метеоприладів. Обробка показників, складання графіків, діаграм. Формування різноманітних знань, умінь і навичок, здатності взаємодіяти в групах під час виконання індивідуальних та колективних завдань, обробляти архівні, статистичні, картографічні, метеорологічні дані, вміння користуватись довідковою літературою, наприклад Інтернетом або друкованими матеріалами для

самостійного пошуку інформації.

1.8. Води краю, краєзнавчі гідрологічні дослідження (8 год.)

Теоретична частина. Води рідного краю. Прості методики дослідження річок, озер та штучних водойм. Ґрунтові та підземні води. Охорона вод.

Практична частина. Виготовлення простих інструментів для гідрологічних досліджень та вправляння в їх застосуванні. Вимірювання глибини, ширини, швидкості течії, обчислення витрати води річки. Набуття знань та формування здатності здобувачів освіти до аналізу, інтегрування, застосовування практичних знань, умінь, навичок та способів діяльності в конкретній життєвій або навчальній проблемній ситуації.

1.9. Ґрунти, рослинний і тваринний світ, ландшафти свого краю, як об’єкти краєзнавчого вивчення (12 год.)

Теоретична частина. Типові ґрунти краю, чинники їх утворення. Вивчення будови і складу ґрунту. Причини деградації ґрунтів. Загальна характеристика рослинності краю. Типові рослинні угрупування. Методики краєзнавчого вивчення рослинності. Тваринний світ краю. Методики краєзнавчого вивчення тваринного світу. Фізико-географічне районування. Природна зона, до якої належить область. Типові ландшафти краю, комплексні методики вивчення ландшафту. Природоохоронні об’єкти та території у рідному краї.

Практична частина. Аналіз тематичних карт. Опис ґрунтового розрізу, визначення структури ґрунту. Вправляння у визначенні місцевих рослин за гербарними зразками, фотографіями, в природі. Вправляння у визначенні місцевих тварин за слідами життєдіяльності. Ознайомлення з інструментами для вивчення ландшафтів. Екскурсія до лісництва, природничого музею.

Формування критичного мислення для аналізу, порівнювання та оцінювання грунтів, рослинності та тваринного світу, набуття відповідної інформації та вміння пояснювати її об’єктивність чи необ’єктивність, визнавати і сприймати різні думки.

1.10. Населення рідного краю, його краєзнавче вивчення (4 год.)

Теоретична частина. Історія заселення краю. Виникнення і розвиток основних населених пунктів. Суспільно-географічна характеристика сучасного населення краю. Напрями та методики краєзнавчого вивчення населення.

Практична частина. Аналіз тематичних карт. Екскурсія до краєзнавчого музею. Ознайомлення зі зразками учнівських дослідницьких робіт, присвячених вивченню населення краю. Формування сукупності знань, умінь та позитивних якостей, що дають можливість виконувати певні дії в межах конкретної території для виконання та розв'язання навчального завдання та ситуації.

1.11. Господарство рідного краю та його вивчення (8 год.)

Теоретична частина. Історичні та географічні умови господарського розвитку рідного краю. Галузева характеристика господарства. Виробничі зв'язки. Найвідоміші бренди продукції краю. Напрями та методики краєзнавчого вивчення господарства.

Практична частина. Робота з тематичними картами та Інтернет-ресурсами. Ознайомлення з місцевим виробництвом. Презентація місцевої продукції. Формування здатностей орієнтуватися в історичному часі розвитку господарства краю, оскільки ця частина історії швидко оновлюється новою інформацією.

1.12. Пам'ятки природи, історії та культури. Вивчення та охорона пам'яток (8 год.)

Теоретична частина. Класифікація пам'яток природи, історії та культури. Найвідоміші пам'ятки рідного краю. Законодавство про охорону пам'яток природи, історії та культури. Екскурсія як форма краєзнавчо-туристської роботи.

Практична частина. Опрацювання переліку комплексних навчально-тематичних екскурсій з учнівською та студентською молоддю «Моя країна – Україна». Екскурсійне ознайомлення із пам'ятками історії та культури краю.

Формування здатності визнавати, визначати, поважати, цінувати та відповідно коректно ставитися до пам'яток й культури рідного краю. Проведення суспільно-корисної діяльності.

1.13. Форми масової краєзнавчо-туристської роботи: зльоти, конференції, краєзнавчі експедиції та конкурси (6 год.)

Теоретична частина. Усталені та інноваційні форми масової краєзнавчо-туристської роботи. Зльоти юних туристів-краєзнавців, активістів музеїв у закладах освіти. Всеукраїнські краєзнавчі конференції учнівської молоді. Всеукраїнська краєзнавча експедиція «Моя Батьківщина – Україна», напрями краєзнавчих досліджень під час експедиції. Всеукраїнський конкурс на кращу туристсько-краєзнавчу експедицію учнівської молоді з активним способом пересування «Мій рідний край».

Практична частина. Опрацювання Положень та Умов проведення зльотів, конференцій, експедицій, конкурсів тощо. Ознайомлення з тематикою учнівських виступів на конференціях, кращими експедиційними роботами. Уміння вчитися, застосувати навички самостійності в роботі, творчості, розвитку, житті.

Розділ ІІ

Туристська підготовка (40 год.)

2.1. Краєзнавчо-туристські подорожі. Підготовка до краєзнавчо-туристської експедиції (8 год.)

Теоретична частина. Види туристських подорожей. Нормативна база туристських подорожей студентської та учнівської молоді України. Документація краєзнавчо-туристської подорожі. Краєзнавчо-туристська експедиція як форма краєзнавчого дослідження. Методи дослідження. Ведення польового щоденника.

Практична частина. Аналіз чинних документів, які регламентують краєзнавчо-туристські подорожі студентської та учнівської молоді України. Формулювання мети та завдань літньої експедиції. Складання маршруту експедиції. Розподіл обов'язків між членами групи. Укладання переліку

спорядження та обладнання. Складання кошторису експедиції.

Формування компетентентності саморозвитку, яка відображає готовність здобувача освіти використовувати під час краєзнавчо-туристських подорожей систему набутих знань, умінь, навичок, здатність до самоорганізації у пізнавально-дослідній діяльності (вміння планувати, ставити мету, використовувати різноманітні методи польових досліджень.

2.2. Орієнтування на місцевості. Топографічна підготовка (6 год.)

Теоретична частина. Орієнтування за місцевими природними об'єктами та явищами. Види компасів, поняття азимуту. Загальні відомості про спортивне орієнтування. Масштаби та умовні знаки спортивних карт.

Практична частина. Визначення сторін горизонту за місцевими ознаками. Робота з компасом. Рух за вказаним азимутом. Вправляння в читанні спортивної карти. Формування навичок використовувати карту та за її допомогою виконувати поставлені завдання, пояснювати шляхи вирішення; вміння орієнтуватися по карті; вміння діяти в умовах, що раптово ускладнилися.

2.3. Туристське спорядження (4 год.)

Теоретична частина. Загальні вимоги до спорядження (невелика маса, надійність, компактність тощо). Види спорядження за призначенням. Групове та індивідуальне спорядження. Ремонт спорядження в польових умовах.

Практична частина. Ознайомлення з різним за функціями туристським спорядженням. Складання переліку спорядження для туристської подорожі. Укладання рюкзака.

Формування компетентності, що ґрунтується на виконанні краєзнавчо-туристської діяльності. Наявність вміння не тільки знати, а й використовувати під час туристської подорожі набуті знання, навички, способи і методи діяльності.

2.4. Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчо-туристській подорожі (6 год.)

Теоретична частина. Облаштування місць привалів і ночівель. Охорона природного середовища. Заготівля дров. Типи вогнищ, їх призначення. Вимоги протипожежної безпеки та безпеки життєдіяльності у використанні бівуачних вогнищ. Вимоги до збалансованості харчування. Режим харчування. Типове меню. Добір, пакування, зберігання продуктів. Облік витрат продуктів. Використання дарів природи. Заходи для запобігання харчовим отруєнням.

Практична частина. Вправляння у встановленні наметів. Облаштування місця для вогнища. Розпалювання вогнищ різного типу. Приготування їжі в польових умовах. Формування вміння адаптуватися, виживати, пристосовуватися, виходити зі скрутних ситуацій, проблем, позитивно співпрацювати з різними членами груп та команд, виконувати різноманітні ролі та функції в групі, проявляти власні ініціативи для підтримування та керування власними взаєминами з іншими.

2.5. Практикум із техніки пішохідного туризму (16 год.)

Теоретична частина. Рух групи в пішому поході. Стрій туристської групи. Особливості руху туристської групи залежно від характеру місцевості. Способи подолання природних перешкод. Техніка безпеки під час подолання перешкод. Спеціальне спорядження для подолання перешкод, вправляння в його застосуванні. В’язання туристських вузлів. Одноденний пішохідний похід.

Розділ ІІІ

Фізична підготовка та безпека життєдіяльності (14 год.)

3.1. Фізична підготовка (8 год.)

Теоретична частина. Параметри фізичної підготовки учасників краєзнавчо-туристських подорожей. Загальна та спеціальна фізична підготовка. Особливості тренувань юнаків та дівчат. Перевірка фізичного стану під час навантажень.

Практична частина. Розучування комплексів вправ на розвиток гнучкості, сили, витривалості. Спортивні ігри. Удосконалення техніки

плавання. Вправляння у самоконтролі функціонального стану організму.

Вироблення передбачуваних якостей емоційно-вольової сфери людини, необхідних туристу: самостійність, колективізм, працелюбність, ініціативність, відповідальність. Здатність пристосовуватися до нових ситуацій.

3.2. Правила санітарії та гігієни в краєзнавчо-туристській подорожі. Перша (долікарська) медична допомога (6 год.)

Теоретична частина. Особиста гігієна під час краєзнавчо-туристської подорожі. Гігієна одягу та взуття. Профілактика захворювань і травмувань під час подорожі. Перша допомога при травмах і захворюваннях, що найчастіше трапляються під час краєзнавчо-туристських подорожей. Похідна аптечка.

Практична частина. Діагностування поширених захворювань за характерними ознаками. Накладання пов'язок, шин при різних типах травм. Транспортування потерпілого різними способами, виготовлення нош. Вправляння в техніці реанімації. Залік із медичної допомоги.

Формування здоров'язберігаючої компетентності, яка виражається у свідомому ставленні до власної безпеки та оточуючих, поваги до людей; уміння цілісно та швидко приймати необхідні рішення, діяти творчо. Здатність застосовувати краєзнавчі знання на практиці.

Підсумок (2 год.)

Підведення підсумків роботи гуртка впродовж року. Презентація підсумкових проектів.

Вироблення прагнення до набуття знань, умінь і навичок з краєзнавства і туризму, розвиток інтересу до краєзнавчо-туристської роботи, бажання і здатність працювати під час вивчення географії у гуртковій роботі.

Краєзнавчо-туристська експедиція (поза сіткою годин)

Підготовка та проведення краєзнавчо-туристської експедиції з метою комплексного закріплення набутих у навчальному році компетентностей.

КОРИСНІ ПОРАДИ КРАЄЗНАВЦЯМ І ТУРИСТАМ

Якщо в батарейках кишенькового ліхтарика впала напруга, потрібно їх вийняти і сильно притиснути впоперек так, щоб середину батарейки оповила глибока вм’ятина. Вставте батарейки на місце і можете ввімкнути ліхтарик – світовий промінь на кілька годин вам забезпечений.

Щоб мурашки не залазили в намет потрібно вхід і його край змастити маззю Вишневського.

Для того щоб шкіряні підошви черевиків не пропускали вологу, їх просочують розігрітим парафіном навпіл з рослинною олією.

Сон буде міцніший і принесе бадьорість, якщо ви поставите свій намет в меридіанному напрямку і будете спати головою на північ, ногами на південь.

Щоб в поході рідше обривались ґудзики, нитку, якою пришиваєте, протріть воском.

Щоб зі свічки не капав парафін – її потрібно на годину занурити в соляний розчин води.

Якщо сирі дрова погано розгоряються, всипте у багаття жменю солі. Вона вбере вологу і вогонь швидше спалахне.

Найкраще в похід брати черпак із нержавійки, алюмінієвий може зламатися.

Щоб краще відмити закопчені казанки, в якості мочалки можна використати траву хвоща.

Якщо взуття намокло, його необхідно протерти вологою ганчіркою і туго набити газетним папером. Останній добре вбирає вологу, взуття поступово висихає, зберігає форму. Сушити взуття слід при кімнатній температурі.

Щоб підошва на взутті менше зношувалась, обережно, щоб не забруднити верх взуття змажте її кілька разів лляною олією, касторкою або гліцерином.

Якщо ви хочете, щоб взуття не пропускало вологи, протріть його

ганчіркою, змоченою в лляній олії, а підошву натріть теплою сумішшю із 10 грамів парафіну і 10 грамів лляної олії.

Сліди від свіжої трави видаляємо розчиненою у воді сіллю, замочивши річ на 10-15 хвилин і сполоснувши потім у холодній воді.

Плями від фруктів, ягід присипте сіллю, потім промийте теплою водою з милом.

Спорудити похідний підсвічник всього за декілька хвилин можна з допомогою ножиць із порожньої консервної банки.

Для того, щоб не губилось спорядження в поході, бажано ручку лопати, топорище сокири тощо фарбувати в червоний колір.

Гілки хвойних дерев опускаються перед дощем і піднімаються перед ясною погодою.

У лісі, де ростуть дуби повітря завжди чисте, насичене фітонцидами, тут легко дихається і відпочивається. Заряджаючи нас своєю могутньою позитивною енергією, дуб знімає втому, зцілює і дає свіжі сили.

Енергія, яку випромінює береза – м’яка, заспокійлива, сприяє заживленню ран, виразки шлунку, душевних травм.

Сосна випромінює сильну імпульсивну енергію, яка є антидепресантом, сприяє підвищенню тонусу та імунітету організму.

Спочатку хвора людина повинна бути біля відсмоктуючого дерева, наприклад осики, а потім підійти до дерева донора, наприклад дуба.

Коли ви потрапили під грозу, то металеве спорядження: посуд, примуси і інше потрібно розмістити подалі від людей. Учасники походу повинні розташуватися на електроізолюючих предметах. Намети не можна ставити на вершинах гір, біля окремих дерев.

Не можна під час грози бігати і метушитись, розташовуватись близько від вогнища – стовп нагрітого повітря за рахунок часткової іонізації має відносно невеликий опір. Мокрий одяг також підвищує небезпеку влучення блискавки.

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

1. Коли було визначено, що краєзнавство – це метод синтетичного вивчення якої-небудь певної території за адміністративними, політичними чи господарськими ознаками?

а) у 1913 році;

б) у 1920 році;

в) у 1926 році;

г) у 1930 році.

2. Хто визначив, що краєзнавчо-туристська робота лежить в основі педагогічної діяльності вченого?

а) А. Ф. Родін;

б) А. А. Половикін;

в) А. С. Макаренка;

г) Я. Х. Маніяпов.

3. Що є предметом краєзнавства?

а) природа;

б) господарство;

в) територія, етнічний простір;

г) усі відповіді правильні.

4. Що є об’єктом туристсько-краєзнавчої діяльності?

а) навколишнє середовище;

б) демографія, господарство;

в) рідний край та його історія;

г) усі відповіді правильні.

5. Назвіть принципи сучасної туристсько-краєзнавчої діяльності?

а) ідейна спрямованість, науковість;

б) ідейна спрямованість, науковість, естетичність;

в) ідейна спрямованість, науковість, комплексність і систематичність, плановість і наступність;

г) ідейна спрямованість, науковість, комплексність і систематичність,

естетичність, плановість і наступність.

6. Назвіть етапи туристсько-краєзнавчої роботи.

а) підготовчий, заключний;

б) підготовчий, польовий, дослідницький;

в) підготовчий, польовий, камеральний (заключний);

г) усі відповіді правильні.

7. Назвіть прийоми самостійної роботи з краєзнавчою літературою.

а) конспектування та цитування;

б) складання тез та анотування;

в) рецензування та складання довідки;

г) усі відповіді правильні.

8. Педагогічний принцип навчання, який означає уточнення, конкретизацію, розкриття та підтвердження наукових понять прикладами з навколишнього середовища – це:

а) географічний принцип;

б) краєзнавчий принцип;

в) історичний принцип;

г) біологічний принцип.

9. Поняття «краєзнавство» В. Кубійович у праці «Енцеклопедія українознавства» трактує, як:

а) сукупність інформації про якусь країну з погляду географії, природи, історії, етнографії, народного господарства;

б) комплекс наукових дисциплін різних за змістом та своїми методами дослідження;

в) наукове пізнання краю;

г) адміністративна територія яка поділена за певними ознаками.

10. «Краєзнавство», за визначенням відомого географа О. С. Баркова, – це:

а) комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та методами дослідження, але таких, що ведуть до єдиної мети – наукового і всебічного

пізнання краю;

б) різні за змістом та методами дослідження наукові дисципліни, що ведуть до єдиної мети;

в) комплекс наукових дисциплін, однакових за змістом та своїми методами дослідження, що ведуть до єдиної мети;

г) комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та своїми методами дослідження.

11. Що вивчає географічне краєзнавство?

а) історію рідного краю;

б) етнографію рідного краю;

в) територіальне розміщення природних об’єктів рідного краю;

г) екологію рідного краю.

12. Від чого залежить розміщення мінерально-сировинних ресурсів?

а) геологічної будови території України;

б) рельєфу території України;

в) кліматичних умов;

г) усі відповіді правильні.

13. Що передбачає фізико-географічний напрям географічного краєзнавства?

а) вивчення взаємозв’язків між окремими компонентами місцевої природи;

б) дослідження нових територій;

в) вивчення географічних особливостей рідного краю;

г) географічні краєзнавчі дослідження.

14. Які краєзнавчі дослідження покликані з’ясувати особливості характеру ґрунтів досліджуваного регіону?

а) кліматологічний напрямок;

б) географічний напрямок;

в) ґрунтово-географічний напрямок;

г) ґрунтовий напрямок

15. Геологічний напрямок географічного краєзнавства є необхідним для:

а) ознайомлення краєзнавців із системою геологічних явищ;

б) комплексного вивчення своєї місцевості;

в) вивчення (розуміння) закономірностей і взаємозв'язків між геологічними процесами та іншими явищами природи;

г) усі відповіді правильні.

16. Етапи мікрокліматичних спостережень у польових умовах?

а) вимірювання температури, вологості повітря, напряму і швидкості вітру;

б) вимірювання температури, вологості повітря, атмосферної циркуляції;

в) вимірювання вологості повітря, напряму і швидкості вітру;

г) вимірювання температури, циркуляції повітря, напряму і швидкості вітру.

17. У скільки етапів проводять ґрунтово-географічні дослідження?

а) 5;

б) 4;

в) 3;

г) 2.

18. Що передбачає вивчення ґрунту?

а) визначення кольору кожного горизонту і зволоженості на ґрунтовому розрізі, визначення механічного складу ґрунтів;

б) з'ясування складу материнської породи: опис гірських порід, кісток тварин і т. п., що не пов'язано з ґрунтовими процесами;

в) встановлення структури ґрунтів (з яких частинок складається, прожилки, кротовини і т. п.);

г) усі відповіді правильні.

19. Профіль ґрунту – це:

а) біологічний склад ґрунту;

б) материнська порода;

в) ґрунтові процеси;

г) склад, структура, колір і включення ґрунту.

20. «Біологічне краєзнавство» – це:

а) визначення видового складу тварин своєї місцевості та характеру рослинного покриву;

б) географічне поширення флори регіону;

в) географічне поширення фауни регіону;

г) біологічна складова верхньої поверхні літосфери.

21. У скільки етапів проводять дослідження флори і фауни рідного краю?

а) 1;

б) 2;

в) 3;

г) 4.

22. Що використовують на етапі вивчення флори і фауни рідного краю?

а) ознайомлення з літературою про район досліджень, ґрунт, фізико-географічні особливості місцевості;

б) опитування місцевих жителів і складання карти, на яку наносять ареали рослинного і тваринного світу досліджуваної території.

в) відповідь а правильна, б не правильна;

г) обидві відповіді правильні.

23. Що таке гербарій?

а) набір збережених зразків рослин;

б) колекція спеціально зібраних засушених рослин;

в) сушки рослин;

г) усі відповіді правильні.

24. Що таке фітоциноз?

а) сукупність тварин, які займають певну однорідну ділянку і взаємодіють із навколишнім середовищем;

б) рослинні угрупування, створювані штучно на культурних пасовищах, сіножатях і в польових умовах при вирощуванні одно- і багаторічних кормових культур;

в) сукупність рослин, які займають певну однорідну ділянку і об’єднані взаємодією із середовищем;

г) взаємозв’язки між окремими компонентами місцевої природи.

25. Що є основним завданням краєзнавчо-туристського походу краєзнавців-біологів?

а) опис основних закономірностей розміщення рослинності по території, визначання взаємозв’язку з іншими компонентами природничо-географічного середовища;

б) збір повних екземплярів лікарських рослин;

в) збір декількох екземплярів для засушування і для дослідної посадки;

г) фіксація виявлених цінних дикорослих декоративних рослин.

26. Що передбачає дослідження тваринного світу для краєзнавців?

а) вивчення видового складу та особливостей розподілу тварин рідного краю і районів туристських подорожей;

б) вивчення видового складу та особливостей розподілу рослин і тварин рідного краю і районів туристських подорожей;

в) спостереження за тваринами, птахами;

г) спостереження за представники тваринного світу.

27. Що доповнює візуальні спостереження в краєзнавчо-туристському поході?

а) фотографування і кінозйомки;

б) статистичний матеріал;

в) теоретичні дані;

г) бесіда, дискусія.

28. До не біологічного вивчення рідного краю відносять?

а) вивчення людини, як однієї з природних істот;

б) вивчення ареалів поширення фауни і флори;

в) вивчення потужності ґрунтів;

г) усі відповіді правильні.

29. Екологічне краєзнавство, це:

а) поглиблення усвідомлення кожною людиною екологічних проблем, формування відповідальності за збереження, примноження й розумне використання природних ресурсів;

б) наукове пізнання краю;

в) невід'ємна частина загального краєзнавства, орієнтована на вивчення історії, далекого і недавнього минулого рідного краю та його популяризація;

г) форма включення людини в середовище.

30. До ознак класифікації аналізу господарської діяльності належать:

а) галузева, часова, просторова;

б) факторний, міжгосподарський;

в) об'єкти аналізу;

г) усі відповіді правильні.

31. Заключний етап вивчення підприємств полягає у:

а) вивченні організаційної структури підприємства;

б) розкритті перспектив його розвитку;

в) дослідження галузей сільського господарства: рослинництва, тваринництва та інших;

г) дослідження економіко-географічне положення відносно промислових, культурних центрів, шляхів сполучення, гідрографічної сітки.

32. До першого рівня сільського господарства належать:

а) рільництво, овочівництво;

б) рослинництво, тваринництво;

в) скотарство, свинарство;

г) усі відповіді правильні.

33. До виробничої сфери не належать:

а) освіта, культура, наука, мистецтво;

б) промисловість;

в) транспорт;

г) будівництво.

34. До факторів галузевої структури виробництва не належать:

а) суспільно-історичне становище держави;

б) ріст матеріального і культурного рівня населення;

в) розвиток транспорту;

г) розвиток музичної сфери.

35. Господарче краєзнавство – це:

а) вивчення населених пунктів (економіко-географічні особливості), промислових підприємств;

б) ознайомлення із сільськогосподарськими підприємствами;

в) дослідження рослинництва, тваринництва та інших галузей;

г) усі відповіді правильні.

36. Господарство краю – це:

а) органічна частина загальнодержавного комплексу, спрямовано на підвищення рівня добробуту українського народу;

б) визначення впливу соціально-економічних умов на заселення досліджуваної території;

в) органічна частина загальнодержавного комплексу, спрямовано на зниження рівня добробуту українського народу;

г) планування та забудова поселення.

37. До функціональної структури господарства України належить:

а) паливно-енергетичний;

б) житлово-комунальний;

в) транспортний зв’язок;

г) побутове обслуговування.

38. Територіально-виробничий комплекс – це:

а) поєднання підприємств і установ, для яких територіальна спільність їхніх компонентів є додатковим чинником підвищення економічної ефективності за рахунок значної стабільності взаємних зв’язків;

б) спільне використання території і промислової інфраструктури;

в) централізація деяких виробництв;

г) компонування промислових вузлів і центрів.

39. Господарський комплекс – це:

а) динамічна комплексна система складовими частинами якої є чіткі поєднання галузей у межах територій певного масштабу;

б) комплексний характер розвитку національної економіки;

в) стратегічна концепція соціально-економічного розвитку держави;

г) сполука паралельних галузей спеціалізації.

40. Невід'ємна частина загального краєзнавства, орієнтована на вивчення історії, далекого і недавнього минулого рідного краю його популяризація – це:

а) екологічне краєзнавство;

б) історичне краєзнавство;

в) біологічне краєзнавство;

г) географічне краєзнавство.

41. Історичне краєзнавство акцентує на вивченні

а) історії рідного краю;

б) археологічної історії краю;

в) історичні пам'ятки;

г) усі правильні відповіді.

42.Що є об'єктом вивчення історичного краєзнавства?

а) буденне життя звичайних людей, зміни в їх побуті і в них самих, що відбуваються разом з часом;

б) різні періоди в історії всього краю та окремих населених пунктів;

в) зміни в життєвому побуті людей і в них самих, що відбуваються з часом;

г) усі відповіді правильні.

43. Яка наука займається вивченням процесу розвитку народів, особливостей їх традиційного побуту, матеріальної і духовної культури?

а) географія;

б) топоніміка;

в) етнографія;

г) ономастика.

44. До сучасних дослідників історико-етнографічного районування України належать:

а) В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач, Я. І. Жупанський;

б) В. І. Курилова, І. Я. Коцан, С. П. Павлюк;

в) С. П. Павлюк, Г. Й. Горинь, Д. Ф. Киргів;

г) В. Г. Пугач, Г. Й. Горинь, Я. І. Жупанський.

45. Складова художньої культури народу, його неписана словесність – це:

а) фольклор;

б) історія;

в) етнографія;

г) інша народна творчість.

46. Об’єктом вивчення історичного краєзнавства є:

а) буденне життя звичайних людей, зміни в їх побуті і в них самих, що відбуваються з часом;

б) відтворення і запровадження корисних традиції;

в) система різних видів людської діяльності;

г) усі завдання правильні.

47. Важлива умова розуміння молоддю нерозривного зв’язку з рідною землею, виховання почуття особистої відповідальності за її сучасний стан – це:

а) знання про територію рідної землі;

б) знання про культуру та побут рідної землі;

в) знання про історію рідної землі;

г) знання про традиції рідної землі.

48. Скільки виокремлюють найважливіші видів історичної краєзнавчо-

туристської діяльності виділяють?

а) 1;

б) 2;

в) 3;

г) 4.

49. У чому полягає пошуково-перетворювальна діяльність?

а) в планомірному і систематичному зборі історичних краєзнавчих документів і матеріалів;

б) в активній пізнавальній діяльності;

в) в глибокому осягненні шляхів національного відродження;

г) умінні відтворювати історичну правду країн.

50. Науково-дослідницька і науково-освітня установа, яка виконує на основі музейних предметів функції документування, освіти і виховання, – це:

а) музей;

б) краєзнавчий музей;

в) шкільний краєзнавчий музей;

г) правильної відповіді немає.

51. Музей комплексного профілю – це:

а) музей;

б) краєзнавчий музей;

в) шкільний краєзнавчий музей;

г) правильної відповіді немає.

52. Науково-систематизований, призначений для показу збір природно-історичних колекцій, пам’яток і пам’ятників, які можуть бути першоджерелами для вивчення тієї чи іншої наукової дисципліни, – це:

а) музей;

б) краєзнавчий музей;

в) музеєзнавство;

г) правильної відповіді немає.

53. До музейно-організаційного напряму роботи створення

краєзнавчого музею входить:

а) збереження і комплектування фондів, експозиційна робота;

б) музейні експозиції й фондові матеріали;

в) організація і проведення екскурсій та уроків у музеї;

г) художнє проектування.

55. Що не є формою проведення екскурсій?

а) позакласний урок;

б) експедиція;

в) пошук грибів з метою їх вивчення;

г) тематична екскурсія.

56. До елементів екскурсії не належить:

а) показ;

б) оцінка;

в) рух;

г) розповідь.

57. Який ланцюг аналізу екскурсійної діяльності записаний послідовно неправильно?

а) підведення підсумків – визначення сутності деталей – зазначення особливостей об’єкта;

б) визначення об’єкта – порівняльна його характеристика – визначення сутності деталей, їх частин;

в) визначення об’єкта – визначення частин деталей – загальна оцінка;

г) визначення об’єкта – визначення сутності деталей – підведення підсумків.

58. Екскурсант – це:

а) особа, яка здійснює неоплачувану їй подорож терміном від 24 годин до шести місяців;

б) тимчасовий відвідувач, який перебуває менше 24 годин у країні або на об’єкті відвідування;

в) фахівець, який проводить екскурсію за заздалегідь складеним

маршрутом;

г) усі відповіді вірні.

59. Композицією екскурсії називають:

а) предмет показу і розповіді;

б) задум екскурсії;

в) розташування, послідовність і співвідношення підтем;

г) ув’язаний з темою.

60. Екскурсійний метод – це:

а) форма розповсюдження знань і виховання;

б) сукупність методичних прийомів, які використовують під час екскурсій;

в) вибір на спостережуваних об’єктах найважливішого та найістотнішого;

г) форма активізації уваги екскурсантів.

61. Форма включення людини в середовище, пов’язана з активними способами пересування, автономністю існування туристської групи – це:

а) прогулянка;

б) екскурсія;

в) похід;

г) конкурс.

62. Одна із форм туристсько-краєзнавчої роботи, головним завданням якої є навчити учнів не тільки розглядати, а й допитливо вивчати довкілля, знаходити нове й цікаве в щоденному оточенні, – це:

а) прогулянка;

б) екскурсія;

в) похід;

г) конкурс.

63. Вища форма організації краєзнавчо-туристської роботи – це:

а) туристські зльоти;

б) гурток;

в) експедиція;

г) секція.

64. Скільки годин необхідно планувати під час походу для сну:

а) не менше 8 год.

б) не менше 9 год.

в) не менше 10 год.

г) не менше 11 год.

65. Ремонтні набори, кишенькові ліхтарики, фото- і відеокамери, аптечки, приладдя для проведення спостережень і вимірів – це:

а) допоміжне спорядження;

б) групове спорядження;

в) індивідуальне спорядження;

г) правильної відповіді немає.

66. Який метод застосовується як для підготовки картографічної основи туристської подорожі, так і для вивчення району подорожі та для польових спостережень?

а) історичний метод;

б) візуальний метод;

в) літературний метод;

г) картографічний метод.

67. Які основні види подорожей переважали в епоху античності?

а) пізнавальні мандрівки з метою дослідження оточуючого світу, Середні віки і Античності різні епохи;

б) релігійні подорожі (прочанство);

в) завойовницькі походи (у тому числі хрестові походи);

г) усі відповіді правильні.

68. Яке визначення поняття туризму не правильне?

а) екскурсії, походи і подорожі, у яких відпочинок поєднують із пізнавальними і освітніми цілями;

б) державні організації з приміщеннями для ночівлі, перебування і

харчування, а також установи для культурної, спортивної і туристичної діяльності;

в) можливість наблизити сучасну людину до природного довкілля, це унікальна можливість мирного взаємозбагачення;

г) багатогранне явище, тісно пов'язане з економікою, історією, географією, архітектурою, медициною, культурою, спортом та іншими науками.

69. Що не є метою туристської подорожі?

а) заняття оплачуваною діяльністю;

б) пізнавальна мета подорожі;

в) обидві відповіді правильні;

г) обидні відповіді не правильні.

70. До наукової мети досліджень у галузі туризму (Закон України «Про туризм») віднесено:

а) наукове забезпечення державної політики в галузі туризму;

б) визначення пріоритетних напрямів;

в) координація наукових досліджень;

г) керівництво науковими дослідженнями.

71. Органами державної виконавчої влади в галузі туризму є:

а) Міністерство культури і туризму України і Державний комітет України з фізичної культури і спорту;

б) Міністерство культури і туризму України і Державна служба туризму і курортів;

в) Міністерство культури і туризму України і Державний комітет з розвитку спорту, туризму та молодіжної політики;

г) усі варіанти не правильні.

72. Яка максимальна тривалість туристської подорожі згідно із Законом України «Про туризм»?

а) 3 місяці;

б) 6 місяців;

в) 12 місяців;

г) 16 місяців.

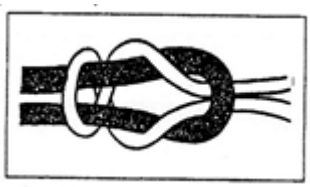
73. Який із видів туристичних вузлів зображено на малюнку?

а) академічний;

б) брамшкотовий;

в) ткацький;

г) зустрічний.

74. Який із видів вогнища зображено на малюнку.

а) колодязь;

б) курінь;

в) зірковий;

г) тайговий.

75. Який із видів вогнища зображено на малюнку.

а) колодязь;

б) курінь;

в) зірковий;

г) нодья.

76. Який із типів наметів зображено на малюнку?

а) купол;

б) тунель;

в) перехрещені обручі;

г) гребінь.

77. Який метод передбачає вивчення різноманітних друкованих джерел, що стосується району туристської подорожі?

а) історичний метод;

б) візуальний метод;

в) літературний метод;

г) картографічний метод.

78. Який інтервал руху повинна дотримуватися група протягом дня:

а) 20-30 хв. руху – 10-15 хв. відпочинку;

б) 30-40 хв руху – 15-18 хв відпочинку;

в) 40-50 хв руху – 10-15 хв відпочинку;

г) 50-55 хв руху – 20-25 хв відпочинку.

79. Яка швидкість руху туриста з рюкзаком у звичайних умовах (хороша стежка або дорога без серйозних підйомів або спусків, сприятлива погода)?

а) 5-10 хв/км;

б) 13-15 хв/км;

в) 15-20 хв/км;

г) 20-23 хв/км.

80. Найдоступніша форма дитячої туристсько-краєзнавчої роботи – це:

а) прогулянка;

б) екскурсія;

в) похід;

г) конкурс.

81. Які є головні функції сучасного туризму?

а) виховна, розвивальна, пізнавальна;

б) виховна, розвивальна, пізнавальна, соціалізуюча;

в) виховна, розвивальна, пізнавальна, соціалізуюча, рекреаційна;

г) виховна, розвивальна, пізнавальна, соціалізуюча, рекреаційна, естетична.

82. Туризм, за визначенням М. П. Крачила, означає:

а) не тільки фізичний розвиток, бадьорість і працездатність, а й відмінний засіб виховання цілеспрямованості, зібраності, прагнення до пізнання;

б) будь-яка подорож із метою відпочинку і знайомства з новими регіонами й об’єктами;

в) форма масового подорожування та відпочинку з метою ознайомлення з навколишнім середовищем, що виконує екологічну, освітянську та інші функції;

г) багатогранне явище, тісно пов’язане з економікою, історією, географією, архітектурою, медициною, культурою, спортом та іншими науками.

83. Вибрати із переліку зайвий елемент основних тенденцій розвитку світового туризму на сучасному етапі:

а) поширення індивідуальних туристських подорожей;

б) розвиток елітарного туризму (мисливського, наукового, конгресного);

в) розвитком нетрадиційних (екстремальних) видів туризму;

г) виїзд у зв’язку з роботою.

84. Тимчасовий виїзд громадян конкретної країни з постійного місцепроживання в межах національних кордонів тієї самої країни для відпочинку, задоволення пізнавальних інтересів, занять спортом і з іншими туристичними цілями – це туризм:

а) в’їзний;

б) виїзний;

в) міжнародний;

г) внутрішній.

85. Систематизована і цілеспрямована діяльність підприємства сфери туризму, пов’язана із наданням туристичних послуг іноземним туристам на території своєї країни і наданням туристичних послуг за кордоном, – це туризм:

а) в’їзний;

б) виїзний;

в) міжнародний;

г) внутрішній.

86. Соціальний туризм – це:

а) реалізація потреб індивіда в спілкуванні, культурі, пізнанні;

б) регулярне лікування та профілактика здоров’я;

в) фізичне вдосконалення, попередження гіподинамії;

г) потреба індивіда у творчій роботі, у самоосвіті, зміні виду діяльності.

87. Поняття «внутрішній туризм» трактують як:

а) туризм у межах країни проживання;

б) туризм поза межами країни проживання;

в) обидва варіанти відповіді правильні;

г) обидва варіанти відповіді не правильні.

88. Поїздки подорожуючих осіб з туристичними цілями за межі країни постійного проживання, – це туризм:

а) національний;

б) міжнародний;

в) пригодницький;

г) для осіб похилого віку.

89. До туризму з оздоровчою метою відносять:

а) поїздку в закордонну лікарню;

б) поїздку на курорт;

в) поїздку в заповідники;

г) відвідини театрів та музеїв.

90. До якого виду туризму відносять наукові поїздки?

а) пригодницький;

б) діловий;

в) спортивний;

г) навчальні тури.

91. До якої групи організацій належить Всесвітня туристська організація (UNWTO)?

а) до світових туристських організацій загального характеру;

б) до світових туристських організацій галузевого характеру;

в) до особливих світових туристських організацій;

г) усі варіанти не правильні.

92. Коли святкують міжнародний день туризму?

а) 27 червня;

б) 27 серпня;

в) 27 вересня;

г) 27 травня.

93. При розробці програми обслуговування туристів визначають:

а) маршрут подорожі;

б) перелік підприємств, що надають туристські послуги;

в) склад екскурсій і визначні об’єкти;

г) тривалість перебування в кожному пункті маршруту.

94**.** Форми організації краєзнавчо-туристської роботи шкіл за кількістю учасників та їх взаємодією:

а) урочна, позаурочна, позакласна;

б) гурток, секція, клуб, товариство;

в) шкільний туризм, експедиції;

г) огляди, переконання, традиції.

95. Поширена форма учнівських об’єднань, складова частина гуртків, клубів, товариств – це:

а) туристські зльоти;

б) гурток;

в) експедиція;

г) секція.

96. Об’єднання учнів для поглибленого вивчення одного з напрямків туристсько-краєзнавчої роботи – це:

а) туристські зльоти;

б) гурток;

в) експедиція;

г) секція.

97. Масові добровільні об’єднання учнів (40-50 старшокласників) на базі гуртків – це:

а) краєзнавче товариство;

б) гурток;

в) туристсько-краєзнавчий клуб;

г) секція.

98. Найвища форма організації туристсько-краєзнавчої діяльності, де проходить процес розподілу інтересів, – це:

а) краєзнавче товариство;

б) гурток;

в) туристсько-краєзнавчий клуб;

г) секція.

99. Хто у праці «Педагогические заметки для учителя» описав краєзнавчий принцип?

а) К. Д. Ушинський;

б) Я. А. Коменський;

в) Д. Д. Семенов;

г) Й. Г. Песталоці.

100. Назвати з поданих видів краєзнавство за організацією:

а) екологічне краєзнавство;

б) шкільне краєзнавство;

в) історичне краєзнавство;

г) географічне краєзнавство.

ВИСНОВКИ

Результатом підготовки майбутніх учителів-географії до краєзнавчо-туристської роботи на засадах компетентнісного підходу, результатом якої потенційно є підвищення рівня сформованості краєзнавчої компетентності студентів-географів. Це передбачає підготовку майбутніх учителів географії до краєзнавчо-туристської роботи з глибоким оволодінням організаційними, психологічними й навчально-виховними педагогічними технологіями.

Робота краєзнавчого гуртка поєднує теоретичні та практичні заняття. Значна частина навчального матеріалу в теоретичній частині гурткової роботи спрямована на закріплення студентами методики краєзнавчих досліджень під час туристської роботи за допомогою різноманітних педагогічних технологій.

Гурткова краєзнавчо-туристська робота створює цілісне уявлення про територію рідного краю. Викладач координує навчальний процес, коригує навчальні курси, консультує студентів, керує навчальними проектами, перевіряє якість навчання за допомогою систем тестування, виконання пізнавальних і самостійних завдань тощо.

Підвищення ефективності краєзнавчо-туристської роботи можливе завдяки вдосконаленню традиційних та пошуку нових форм і методів її організації, розширенню й оптимальному поєднанню методів навчання, комплексів технічних і дидактичних засобів, які б забезпечували взаємозв’язок її аудиторної та гурткової форм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабкова С. В., Обозний В. В. Географічне краєзнавство в Малій академії наук: навчання і пошукова робота. К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 337 с.

2. Баранский Н. Н. Методика преподавания экономической географии. М.: Учпедгиз, 1960. 415 с.

3. Барков А. С. О научном краеведении. Вопросы методики и истории географии. М.: Географиз, 1961. С. 71–78.

4. Бенедюк В. В. Краєзнавчий принцип навчання: історичний аспект. *Географія та основи економіки в школі.* 1998. №2. С. 39–44.

5. Бойко А. М. Побудова науково обґрунтованої моделі випускника як умова забезпечення багатоступеневої освіти у вищій педагогічній школі. *Вища освіта в Україні: реалії, тенденції, проблеми розвитку.* Ч.1. К.: Інститут педагогіки і психології професійної освіти, 1996. С. 43–46.

6. Борисов В. В. Формування готовності вчителя до дослідницької педагогічної діяльності в умовах поетапної підготовки здобувачів вищої освіти педагогічного вузу: Дис… канд. пед. наук: 13.00.02 – Слов'янськ, 1996. 181 с.

7. Брайченко О. Обговорення проблеми історичного краєзнавства. *Український історичний журнал*. 1991. № 6. С. 24–31.

8. Браславская О. В., Рожи И. Г. Важность краеведческо-туристической работы в школе. *Международный журнал «Естественно-гуманитарные исследования»*. 2015. № 1 (7). С. 55–59.

9. Браславська О. В., Рожі І. Г. Краєзнавство і туризм в історії розвитку школи й педагогічної думки. *Фізичне виховання, спорт і туристсько-краєзнавча робота в закладах освіти:* збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, ФОП Домбровська Я. М., 2016. С. 94–100.

10. Браславська О. В. Науково-технічні інновації й сучасна географічна освіта. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного ун-ту імені Павла Тичини* / гол. ред.: М. Т. Мартинюк. Умань: ПП Жовтий О. О., 2013. Ч. 3. С. 57–62.

11. Браславська О. В., Рожі І. Г. Навчально-виховне значення краєзнавчої роботи в школі. *Освітні й наукові виміри географії*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (25 – 26 квітня 2016 р.). Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. С. 276–278.

12. Браславська О. В., Рожі І. Г. Організація виховання в туристсько-краєзнавчій діяльності. *Теоретичні і прикладні напрями розвитку туризму та рекреації в регіонах України*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції з міжнародною участю: зб. наук. праць. Кіровоград: КЛА НАУ, 2015. С. 289–295.

13. Браславська О. В., Рожі І. Г. Організація екологічних досліджень юними туристами. *Перспективи розвитку туристичної індустрії в Україні:* матеріали Всеукр. наук-практ. Інтернет-конф. (24 березня 2016 р.). Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2016. С. 129–131.

14. Браславська О. В., Рожі І. Г. Розвиток краєзнавчої освіти в період розвитку державності України. *Чорноморський літопис:* науковий журнал. Миколаїв: вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2016. Вип. 11. С. 109–112.

15. Браславська О. В., Рожі І. Г., Макаревич І. М. Краєзнавство і туризм у навчально-виховній роботі школи. *Географія, Екологія, Туризм: теорія, методологія, практика*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21 – 23 травня 2015 р.). Тернопіль: СМП «Тайп», 2015. С. 393–394.

16. Браславська О.В. Фахова компетентність майбутнього вчителя географії. *Формування компетентного вчителя: теоретичні аспекти та перспективи реалізації*: колективна монографія / О. Д. Балдинюк та ін.; за заг. ред. О. О. Ярошинської. Умань: ПП Жовтий О. О., 2012. Розділ 3. С. 90−114.

17. Бутило М. Д., Тімець О. В. Зелені скарби правобережжя Черкащини. К.: *Науковий світ.* 2002. 96 с.

18. Вайда Т. С. Формування екологічної культури здобувачів вищої освіти педвузів засобами краєзнавчо-туристської діяльності: Автореф. дис… канд. пед. наук: 13.00.01. Херсон, 1998. 17 с.

19. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 191 с.

20. Вессель Н. Х. Местный элемент в обучении. *Учитель*. 1862. № 17–19. С. 8–9.

21. Войтович І., Войтович В., Мацкевич Н. Рекреаційний туризм у процесі підготовки майбутніх фахівців галузі фізичної культури та здоров'я. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. 2018. № 3. С. 3–11.

22. Гаврилів Б. М. Розвиток українського історичного краєзнавства на Прикарпатті (XIX – поч. XX ст.): Дис… канд. істор. наук: 07.00.01. Чернівці, 1996. 218 с.

23. Географічна енциклопедія України: У 3-х т. Т. 2.. Редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. К.: Українська радянська енциклопедія, 1990. 479 с.

24. Герштейн Я. Роль краеведения в учебном процессе. *Народное образование.* 1964. № 5. С. 4–6.

25. Гришко С.В., Непша Я.Ю. Навчальні екскурсії як форма організації навчально-виховного процесу при вивченні географії. *Володимир-Волинський педагогічний коледж ім. А.Ю. Кримського: минувшина, сучасність, майбуття:* матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-річчю освітнього закладу (м. Володимир-Волинський, 28 листопада 2019 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 332–334.

26. Данилюк Ю. З. Развитие общественных форм исторического краеведения на Украине (конец 50-х – 80-е годы): Автореф. дис… канд. істор. наук: 07. 00. 02. Харьков, 1991. 17 с.

27. Даценко Л.М., Зав'ялова Т.В., Непша О.В. Місце екскурсій і походів у вивченні корисних копалин в шкільному кірсі географії. *Географія та екологія: наука і освіта*. Умань: СПД Сочінський, 2008. С.44–47.

28. Дашивець І. О. Проблеми і потреби розвитку культурного туризму в Україні: виклики часу. *Нотатки сучасної науки*. 2022. № 3. С. 66–68.

29. Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990. К., 1991.

30. Державна національна програма «Освіта. (Україна XXI століття)». К.: Райдуга, 1994. 64 с.

31. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. М.: Учпедгиз, 1956. 371 с.

32. Дідух Я. П., Єрмоленко В. М. Екологічна стежка (методика, організація, характеристика модельної стежки «Лісники»). К: Фітосоціоцентр, 2000. 88 с.

33. Дробноход М., Козлова О. Зарубіжний досвід організації альтернативних форм підготовки кадрів. *Порівняльний аналіз сучасних систем вищої освіти в реформуванні вищої школи України*. К.: НаУКМА, 2004. С. 95–97.

34. Енциклопедія радянська. К., 1982. Т. 8. 527 с.

35. Енциклопедія українознавства. Львів, 1994. Т3. С. 1159–1160.

36. Жупанський Я .І. Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства. *Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи.* Житомир: Льонок, 1992. С. 3–4.

37. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні. Львів: Світ, 1997. 261 с.

38. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство*. 1994. №1–2. С. 3–6.

39. Зав'ялова Т. В., Непша О. В,, Прохорова Л. А. Туристський похід з учнями по вивченню геології рідного краю. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи*: збірник матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Баку-Ужгород-Дрогобич, 10 березня 2017 р.). Баку-Ужгород-Дрогобич, 2017. С. 301–303.

40. Звягинцев Е. А. Родиноведение и локализация в народной школе. *Народный учитель.* М. 1919. С. 42–44.

41. Зязюн І. А. Філософія туризмології. *Туризм на порозі XXI століття: освіта, культура, екологія:* матеріали міжнар. наук-практ. конф. К., 1999. 268 с.

42. Иванов П. В. Комплексность в туристско-краеведческой работе. М.: ЦЭТС, 1977. С. 3–5.

43. Иванов П. В. Современное школьное краеведение. Советская педагогика. 1990. №10. С. 26–28.

44. Известия Центрального бюро краеведения Наркомпроса РСФСР / Под ред. акад. С. Ф. Ольденбурга. М., 1925, 1928.

45. Історичне краєзнавство в Українській РСР / П. Т.Тронько, В. О.Горбик, О. І.Лугова та ін. К.: Наук. думка, 1989. 237 с.

46. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения. Под ред. А. М. Арсеньева. М.: Педагогика, 1982. 698 с.

47. Кашаба О. Ю., Щербина І. В. Історичне краєзнавство як засіб активізації творчого потенціалу студентів-істориків. Проблеми інженерно-педагогічної освіти. 2021. № 71. С. 5–12.

48. Кашин М. Краеведение – важнейшее средство обучения и воспитания /М.Кашин // Народное образование. 1964. № 5. С. 18–24.

49. Князев Ю. А., Автократова М. И. Краеведческая работа и архивы: К методике организации краеведческой работы школьников. Преподавание истории в школе. 1976. № 5. С. 73–80.

50. Ковбас Б І. Підготовка майбутнього вчителя до роботи з тимчасовими дитячими об’єднаннями: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 1998. 17 с.

51. Корнєєв В. П. Краєзнавство і формування пізнавальних інтересів учнів. Радянська школа. 1973. №6. С. 71–75.

52. Кострица М. Ю. Практикум з географічного краєзнавства. К.: Радянська школа. 1979. 160 с.

53. Кострица М. Ю. Туристсько-краєзнавча робота в школі: Посібник для вчителів географії. К.: Рад. школа, 1985. 128 с.

54. Кострица М. Ю., Обозний В. В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота. К.: Вища школа, 1995. 221 с.

55. Краєзнавство в школі: Методичий збірник. За ред. О. Т.Діброви. К.: Рад. школа, 1957. 135 с.

56. Краєзнавство в школі: Методичний збірник. За ред. М. П. Откаленка. К.: Рад. школа, 1968. 118 с.

57. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм. К.: Вища школа, 1994. 190 с.

58. Крачило Н. П. Основы туризмоведения. К. : Вища школа, 1980. 117 с.

59. Кузь В., Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка і духовність. Умань, 1995. 114 с.

60. Курилова В. И. Туризм: Учебное пособие для пединститутов. М.: Просвещение, 1988. 222 с.

61. Лист Міністерства освіти України від 15.04.1998 р. № 1/9-163 «Про перелік спеціальностей, спеціалізацій їх поєднання і кваліфікацій для підготовки педагогічних кадрів освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст».

62. Любіцева О., Кочеткова І. Туристичне краєзнавство: сутність, методи, значення. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм. 2021. Т. 4, № 2. С. 138–148.

63. Майборода Г. Я. Соціально-педагогічний потенціал українських народних обрядів у системі формування морально-духовних цінностей особистості: Дис… канд. пед. наук: 13.00.05; 13.00.01. К., 1996. 193 с.

64. Макаренко А. С. Педагогічна поема. К.: Учпедгиз, 1977. 507 с.

65. Манияпов Я. Х. Внеклассное краеведение. Казань: Татарское кн. изд-во, 1966. С. 4–6.

66. Мацюк В. Л., Пугач В. Г. Українознавство. К.: Зодіак – Еко, 1994. 399 с.

67. Миловидов Л. Краєзнавство в школі. *Зміст та методи праці*. Харків: Держвидав України, 1929. 146 с.

68. Милонов Н. П. Изучение истории области в средней школе. М.: Просвещение, 1960. 237 с.

69. Непша О. В. Шкільна геологічна екскурсія як засіб екологічного та національно-патріотичного виховання. *Соціальні та екологічні технології: актуальні проблеми теорії і практики*: матеріали XI Міжнар. Інтернет-конф. Мелітополь: ТОВ «Колор Принт», 2019. С.122–123.

70. Непша О. В., Гришко С. В., Опашко Г. І., Рішко А. Р. Екскурсія як форма позаурочної роботи по вивченню географії свого краю. *Актуальные научные исследования в современном мире*. Переяслав. 2020. Вып.11(67). Ч.8. С.152–157.

71. Непша О. В., Сапун Т. О., Тамбовцев Г. В. Мета та завдання шкільного краєзнавства. Мелітопольські краєзнавчі читання: збірник матеріалів IV регіональної наук.-практ. конф. (м. Мелітополь, 21 грудня 2018 р.). Мелітополь, 2018. С.114–117.

72. Обозний В. В. Краєзнавство: Навчальний посібник-практикум. К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. 265 с.

73. Обозний В. В. Туристсько-краєзнавча практика у педагогічному вузі: Навчальний посібник-практикум. К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 237 с.

74. Остапец А. А. Педагогика туристско-краеведческой работы в школе. М.: Педагогика, 1985. 103 с.

75. Павлухіна В. Ф. Історичне краєзнавство Донецької області в 50-90-ті роки: Дис… канд. істор. наук: 07.00.01. Донецьк, 1998. 200 с.

76. Парай Э. Э. Формирование готовности будущих учителей к использованию краеведения во внеклассной работе: Автореф. дис… канд. пед. наук: 13.00.01. – Алма-Ата, 1990. 24 с.

77. Пасічник Е. А. Літературне краєзнавство в системі вивчення української літератури в середній школі: Дис… канд. пед. наук: 13.00.01. К.,1963. 288 с.

78. Половинкин А. А. География и родная природа. М. Л.: АПН, 1949. – 63 с.

79. Правове регулювання туристичної діяльності в Україні. За ред. В. К. Федорченка К.: Орінкомінтер, 2002. 636 с.

80. Природно-территориальные комплексы и их изучение в курсе географии средней школы / Под ред. К.В.Пашканга. М.: Просвещение, 1973. 160 с.

81. Про стан підготовки фахівців з краєзнавчо-туристської роботи у вищих педагогічних закладах освіти України (Інформаційний лист). Інформ. збірник Міносвіти України. 1997. №12. С. 28–31.

82. Програми гуртків юних екологів і дослідників природи для позашкільних установ і загальноосвітніх шкіл. К.: Рад. школа, 1991. 143 с.

83. Програми гуртків юних екологів і дослідників природи для позашкільних установ і загальноосвітніх шкіл. К.: Рад. школа, 1991. 143 с.

84. Програми педагогічних університетів з краєзнавчого циклу дисциплін. Укл. В. В. Обозний. К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція». 1998. 73 с.

85. Прокопчук В. Мистецьке краєзнавство як наукова проблема (екскурси в історію вивчення фольклору Волині). *Молодь і ринок.* 2021. № 1. С. 108–113.

86. Пуховська Л. П. Професійна підготовка вчителів у Західній Європі: спільність і розбіжності: Монографія. К.: Вища школа, 1997. 180 с.

87. Рожі І. Г. Особливості формування дослідницьких краєзнавчо-туристських умінь. *Уманщина географічна*: зб. матер. Всеукраїнської інтернет-конференції. Умань: ВПЦ «Візаві», 2016. С. 71–74.

88. Рожі І. Г. Пошуково-дослідницька діяльність під час краєзнавчо-туристської роботи як засіб розвитку творчих здібностей студентів. *Наукові записки екологічної лабораторії УДПУ*. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2016. Вип. 19. С. 117–120.

89. Рожі І. Г. Реалізація педагогічних умов підготовки майбутніх учителів географії до краєзнавчо-туристичної роботи на засадах компетентнісного підходу. *Наукові записки*: збірник наукових праць. Київ:

Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. Вип. CXXXI (131). С. 147–154.

90. Рожі І. Г. Роль компетентнісного підходу в оновленні краєзнавчо-туристської роботи студентів-географів. *Фізичне виховання, спорт і туристсько-краєзнавча робота в закладах освіти*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я. М., 2017. С. 268–274.

91. Рожі І. Г. Туризм як педагогічна категорія. *Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції*: зб. Матеріалів XIX Всеукраїнська науково-практична конференція. Київ: Вид-во Європейського університету, 2016. Т. 1. С. 76–77.

92. Рожі І. Г. Упровадження в підготовку майбутніх учителів географії до краєзнавчо-туристської роботи педагогічних технологій. *Природничі науки і освіта*: збірник наукових праць природничо-географічного факультету. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2017. С. 140–142.

93. Рожі І. Г. Робочий зошит із курсу «Краєзнавство і туризм». Вінниця: Видавництво-друкарня «ДІЛО», 2016. 164 с.

94. Рожі І. Г. Розвиток туристичної привабливості України у 2000–2015 роках. *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід*: матеріали ювілейної X Міжнар. наук. конф. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. С. 359–362.

95. Рожі І. Г. Уманський район Черкаської області як край історико-культурного спадку. *Туризм і гостинність: вчора, сьогодні, завтра*: матеріали III Міжнарод. наук.-практ. конф. Черкаси: вид. Третяков О. М., 2016. С. 235–238.

96. Рожі І. Г. Характеристика паломництва (хасидизму) як одного із різновидів релігійного туризму (на прикладі м. Умань). *Від географії до географічного українознавства: еволюція освітньо-наукових ідей та пошуків*: матеріали Міжнар. наук. конф. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. С. 141–142.

97. Романько В. И. Краеведение в системе вузовской подготовки будущего учителя литературы: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1992. 163 с.

98. Словник української мови. К.: Наукова думка, 1973. Т. 4. 840 с.

99. Смирнов В. Г. Художественное краеведение в школе. *Книга для учителей*. М.: Просвещение, 1987. 142 с.

100. Смирнов І., Любіцева О. Особливості та чинники розвитку постковідного туризму у світі та в Україні. *Теорія і практика фізичної культури і спорту*. 2022. № 1. С. 104–112.

101. Совгіра С. В. Краєзнавчий підхід до екологічного краєзнавства. К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 318 с.

102. Тамбовцев Г., Іванова В., Сапун Т. Роль і значення екскурсій у природу в екологічному вихованні школярів. *Формування стратегій міжкультурної комунікації особистості учня в онтогенезі: від методики до методології*: тези Міжнар. наук.-практ. конф. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2018. С.208–210.

103. Тімець О. В. Краєзнавство і туризм. К.: Знання, 1999. 120 с.

104. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. К.: Рідний край, 1994. 197 с.

105. Фастовець О. О. Туризм в україні в умовах воєнного стану. Розвиток методів управління та господарювання на транспорті. 2022. Вип. 3. С. 87–97.

106. Худавердієва В. А. Роль транспортного обслуговування у розвитку індустрії туризму. *Розвиток методів управління та господарювання на транспорті.* 2022. Вип. 3. С. 98–112

107. Чепіль М. М. Краєзнавство як чинник патріотичного виховання в українській педагогічній думці (кінець XIX – початок XX ст.). Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. – 2015. – №1. – С. 38–44.

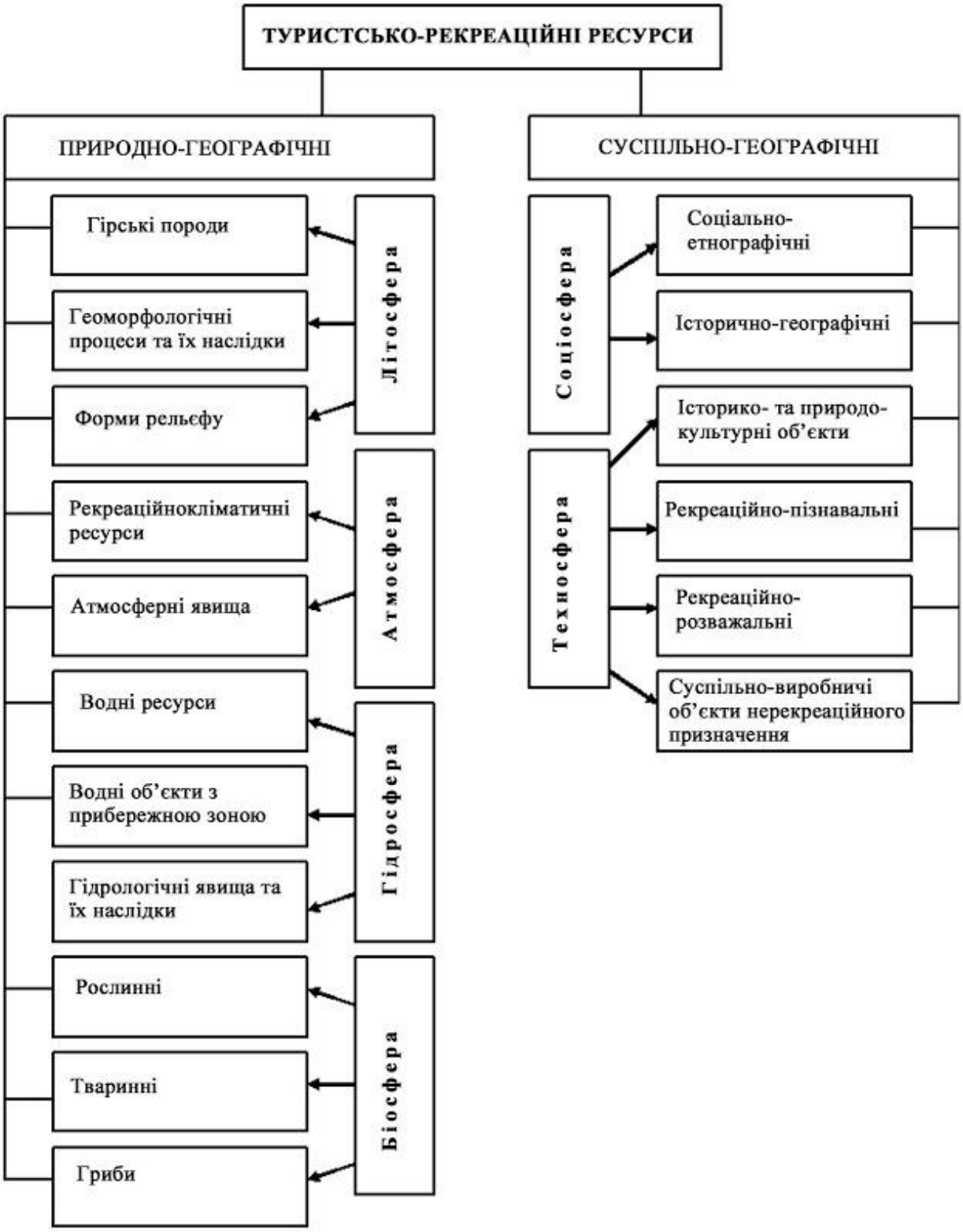
108. Чеснік Н. М. Оцінка та перспективи розвитку туризму у вінницькому регіоні у призмі сталого розвитку. *Розвиток методів управління та господарювання на транспорті*. 2022. Вип. 3. С. 113–123.

109. Швець Ю. О. Проблеми і перспективи організації та розвитку зеленого туризму в Україні з урахуванням європейського досвіду. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Економічні науки. 2017. Вип. 22(1). С. 36–39.

110. Щербакова Н.О. Стан туристичної галузі України та процесс її відтворення в післявоєний період. Економіка та суспільство. 2022. № 39. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1353 (Дата звернення 22.09.2022)

ДОДАТКИ

Додаток А

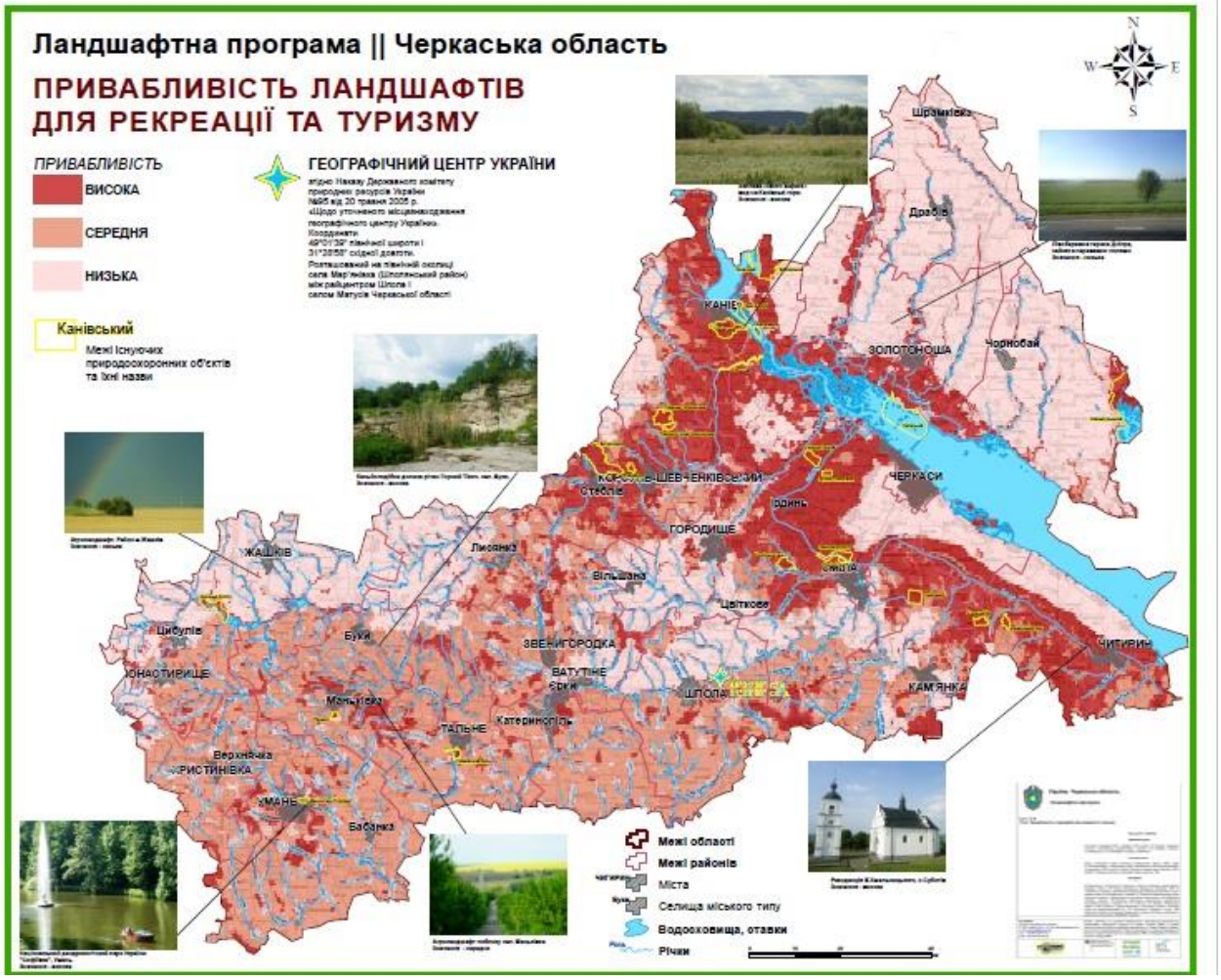
Додаток Б

Туристська карта Черкаської області

Додаток В

Привабливість ландшафтів для рекреації та туризму

Додаток Г

Особливі об’єкти краєзнавчо-туристської кожної області

Оксана БРАСЛАВСЬКА

Інна РОЖІ

КРАЄЗНАВСТВО І ТУРИЗМ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Підписано до друку 8.06.2023 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетн.
Умовн. друк. арк. 17,7
Тираж 100 прим.

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
20300, м. Умань, вул. Тищика 18/19
Свідоцтво: серія ДК №2521 від 08.06.2006р.
тел.: (04744) 4-64-88; 4-67-77
e-mail: vizavi08@mail.ru